

М.А.САГАЙДАК

ДАВНЬО- КИЇВСЬКИЙ ПОДІЛ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

М. А. САГАЙДАК

ДАВНЬОКИЇВСЬКИЙ ПОДІЛ

ПРОБЛЕМИ ТОПОГРАФІЇ,
СТРАТИГРАФІЇ, ХРОНОЛОГІЇ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1991

ББК 63.4(2Ук)

С 3

Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології / АН УРСР. Ін-т археології; Відп. ред. П. П. Толочко.— К.: Наук. думка, 1991.— 168 с. ISBN 5-12-002135-2 (в опр.): 3 крб. 30 к, 1200 пр.

В монографії узагальнюються результати досліджень археологічних пам'яток одного з головних районів давнього Києва. Уточнюється його роль в організмі середньовічного міста. Розглядаються спірні питання історичної топографії та хронології, детально характеризується культурний шар.

Для археологів, істориків, краєзнавців.

В монографии обобщаются результаты исследований археологических памятников одного из основных районов древнего Киева. Уточняется его роль в организме средневекового города. Рассматриваются спорные вопросы исторической топографии и хронологии, детально характеризуется культурный слой.

Для археологов, историков, краеведов.

Відповідальний редактор П. П. ТОЛОЧКО

Затверджено до друку вченою радою
Інституту археології АН УРСР

Редакція літератури
з соціальних проблем
зарубіжних країн, археології
та документалістики

Редактор *А. О. Золотарьова*

0504000000-051
С М221(04)-91 76-91

ISBN 5-12-002135-2

© М. А. Сагайдак, 1991

Вздовж правого берега Дніпра, там де річка впритул підступає до гір, починається Київський Поділ. Давньоруське «Подоль» або староукраїнське «Подольє» — нижня частина міста, міський район, розташований в прибережній низовині.

Природа ніби навмисно створила тут зручні умови для життя, передбачаючи, що згодом місцевість опиниться в орбіті великого середньовічного міста.

Археологічні матеріали, які ще з ХІХ ст. нерідко потрапляли до рук дослідників, засвідчували: з перших віків І тис. н. е. подільська низовина неодноразово була заселена. Ці поселення, однак, не були довготривалими, обмежувались переважно ІІІ—ІV ст. н. е. Під дією природних умов чи завдяки способу ведення господарства, а, можливо, й внаслідок зміни військово-політичної обстановки в регіоні, осередки заселення невдовзі зникають з карти Подолу. Певна частина населення, очевидно, могла переміститися у Верхнє місто, інша мігрує далі у заплави Дніпра і опиняється дещо північніше Подолу, на Оболоні.

Перерва триває аж до останньої чверті І тис. н. е., коли в Середньому Подніпров'ї активізується процес утворення поселень нового типу, яким згодом судилося перерости в середньовічні міста.

На кінець ІХ — першу половину Х ст. джерела застають Поділ уже добре заселеним: тут знаходяться непоодинокі двори-садиби, в повну силу функціонує торг та гавань — один із найважливіших пунктів знаменитого трансконтинентального шляху «із варяг в греки», будуються культові центри.

Якщо змальовану картину доповнити кварталами іноземців на подільській

території, то стає очевидним торгово-економічний характер занять жителів Подолу. Знахідки цього періоду засвідчують перевагу зовнішньої торгівлі над внутрішньою.

Мабуть, на ранньому етапі існування Поділ був схожий на торгіву факторію — тип торгово-ремісничих поселень, широковідомий у VIII—IX ст. в Балтійському регіоні. Порівняно з торговельно-ремісничими посадами це були економічно і політично більш самостійні осередки життя. Відносини з центральною владою, як правило, будувались на договірних засадах з виплатою грошових та натуральних податків. Нагляд за економічною діяльністю здійснював спеціальний княжий адміністратор на зразок топонімічно зафіксованого Борича.

Саме відносною самостійністю подільського поселення можна пояснити його високі темпи зростання: до кінця Х ст. в основному забудовані всі його центральні райони. Вони нерідко обганяли будівельну діяльність центральної влади: дитинець Києва в Х ст. становив близько 10 га, в той час як Поділ займав територію, що перевищувала 100 га.

Князь прагнув ліквідувати привілей подільської общини, звичайно, враховуючи співвідношення сил. Відгомін цієї боротьби знаходимо в подіях 1068, 1113, 1146, 1147 рр. Однак і в другій половині XII ст. Поділ ще не входить в загальноміську систему укріплень. Факт сам по собі досить промовистий, адже система оборони «столпіє», якою був оточений Поділ, помітно програвала порівняно з потужними оборонними спорудами Верхнього міста: перші будувались подільською общиною, другі — силами всієї держави.

Проте найбільший район міста, де проживала основна маса населення, не міг відокремлено розвиватись в умовах, коли кардинально змінювались суспільно-економічні відносини. Крім ремесла і торгівлі частина населення Подолу залучається до перерозподілу надлишкового продукту, що надходить до міста з феодалних володінь київської верхівки. З іншого боку, серед купецько-ремісничих верств помітно зростає соціальна та виробнича диференціація. В забудові району виникають спеціалізовані квартали ремісників, стають відчутними елементи рядових корпорацій. Торгівля перетворюється у важливу сферу суспільної економіки, активно складається внутрішній ринок. Цю функцію в організмі середньовічного Києва Поділ виконує протягом XII — першої половини XIII ст., поки глобальна військова агресія не перервала розвиток міських форм життя.

Метою вказаної книги є насамперед комплексне вивчення археологічних па-

м'яток Київського Подолу. Фундаментом своїх історичних реконструкцій автор вважає культурний шар Подолу, одержати інформацію з якого дозволили археологічні розкопки та використання нових методів досліджень, насамперед дендрохронології.

Джерелознавчий характер роботи не втримав автора від спроби синтезувати одержану інформацію та висловитись з дискусійних проблем історії найбільшого району стародавнього Києва.

Археологічні пам'ятки Подолу досліджуються уже понад 40 років. У різний час тут роботами керували або брали участь О. Б. Авагян, В. А. Богусевич, Т. А. Бобровський, Я. Є. Боровський, О. А. Брайчевська, В. О. Булкін, К. М. Гупало, В. М. Даниленко, І. І. Допіра, А. Б. Занкін, В. М. Зоценко, Г. Ю. Івакін, О. П. Калюк, Ю. Г. Козубовський, П. А. Михайлов, М. А. Сагайдак, М. С. Сергєєва, Л. Я. Степаненко, В. М. Тимощук, П. П. Толочко, В. О. Харламов, С. М. Чернов.

ПОДІЛ І ПАМ'ЯТКИ КИЄВА І ТИС. Н. Е.

Розглядаючи Київський Поділ, важко обминути ранній, докиївський, період його історії. З одного боку, до цього спонукає історіографічна традиція, яка налічує вже понад півтора століття, з другого — численні археологічні матеріали, знайдені тут.

Зручністю природних умов долишня рівнина Подолу не могла не привернути до себе увагу давнього населення Середнього Подніпров'я. Добре захищена з усіх боків надзаплавна тераса Дніпра, на якій простежуються кілька рівнів: перша і друга заплавна та перша надзаплавна тераси. На заході подільська рівнина змикалася з великим масивом надзаплавних лугів, почленованим численними руслами річок — рукавів Дніпра та озерами-болотами.

Картографія археологічних пам'яток I тис. н. е. в цій частині міста свідчить, що поселення «облягали» Поділ зусібіч.

З північного заходу підступали зарубинецькі, вище Подолу (сучасна Оболонь) — корчацькі поселення, виявлені на березі літописної Почайни [Шовкопляс, 1972, с. 350]. Гора Юрковиця, що підносила на південному заході, була місцем розташування городища зарубинецького часу [Максимов, 1972, с. 27]. Трохи західніше від неї, в районі Смодинського узвозу, нещодавно вдалося дослідити поселення київської культури [Сагайдак, 1982, с. 318], де знайдено ліпну кераміку та сланцеву ливарну формочку для виготовлення підвісок. У долишній частині цього району, так званому Плоскому (вул. Фрунзе, 81), зафіксовано також кераміку, що може бути віднесена до пізньозарубинецького часу [Максимов, 1972, с. 27].

Просто над центром Подолу піднімається Замкова гора, або Киселівка, в

археологічному комплексі якої I тис. представлено досить ґрунтовно: перша половина — зарубинецьким городищем та римськими монетами II — IV ст., черняхівською керамікою та старожитностями київської культури [Шовкопляс, 1969, с. 78], друга половина — корчацькою та сахнівською керамікою [Шовкопляс, 1963, с. 138—141], візантійськими монетами імператорів Анастасія (498—518) та Юстиніана (527—565) [Брайчевський, 1964, с. 85]. Друга половина тисячоліття в цьому комплексі репрезентована житлами з ліпною керамікою, датованою VI—VII ст. [Археологія, 1974, с. 245—246].

Не менший науковий інтерес становить Старокиївська гора, де археологічні комплекси вказаного часу посідають досить помітне місце. Це, зокрема, зарубинецька кераміка та предмети особистого убору у вигляді бронзової булавки [Хвойка, 1913, с. 65], римські монети II ст. [Самойловський, 1952, с. 153], бронзова ромбічна фібула [Корзухіна, 1978, с. 63]. До черняхівського часу належать поховання з трупопокладенням, де знайдено кераміку, кістяний гребінь з напівкруглою спинкою, бронзову бляшку з емаллю, декілька фібул, два бронзові браслети з орнаментованими розширеними краями [Каргер, 1958, с. 158]. Є відомості про знахідку тут п'яти круглих бляшок з розетками [АЛЮР, 1901, с. 187] та скарбу римських монет IV—V ст. [Каргер, 1958, с. 79].

Друга половина тисячоліття представлена городищем з корчацькою керамікою кінця V—VI ст. [Кілієвич, 1982, с. 140—141], кількома браслетами, а саме: з круглими порожнистими розширеними краями, двома срібними литими, розширені краї яких кантовані

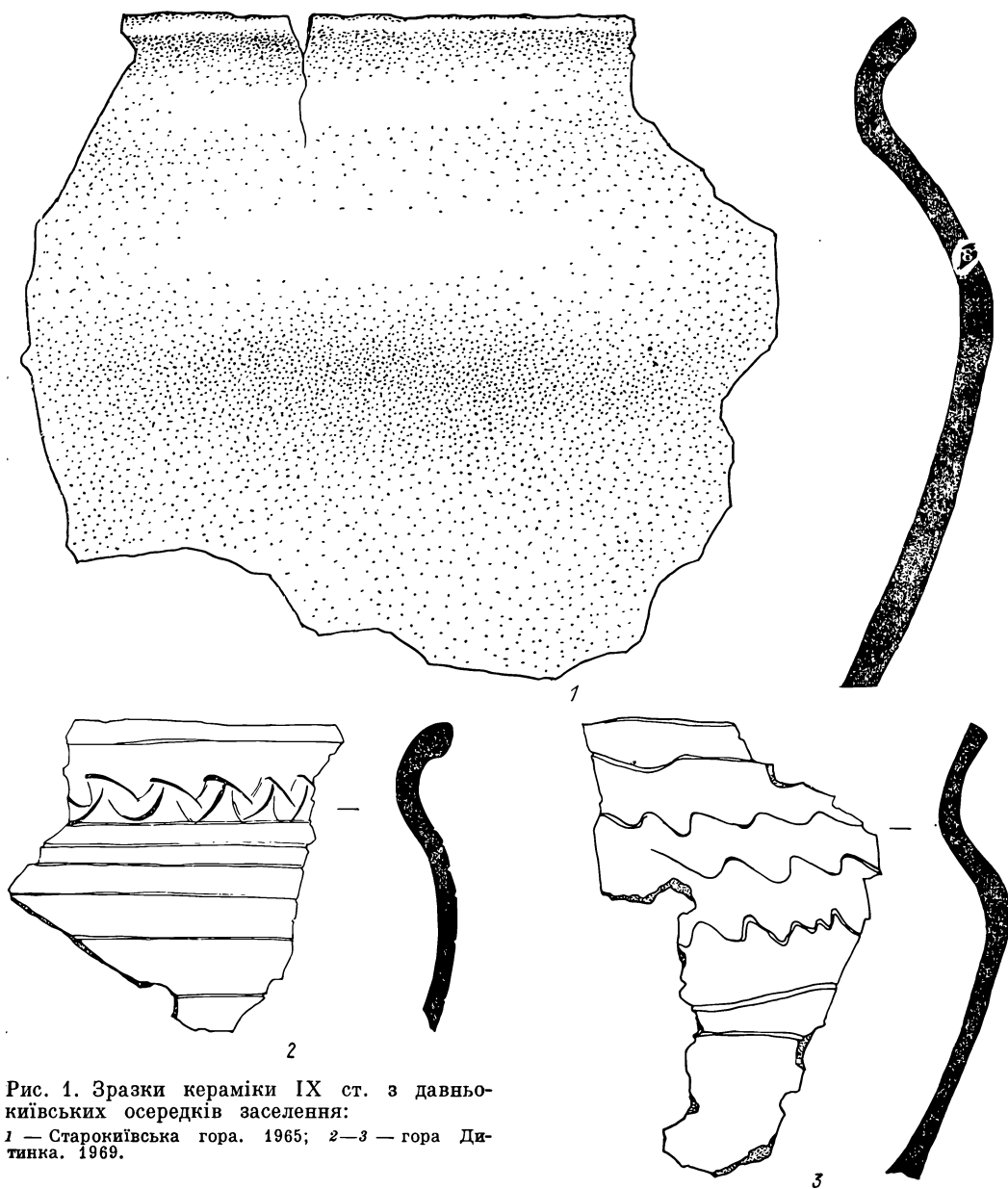

Рис. 1. Зразки кераміки IX ст. з давньокиївських осередків заселення: 1 — Старокиївська гора. 1965; 2—3 — гора Дитинка. 1969.

на багатокутник, зіркоподібною сержкою [Каргер, 1958, с. 65]. Знайдено тут також салтівську кераміку, бронзову візантійську монету VIII ст. [Каргер, 1951, с. 11]. IX—X ст. репрезентують частина поховань могильника, скарб арабських дирхемів (749—907), монета візантійського імператора Василя I (867—868), кілька жител з ліпною керамікою [Кілієвич, 1982, с. 28—34] (рис. 1, 1; 2, 1, 2).

Для повноти картини згадаємо також знахідки, що походять з досліджень на горі Дитинці й території Копиревого кінця. В різний час тут було зафіксовано численні знахідки кераміки черняхівської культури та римських монет [Брайчевський, 1970, с. 229], кераміку київської культури [Даниленко, 1970, с. 13] та останньої чверті тисячоліття [Шовкопляс, 1958, с. 147] (рис. 1, 2, 3; 2, 4).

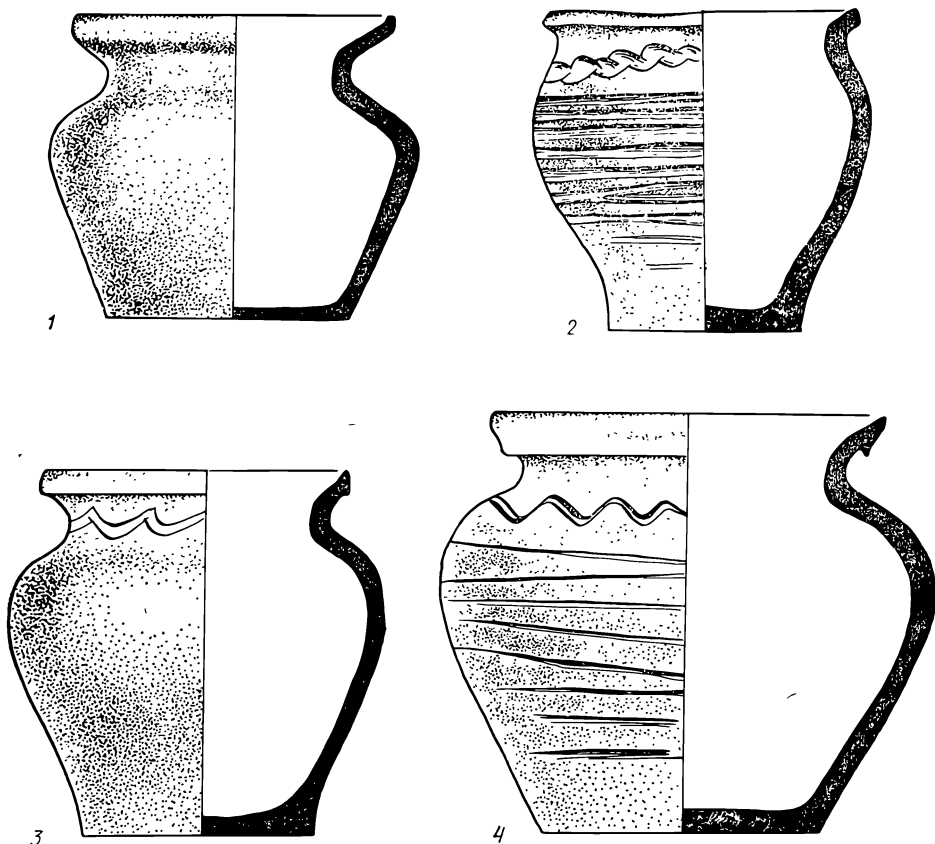

Рис. 2. Зразки кераміки кінця IX — першої половини X ст.;

1 — вул. Володимирська, 2. 1975; 2 — пров. Десятинний, 5, 1977; 3 — вул. Хорива — Героїв Трипілля, 1972; 4 — гора Дитинна, 1969;

Тепер оглянемо археологічні матеріали, виявлені на подільській території, що є предметом нашого дослідження.

Перша половина I тис. представлена тут переважно знахідками монет: 1876 р. на північно-західній околиці району в садибі Магуріна (поблизу Канави — очевидно, Юрковицького ручая) під час робіт на глибині 2,5 аршина (178 см) знайдено близько 200 бронзових монет. Знахідки розійшлися по руках, і лише доклавши зусиль А. С. Роговичу та К. В. Болсуновському вдалося зібрати для мінц-кабінету університету 59 екз. Монети поділяються на дві хронологічні групи: перша — карбовані в Антіохії Півсхідній за імператорів Філіппа Араба (244—249), Траяна (249—251), Волюзіана Галі (251—253), Галлієна (253—268); друга — за імператорів Макси-

міна II Даї (305—313), Константина Великого (306—337), Констанції II (337—361), Прокопа (365—366). Аналіз монет скарбу, зокрема півсхідської частини, дав підстави вважати, що римські монети потрапили в Середнє Подніпров'я як наслідок участі місцевих племен у морських походах проти малоазійських володінь Римської імперії [Брайчевський, 1963, с. 35].

Є відомості про знахідку ще одного монетного скарбу з цієї ж (північно-західної) зони Подолу. На території цегляного заводу (нині — вул. Юрківська, 2) у 80-х роках XIX ст. зафіксовано 40 римських монет III—IV ст. н. е. імператорів Гордіана III (238—244), Волюзіана і Констанція II, 19 монет потрапили до університетського музею [Антонович, 1888, кн. 2, с. 16—17] (рис. 3).

Серед монет першої половини I тис., виявлених на Подолі в XIX ст., багато випадкових знахідок. На жаль, місце знаходження більшості з них не вста-

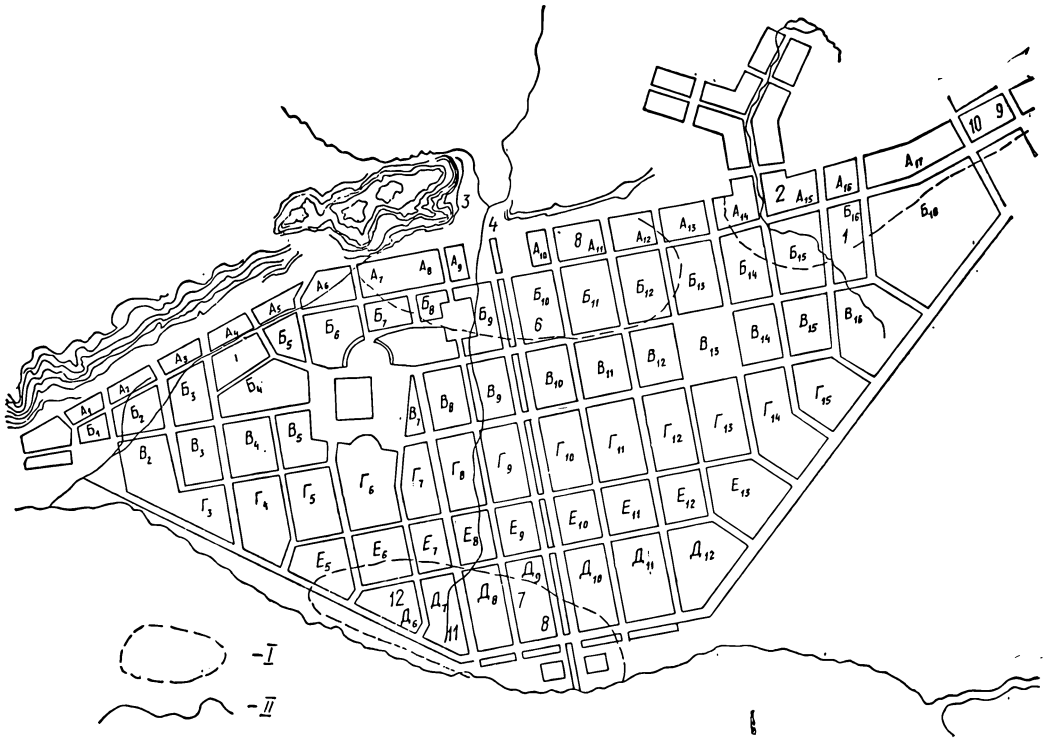

Рис. 3. Топографія знахідок I тис. н. е. на території Подолу:

1 — скарб 1876 р.; 2 — скарб на території цегляного заводу; 3 — монета імператриці Корнелії Салоніни; 4 — монета імператора Волюзіана; 5 — монета імператора Константина Великого; 6 — монета імператора Юстиніана I; 7 — монета імператриці Євдокії; 8 — пластинчаста фібула; 9 — поховання поблизу Йорданської церкви; 10 — скарб кувфінних монет 1863 р.; 11 — скарб кувфінних монет 1889 р.; 12 — фрагмент кераміки та дротяної сережки 1987 р.

I — місця поселень I тис. н. е.; II — стародавній ручай.

новлено, а визначено тільки приблизно: в районі Глибочиці виявлена монета Волюзіана, в Кожум'яцькому яру (нині — вул. Воздвиженська) — денарій Корнелії Салоніни, дружини імператора Галлієна, з грецько-латинським написом [Каргер, 1958, с. 75].

1893 р. до нумізматичного музею Київського університету потрапила монета Філіппа Араба (244—249), виявлена разом з грецькою, сліди якої не збереглися. Більшість дослідників пов'язують цю знахідку з Подолом. Того ж року при поглибленні русла Глибочиці, очевидно, поблизу її впадіння в Почайну, виявлено монету Константина Великого [Ляскоронський, 1927, с. 30].

Слід підкреслити, що наприкінці XIX ст. у київських колекціонерів

було багато незарєстрованих римських монет, виявлених на Подолі при земляних роботах. Остання ж трапилась тільки 1947 р. [Каргер, 1958, с. 76]. Зате у 1987 р. завдяки спостереженням за будівництвом інженерних споруд до церкви Миколи Набережного (1775) комплекс матеріалів першої половини I тис. н. е. поповнився знахідками іншого типу: фрагментом керамічної посудини та дужкою дротяної сережки. Ці предмети знайдені разом, дозволяють ставити питання про існування поселення в цьому місці (рис. 4). Археологічні матеріали другої половини I тис. н. е. топографічно співпадають з вищеописаними.

У 1893 р. на розі Канави і вул. Константинівської виявлено монету імператора Юстиніана I (537), а ще раніше біля впадіння Глибочиці в Дніпро — золоту візантійську монету часів імператриці Євдокії (395—404). Неповдалік Шекавиці знайдено овальну пластинчасту фібулу [Каргер, 1958, с. 93]. До VIII—IX ст. належить набір знахідок, очевидно, з поховання, виявленого поблизу Йорданської церкви в районі нижньої вул. Фрунзе (колишня садиба

Марра) [Армашевський, Автонович, 1897, с. 414]. Це — скандинавська черепахоподібна фібула зі срібла, кілька сережок, каблучок і підвісок, а також арабська монета, оброблена у вигляді підвіски, — дирхем каліфа Абу-Джафара ель Манкура, карбований у 764 р. Цікаво, що там же знайдена абасідська монета 759 р. [Брайчевський, 1963, с. 123—124], а 1863 р. на кладовищі тієї ж Йорданської церкви на глибині 1,5 м було розкопано скарб із 192 срібних куфичних монет, двох пластинчастих перснів, круглої срібної підвіски із зерню і шматка срібного дроту. Дирхеми датуються серединою IX — першою чвертю X ст., дев'ять монет мали отвори для підвішування і дві — припаяні вушка [Каргер, 1958, с. 120—121].

Ряд монетних знахідок (окремих монет і скарбів IX—X ст.) зафіксовано в центральних районах Подолу. Серед них скарб куфичних монет, знайдений 1889 р. під час будівельних робіт у північно-східній частині району (поблизу вул. Героїв Трипілля, 34). На території Братського монастиря було викопано візантійську монету X ст., а 1888 р. на колишній вул. Спаській (нині — Героїв Трипілля) на садибі Іванишева знайдено дев'ять анонімних візантійських монет, що вважають монетами Іоанна Цимісхія (969—976) [Брайчевський, 1963, с. 124]. Дві візантійські монети Романа I, Константина VII і Стефана виявлені в похованні X ст. по вул. Фрунзе, 38 — 41 (садиба Риккерта) [АИЗ МАО, 1894, № 11, с. 363 — 364]. До останньої чверті IX—X ст. (за дендрохронологією) належать будівельні горизонти із залишками будівель, виявлені розкопками 1971—1975 рр. на розкопках: Контрактова площа, 1971—1973; Житий базар, 1973; вул. Героїв Трипілля — Хорева, 1972; вул. Нижній Вал, 1974; вул. Верхній Вал, 1975 [Сагайдак, 1988, с. 138—139].

Випадковість подільських знахідок певною мірою знецінює їх як джерело, і все ж, вдаючись до максимального звуження дат, можна з великою долею ймовірності виділити етапи їх осідання на долішній території. Найдавнішим часом (I ст. до н. е. — I ст. н. е.) можна датувати комплекс з вул. Почайнинської.

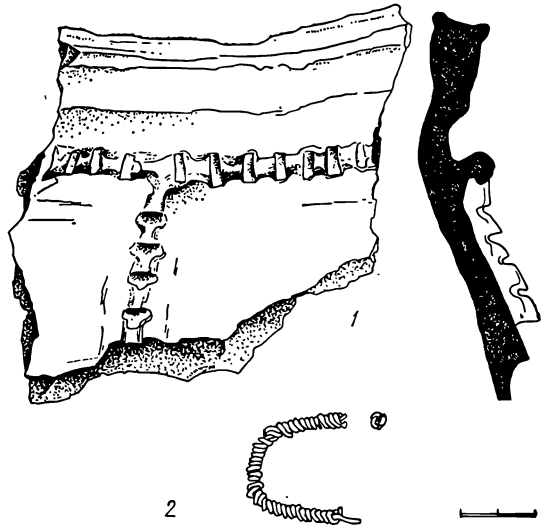

Рис. 4. Знахідки із території садиби церкви Миколи Набережного. 1987:

1 — зразок кераміки; 2 — фрагмент дротяної сережки.

Далі компактна група монет з північно-західного сектора Подолу датуються серединою III—IV ст. З території, прилеглої до цієї зони, походить монета часів Юстиніана (середина VI ст.), пластинчаста фібула (VI—VII ст.) та скарб, виявлений на садибі Марра, датуються VIII—IX ст. З другої половини IX ст. Поділ формується вже як структурна одиниця середньовічного міста, підпорядкована єдиному міському організмові. Отже, на тлі загальної картини місцезнаходження археологічних пам'яток першої половини I тис. н. е., як видно з попереднього огляду, Поділ репрезентований знахідками ґрунтовно. Щоправда, специфічність їх дещо насторожує дослідників. Усі знахідки цього періоду представлені виключно монетами і, власне, досьогодні не виявлено культурного шару поселень.

Ще одна особливість їхнього місцезнаходження: більшість археологічних матеріалів виявлено в зоні Канави (русла Глибочиці), тому, на думку деяких дослідників, цілком імовірно їхнє попадання на Поділ з розмитих культурних шарів Верхнього міста [Гупало, 1976, с. 30]. І нарешті, найвагомий аргумент не на користь того, що виявлені матеріали репрезентують саме подільські поселення, — картина залягання

культурних шарів у цьому районі. Стратиграфічними дослідженнями на трасі будівництва оболонської лінії метрополітену не виявлено на території Подолу (зокрема, в його центральних районах) матеріалів раніше останньої чверті I тис. н. е. До того ж товща культурних нашарувань тут становить 10—13 м, тому їх неможливо було дістати при земляних роботах, які велись на Подолі в XIX — на початку XX ст., археологічні матеріали першої половини I тис. н. е., що теоретично могли б залягати нижче цих позначень. Це стало мотивом подекуди навіть до категоричного заперечення існування життя на подільській території протягом I тис. Висловлювалася також теза, що в цей час йшло активне формування тераси Дніпра, якій відповідає територія Подолу. Тобто заселення її могло статися лише тоді, коли в основному припинився процес формування надзапальної тераси, внаслідок чого Поділ піднявся над рівнем Дніпра і став затоплюватися лише періодично, під час повені [Гупало, 1976, с. 16]. Повоннення цих даних спостереженнями за земляними роботами та стаціонарними археологічними розкопками 1981, 1987—1988 рр. у північно-західних та 1988—1989 рр. у північно-східних кварталах дещо міняє ці уявлення. Тепер можна допускати наявність на подільській території локальних підвищень, які за своїм віком сягають глибше I тис. н. е. Нічого випадкового тут немає, адже геоморфологічна будова річкових долин навіть теоретично передбачає наявність кількох рівнів профілю долини: першу надзапальну терасу, другу запальну терасу і першу запальну терасу, які формуються відповідно в умовах рівномірного і бокового зміщення ріки, при безперервному загасаючому врізанні і боковому переривчастому зміщенні ріки, в умовах переривчастих тектонічних коливань [Позняков, 1988, с. 137—160].

Наше завдання в даному разі полягатиме в окресленні цих територіальних утворень, прив'язці їх до реальної території Подолу.

Одна з терас, очевидно — перша надзапальна, простежується на території Подолу в його північно-західному сек-

торі. Це найдавніше геологічне утворення запальної території. Максимальної висоти підвищення сягає на ділянці по вул. Фрунзе, 69—71. До речі, тут зафіксовано місцезнаходження Кирилівської палеолітичної стоянки [Археологія УРСР, 1971, т. 1, с. 40]. До центру Подолу тераса витягується вузькою (до 100 м) смужкою вздовж підвищень Юрковиці і Щекавиці, впираючись у підніжжя Замкової гори. Де-не-де, зокрема по осі Юрківської вулиці, тераса розчленовується виносом, який виходив з місцевості, розташованої між Юрковицею і початком Кирилівських узвиш, по трасі виносу протікав свого часу і Юрковицький ручай, що впадав в Почайну (рис. 3). Археологічними спостереженнями за земляними роботами та стаціонарними розкопками, проведеними в останні роки, встановлено, що археологічний материк залягає тут нерівномірно. Є підвищення, де він лежить на глибині 4,5—5 м, у деяких місцях ця відмітка сягає більше 6 м. Загалом же вказана територія опиняється на своєрідному доколі по відношенню до прилеглої території Подолу. Ближче до центру Подолу лінія першого горизонту поступово опускається, досягаючи в районі підніжжя Замкової гори відмітки понад 10 м.

Чи могла бути заселеною ця територія в часи віддаленіші, ніж остання чверть I тис.? Щодо всієї території, то ні, бо на означеній площі могло б розміститися кілька поселень, скажімо, зарубинецького або черняхівського часу. Тож можна говорити про окремі ділянки підвищення.

На сьогодні мова може йти про два поселення першої половини I тис. на цій території. Перше ми пов'язуємо з виходом на подільську територію річки Глибочиці і розміщуємо десь у зоні кварталів Б—12, Б—13, В—12, В—13*, можливо, з продовженням упритул під горою Щекавицею, друге — з виявленням оболонського скарбу та скарбу на території цегельного заводу (рис. 3).

Обидві містини розміщувались на одній терасі, про яку йшлося вище,

* Нумерація запропонована інститутом «Київпроект»

отже, природні умови були приблизно однаковими. Цікавим, на наш погляд, є й те, що ці поселення знаходилися, очевидно, поблизу невеликих річок-ручайів. Перше — неподалик Глибочиці, яка «розтинаючи» поверхню тераси, спрямовувала потоки на подільську територію з Кожум'яцького та Глибочицького ярів. До речі, той факт, що поблизу русла цієї стрімкої і багатоводної річки було свого часу знайдено основну масу археологічних матеріалів першої половини тисячоліття, свідчить ні про що інше, як про те, що її русло, «відхилившись» на північний захід, почало «розтинати» і культурний шар поселення, розташованого неподалік. Річ у тім, що первісне русло цього потоку аж до середини XVIII ст., коли відбулася перебудова північно-західної лінії укріплень Подолу, проходило дещо південніше. Течія Глибочиці, штучно скерована понад оборонною стіною, могла, таким чином, протікаючи по новій території, натрапити на залишки давнього поселення*.

Другий осередок заселеності перших віків I тис. міг бути в зоні концентрації монетних скарбів, що лежить на північний захід від першого. На цій ділянці можливість природних умов для освоення під житло була ще більшою, рельєф району, як зазначалось, за останні тисячоліття практично не змінився. Це ж стосується і містин, розміщених на березі Почайни та біля підніжжя Кирилівських висот, культурний шар яких залягає на глибині 0,5—1 м.

Крім названих ділянок, ще один сектор Подолу з кварталами вул. Хорива — Героїв Трипілля, Почайнинська — Набережно-Хрещатицька; Григорія Сковороди — Іллінська може вважатися зоною, де існування поселень перших віків нашої ери цілком імовірно. Знайдена тут кераміка в комплексі з поволочною серезкою (вул. Почайнинська) є цьому підтвердженням, а стратиграфічні матеріали свідчать, що саме це місце в давнину дещо піднімалося понад

* В останні роки розкопками одержано нові дані про міграцію в XI—XII ст. Юрковичького ручая.

всією територією Подолу, що й становило головну умову перебування на ній поселенців. Отже, поглиблене вивчення історичної стратиграфії Подолу дає підстави зробити висновки: у перші сторіччя I тис. н. е. подільська територія була горизонтальною площиною, здебільшого покриту водою, в рельєфі Подолу цього часу є кілька підвищень, що могли бути придатними для життєдіяльності, локалізація в цих зонах знахідок першої половини I тис. дозволяє пов'язувати їх з поселеннями.

На сьогодні ми ще не маємо достатньо матеріалів, щоб дати повну і достовірну картину освоєння подільської території I тис., отже, мабуть, недоречно й вважати, що поселення, які з'явилися на Подолі періодично, раз і назавжди закріплювалися тут, як це сталося наприкінці IX ст., коли Поділ став структурною частиною середньовічного міста. Надто тривалий хронологічно період ми охоплюємо. Як покаже огляд археологічних матеріалів I тис. Верхнього міста (Замкової гори, Старокиївської тощо), при використанні максимально звужених датувальних можливостей і тут помітити хронологічні розриви між археологічними культурами, зокрема між зарубинецькими і черняхівськими пам'ятками.

Епізодично поки що представлено і київську культуру. Явно недостатньою є «заповненість» археологічними артефактами другої половини тисячоліття, щоб говорити про безперервність процесу формування міста. Ці знахідки здебільшого фрагментарні, тому їх важко використати для з'ясування хронології розвитку тої чи іншої території. Очевидно, могло відбуватися і загасання життя там чи тут, що не обов'язково має пов'язуватися тільки з військово-політичними обставинами. На міграцію поселень могли впливати господарські потреби, зокрема заміна орних земель, кліматично-природні обставини — такі, як збільшення або зменшення водності. Територіальна стабільність поселень характеризує наступний історичний етап розвитку Середнього Подніпров'я, який, хоч і зароджувався в рамках другої половини I тис., повною мірою виявляє себе в першій чверті II тис. н. е.

ЛІТОПИСНА ІСТОРІЯ ПОДОЛУ

Літописні відомості про Київський Поділ порівняно численні, проте за якістю інформації неоднорідні. Повідомлення літописів до кінця X ст. за своїм походженням лишаються значною мірою нез'ясованими, зробленими на основі фольклорно-легендарних творів. Сумнівною в цій частині літописних зведень є й точність хронології.

Помітно поліпшується інформація писемних пам'яток починаючи з XII ст. У лаконічних літописних статтях з'являється більше конкретні, вони, як видно, пишуться по гарячих слідах подій, зі слів очевидців, або й самими очевидцями. Факти і події тепер здебільшого фіксуються не тільки за роками, а й із зазначенням місця, числа, тижня, дня і навіть години. Для повнішого висвітлення історії Подолу та розгляду нашої теми важливою є значна природознавча інформація літописів. Це, насамперед, відомості про сезонні коливання водності Дніпра, які нерідко регламентували життя подолян.

Не можна ігнорувати інформації про Поділ великокняжої пори з писемних пам'яток пізнього середньовіччя та картографічних матеріалів. Місцезнаходження багатьох пунктів, оборонних споруд, вулиць, площ та й усєї планувальної структури району часто з винятковою точністю збігається із забудовою середньовічного Подолу.

Перше зібрання відомостей писемних джерел про Поділ знаходимо в роботі, виданій Київською археографічною комісією ще 1887 р. [СМИТКиО, 1874]. У трьох розділах книги вміщено вибрані місця з давньоруських літописів, литовських і польських літописних зведень, розповідей іноземних і вітчизня-

них мандрівників, фрагменти різноманітних актових документів. Цінність цього збірника полягала в тому, що крім основного літописного тексту за Іпатіївським списком (видання 1874 р.) давалися також варіанти текстів, відмінності в географічних і власних назвах за Лаврентіївським (видання 1872 р.), Никонівським (видання 1767—1792 рр.), Воскресенським (видання 1856 р.) і Густинським списками.

На сьогодні у зв'язку з тим, що вже вийшли друком 38 томів Повного зібрання руських літописів, та з опублікуванням українською мовою літопису Руського за Іпатіївським списком (переклад Л. Є. Махновця) можливості висвітлення літописної історії важливого району Києва значно зросли. До цього слід додати, що в останні роки проведена величезна робота по вивченню давньоруського літописання, в результаті якої значно розширено інформативність літописних статей, де згадується Поділ. Окремо слід зауважити, що серед пізньосередньовічних матеріалів останнім часом виявлено зовсім невідомі вітчизняній науці пам'ятки, які торкаються життя Подолу [Саєвич, 1982, с. 113—129].

Вперше під власною назвою Поділ (Подоль) з'являється в літописній статті 6453 (945 р.), яка за сюжетом є розповіддю про загибель київського князя Ігоря Рюриквича та помсту древлянам його дружини — княгині Ольги. «И послаша Древяляне лучшии мужи свои числомъ 20 в лодыи къ Ользѣи приста подъ Боричевом въ лодыи. Бѣ бо тогда вода текущи возлѣ горы Къевскыю и на Подоль не сѣдыхуть люде. Но на горѣ. Городъ же б ше Киевъ

идеже естъ нынѣ дворъ Гордятинъ и Никифоровъ. А дворъ княжь бѣше в городѣ идеже естъ нынѣ двор Воротиславль и Чюдинъ, а перевѣсиче бѣ внѣ города» [ПСРЛ, 1962, т. 2, ст. 43—44].

Літописна оповідь починається з розповіді про похід київського великого князя в Дrevлянську землю за даниною, який закінчується трагічно для Ігоря: зібравши данину, він виряджає з нею до Києва основну частину дружини, а сам з невеликим загonom повертається назад, щоб ще поповнити княжу казну. Це викликає обурення серед дrevлян, і вони виступають проти київського князя. В сутичці Ігор гине. Далі події розвиваються таким чином: від імені Дrevлянської землі в Київ прибуває посольство, яке має на меті владнати конфлікт, встановивши родинні взаємини між княжими домами Києва та Дrevлянщини.

Київська княгиня нічим не виказує свого невдоволення, вона поштиво зустрічає посольство, але в останню мить ситуація різко змінюється. Посли, яких Ольга наказала в човні просто з берега принести до княжого теремного двору, вкинуті у задалегідь підготовлену яму і живцем засипані в ній.

На цьому помста не припиняється. Княгиня, приховуючи справжні наміри, викликає до Києва друге посольство дrevлян із найзнатніших мужів. Привітавши послів, вона запрошує їх помитися у мийні. Нічого не підозрюючи, дrevляни приймають запрошення, та невдовзі знову настає трагічний фінал: замкнувши лазню ззовні, за наказом Ольги її підпалюють.

Підступністю та жорстокістю відзначаються й наступні два акти помсти. Київська княгиня здійснює їх уже на землі дrevлян. Спочатку, прибувши на місце загибелі Ігоря під Іскоростень, вона вчиняє тризну за своїм чоловіком, під час якої умертвляє п'ять тисяч прибулих дrevлян. Далі, зібравши в Києві дружину, разом з малолітнім сином Святославом Ольга іде війною на Дrevлянську землю. Фіналом війни, описом якої і завершується літописний цикл, стало жорстоке спалення Іскоростеня із знищенням старійшин і поневоленням

населення та накладанням на нього тяжкої данини.

Дослідники давно звернули увагу на легендарний характер цієї літописної оповіді, її ускладненість пізнішими вставками [Шахматов, 1908, с. 108—110]. Підступність і жорстокість Ольги не засуджуються тут, як в інших місцях літопису, а навпаки, видаються за великокняжу силу і мудрість, як справа державного характеру. Це, зокрема, підкреслює академік Б. А. Рібаков, зазначаючи, що даний розділ літопису настільки пронизаний епічним духом, що відбиває не так історичну дійсність, як бажану форму билини-повчання [1982, с. 360].

Таке твердження можна прийняти тільки почасті. Очевидно, в контексті всього літописного зведення повість про «помсти Ольги» несла відповідну ідеологічну спрямованість, але її автор не міг просто обминути те, про що йому розповідали джерела, якими він користувався. Це насамперед стосується показу Києва. Коли розповідь доходить до місця «И послаша дrevльне лучьшии мужи свои, числомъ 20 в лоды къ Ользѣ и приста подъ Боричевом въ лоды...», автор, як справедливо підкреслюють дослідники, опиняється в своєрідній логічній пастці [Бліфельд, 1948, с. 10]. Він бачить перед собою освоєний для життєдіяльності Поділ, а текст стверджує, що дrevлянські послы прибули в своїх човнах безпосередньо до підніжжя Київських гір, де Боричів узвіз виходив на подільську рівнину. Ця категоричність давнього джерела змушує автора літописного зведення шукати відповіді і встановлювати логічний місток між реально баченим станом речей і повідомленням старовинної легенди. Тим то і зумовлений пояснювальний текст «бѣ во тгда вода текущи возлѣ горы Къевьскыи и на Подольскъ не съдяхуть люде...». Далі, як відомо, події за легендою відбуваються «на дворѣ теремьскомъ внѣ города», тобто у Верхньому місті. І тут автор теж бачить відмінність від описаної картини, тому змушений вдатися до реконструкції історичної топографії міста середини X ст. через бачені ним будівлі та об'єкти. Так а'ясовується, що місто в середині X ст.

було там, де в часи роботи автора знаходились двори київських бояр: Гордятина і Никифора. Княжий двір був там, «идеже есть нынѣ» двори Боротислава і Чюдіна. І, нарешті, двір теремный (бо в ньому був «теремъ камянь») розташований був, за словами літописця, за межами тодішнього міста, а конкретніше — там, де стояв двір наставника церковного хору, домесника за Десятинною церквою. Десь поруч, теж за межами старого міста, знаходилося перевісище.

Цей відрізок літописного тексту, точніше топографічний коментар до більш раннього тексту, дозволяє, на думку дослідників літописання, встановити точну дату складання і редагування літописного зведення — 70—80-і роки XI ст. [Кузьмин, 1977, с. 213].

Датуючими ознаками при цьому можуть бути прізвища київських бояр Никифора і Чюдіна, двори яких стояли на місці княжого двору.

Під 1068 р. як особа, наближена до київського князя Ізяслава Ярославича, згадується «Туки, Чюдине братъ» [ПСРЛ, т. 2, ст. 160]. У літописному повідомленні про переховання мощей Бориса і Гліба у нову Вишгородську церкву під 1072 р. читаємо: «Бъ бо тогда держа Вышегородъ Чюдинъ» [ПСРЛ, т. 2, ст. 172]. Є також відомості про участь Чюдіна у переговорах 1083 р. з німецьким імператором Генріхом IV та угорським королем Гейзою [Татищев, 1963, т. 2, с. 94]*. Крім того, Никифор і Чюдин відзначені ще й в Правді Ярославічів [Тихомиров, 1941, с. 62—64].

Якого ж висновку можна дійти після сказаного про статтю від 945 р.?

Наприкінці XI ст. складач літописного зведення, що належав, як вважають дослідники, до кліру Десятинної церкви, з особливою увагою поставився до матеріалів, де стверджувалась законність володіння київської княжої династії Древланською землею. Пояснити це можна тим, що згодом Ярополком Ізяславичем /пом. 1086 р./ ця земля

була подарована Десятинній церкві [Кузьмин, 1977, с. 219]. Свідченням редагування тексту є «топографічний коментар» літописця, в якому вперше згадано Поділ. Автор, використовуючи свідчення стародавніх переказів легенд, для надання більшої достовірності викладу реконструює давню топографію Києва, прив'язуючи її до сучасній йому міських дворів. Для характеристики ситуації на Подолі він скористався вказівкою переказу на місце прибуття древланських послів і дав цьому фактові власну історичну інтерпретацію. Суть її полягала в тому, що до середини X ст. Поділ не був освоєний, отже, був непридатним для життєдіяльності. Демонструючи непоганою обізнаністю з історичними джерелами, він, однак, як свідчить стаття, не володів цими матеріалами в повному обсязі, тобто свято вірив своєму джерелу.

Як слушно підкреслює К. М. Гупало, літописець вжив слова «не съдяхуть» у прямому розумінні — «не живуть», тоді як в інших випадках при зображенні паводків він використовував зовсім інші формулювання: «бисть наводнени много» або «вода бисть велика в Днепре» [Гупало, 1982, с. 14]. Далі продовжуючи розгляд статті під 945 р., зокрема її першої частини — договорів Ігоря, можемо знайти свідчення того, що тут наявні сліди іншої історичної концепції освоєності Подолу в середині X ст.

Передусім це згадка про Іллїнську церкву, що в ній присягались русько-візантійському договору київські християни та грецькі послы. В «Повісті временних літ» цю подію зображено так: «Заутра призва Игорьъ слы, и приде на холмъ, где стояше Перунъ, и покладаша оружье свое, и щиты и золото и ходи Игорьъ ротъи люди его, елико поганных руси, а хрестяную русь водиша ротъ в церквы святаго Ильи, яже есть надъ Ручаемъ, конецъ Пасынътъчъ беседы, и козарь: се бо бѣ соборная церкви, мнози бо бѣша варязи хрестяени» [ПЛДР, 1978, с. 68].

Факт існування цього храму в Києві в середині X ст. ні в кого з дослідників не викликає жодного сумніву, як і те, що він знаходився десь на подільській або принаймі на суміжній з Подолом

* Достовірність переговорів Чюдіна з Гейзою саме 1083 р. малоймовірна, оскільки угорське посольство відвідало Русь у 1072 р., а 1077 р. король помер.

території. Всі спроби локалізувати літописну церкву поза межами Подолу [Голубинський, 1901, т. 1, ч. 1, с. 71—72; Максимович, т. 2, с. 25] не дістають підтримки дослідників [Брайчевський, 1988, с. 86—87; Гупало, 1982, с. 33—37; Толочко, 1983, с. 83]. Суперечка здебільшого точиться тільки навколо того, в якій саме місцевості Подолу могла стояти ця церква. На противагу добре утвердженій думці, що церква часів Ігоря знаходилась на місці церкви св. Іллі, спорудженої в другій половині XVII ст. [Закревський, 1868, с. 329; Рibaков, 1982, с. 367; Толочко, 1983, с. 58], є припущення, що вона могла стояти в підгір'ї Михайлівської гори [Остромишенський, 1830, с. 22—26] або на місці спорудженої в 50-х роках XVIII ст. Цареконстантинівської церкви (вул. Фрунзе, 8/6) [Петров, 1897, с. 47]. Недавно висловлено думку, що вона була предтечею церкви Пирогощі, спорудженої 1131—1135 рр. у центрі Подолу [Гупало, 1982, с. 123]. Десь поблизу, таким чином, знаходилася місцевість «Пасиньчъ беседы», «Козаръ» та протікав Ручай. Доповнює літописну картину Подолу X ст. також київська гавань на річці Почайні. Інформацію про неї знаходимо під 953 р. в словах княгині Ольги, звернених до послів візантійського імператора: «Аще ты рци також постоиши оу мене в Почайнѣ, також азъ в Суду» [ПСРЛ, т. 2, ст. 51].

Отже перед нами ще одна літописна традиція, за якою Поділ X ст. — частина міської території, добре освоєна під житло.

Так в одній літописній статті опинилися концепції заселення прибережного району, які фактично суперечать одна одній. Згідно з першою, яка входить у текст повістей про помсту княгині Ольги, Поділ — непридатна для життя територія, вкрита водами Дніпра. За другою — тією, що входить до складу договору Ігоря, — Поділ був місцем розташування соборної християнської церкви св. Іллі, місцем сходів княжих дружинників — «Пасиньчъ беседы», київської гавані, Ручая, «Козаръ» — кварталу східних купців.

Як показують дослідження історії

давньоруського літописання, у виникненні такої ситуації немає нічого дивного. Дослідники також відзначають існування не менш як двох літописних традицій. За О. О. Шахматовим, найдавніша з них дійшла до нас не в «Повісті временних літ», а в Новгородському першому літописі молодшого ізводу. До числа найдавніших відомостей, на думку вченого, поруч з іншими повістями входить розповідь про вбивство Ігоря древлянами та помсту Ольги. Водночас тексти з договорами Ігоря з греками належать до пізніших вставок у «Повісті временних літ» [Тихомиров, 1979, с. 47—48]. Зокрема, не виключено, що літописна довідка «мнози бо бѣша Варязи хрестыяни», вміщена в тексті договору, може бути визнана пізнішою інтерполяцією і введена автором третьої редакції «Повісті временних літ» як один із елементів норманістичної концепції давньоруського літописання [Брайчевський, 1988, с. 85].

Ставлення дослідників до вказаних літописних повідомлень зазнало з часом значної еволюції. В історіографії XIX ст. 945 р. тривалий час вважався своєрідним репером, від якого слід було вести відлік появи життя на Подолі, отже, фактично стверджувалась концепція літописця XI ст. [Закревський, 1868, с. 331; Фундуклей, 1947, с. 2]. Привертаючи увагу до значної водності, окрім Дніпра, таких річок, як Почайна і Глибочиця, підкреслювалось, що саме їхніми водами підтоплювалась до кінця X ст. територія Подолу [Максимович, 1877, т. 2, с. 25].

Однак уже наприкінці XIX ст. з поступовим нагромадженням окремих археологічних знахідок з цієї території ставлення до літописного застереження «на Подолѣ не сѣдяхуть люде» починає різко змінюватися. Особливо помітним це стало після того, як 1876 р. у північно-західній частині району (Плоска слобода)* на садибі міщанина Магуріна поблизу течії Канави був знайдений скарб з понад 200 римськими монетами III—IV ст. н. е. Опубліко-

* Назва вперше фіксується в рішенні про розмежування земель міста Києва від земель Кирилівського монастиря комісії, призначеної гетьманом Мазепою 9 травня 1701 р.

вані відомості про нього дозволили їх авторів стверджувати, що в цій частині Подолу в I ст. н. е. вже було поселення, яке він образно назвав майбутньою «матір'ю міст руських» [Антонович, 1878, с. 244].

Археологічні знахідки змусили дослідників критичніше поставитись до літописного повідомлення. І хоч при цьому вони ще не завжди враховували всі тонкощі давньоруського літописання, компліятивність та багатоступінчатість обробки, вставки до багатьох літописних статей, логіка підказувала правильний вихід. «Якщо через 40 з лишнім років (після 945 р. н. е.) при святому Володимирові, — пише М. І. Петров, — він (Поділ. — *М. С.*) був уже заселений, цього не могло статися без особливого геологічного перевороту». Отже, робить висновок учений, не можна трактувати літописне повідомлення таким чином, що весь Поділ постійно перебував під водою, очевидно, Почайна протікала ближче до гори, або в 945 р. внаслідок сильного паводку кияни перебрались на гору. І все ж, не в змозі остаточно позбавитись впливу категоричності літописного повідомлення, дослідник припускав, що найімовірнішим варіантом може бути віднесення цього «туманного» літописного сповіщення до Плоскої слободи або Оболоні [Петров, 1897, с. 104].

У середині 40—50-х років ХХ ст. повідомлення літопису під 945 р. було використано як одну з хронологічних підвалин для розробки теоретичних питань виникнення давньоруських міст. Літописна історія Київського Подолу визначала початок формування ремісничо-торговельних посадів міст як обов'язкового компонента середньовічного міста [Тихомиров, 1945, с. 25]. Тим часом у літературі того періоду не відкидалась і теза, що в прибережній частині Києва населення існувало з перших віків н. е., хоч воно розглядалося тільки як окремі осередки життєдіяльності, не пов'язані єдиним економіко-політичним центром. Тільки в Х ст. ці поселення зливаються в єдине місто, центром якого стає одне з найзручніше розташованих і найсильніших поселень [Каргер, 1958, т. 1, с. 116].

П. П. Толочко, підкреслюючи надзвичайно зручні топографічні умови Подолу і зважаючи на велику кількість римських монет, знайдених на цій території, відносить цей район до провідних місць київської території вже з першої половини I тис. н. е., акцентуючи при цьому на його торговельно-виробничому характері. Цю ж історичну традицію, на його думку, Поділ зберігає аж до епохи Київської Русі, а в літописній статті йдеться лише про чергову багатоводну весну [Толочко, 1972, с. 71 — 72].

Стратиграфічний переріз культурних нашарувань Подолу, доведений до материка в кількох місцях в результаті археологічних досліджень, дозволив висловити сумнів щодо заселеності Подолу в першій половині I тис. н. е. і дав змогу припустити, що початок формування основного ремісничо-торговельного посаду давнього Києва мусить збігатися з формуванням центрального ядра міста [Гупало, 1976, с. 16—19].

Своєрідною гідрологічною реліквією називають відомості літопису від 945 р. дослідники водності Дніпра. За їхніми даними, вона віддзеркалює лише сезонне розлиття Дніпра в районі Києва. Переміщення мешканців Подолу на гору на час повені підтверджується аналогічними фактами, зафіксованими під 1845, 1849, 1877, 1908, 1919, 1931, 1932 рр. [Швець, 1972, с. 19]. Цікаво, що при кількісній оцінці стоку Дніпра за 945 р. виявилось, що повінь того року не була найбагатоводнішою, а вважається як така, що мала середні показники, тоді як у другій половині Х ст. (979 та 990 або 991 рр.) мали місце повені, які помітно перевищували рівень води на Дніпрі [Швець, 1978, с. 27—28].

Як бачимо, одна тільки літописна згадка про Поділ дозволяє порушити ціле коло важливих питань його історії. Спробуймо ж далі продовжити огляд писемних джерел.

Обриси Подолу Х ст. не можуть бути остаточно з'ясованими, якщо ми поза увагою залишимо питання про те, як же еднав Боричів узвіз Верхнє місто з Нижнім. Для цього окрім згаданої літописної статті можна скористатися

іншими літописними свідченнями. Під 988 р. у розповіді про один з ключових моментів акту християнізації жителів Києва змальовано знищення за наказом Володимира Святославича язичницького пантеону, що розміщувався у Верхньому місті. Великий князь звелів поскидати кумирів — одних порубати, а інших віддати вогню. Верховне божество — статую Перуна, було піддано всенародному знеславленню. Ось як описує літописець останню дорогу язичеського божества: «Перуна же повелѣ привязати къ коневи хвосту и влещи с горы по Боричеву на Ручай и 12 мужа пристави бити жезлиемъ... и влѣкомуу же ему по Ручави къ Днѣпру» [ПСРЛ, т. 2, ст. 102].

Цитоване, як бачимо, перегукується із топографічними орієнтирами літописних відомостей від 945 р. Проте локалізація їх на місцевості — одне з найскладніших питань топографії раннього Києва. Суперечка з нього триває вже понад 100 років, однак остаточного висновку ще не зроблено.

Тривалий час, особливо в історіографії XIX — початку XX ст., більшість дослідників визначали місце літописного Боричевого узвозу в районі колишнього Михайлівського або Різдяного узвозу, який проходив приблизно по напрямку сучасного фунікулера [Берлинський, 1820, с. 67; Максимович, 1877, с. 97, 99 та ін.]. Міркування прихильників цієї версії зводилися до кількох основних положень.

По-перше, поблизу цього спуску на горі було розташоване язичницьке капище. Його місцезрештування фіксує церква св. Василія (Трисвятительська), варварськи зруйнована 1935 р.* Історію цього храму дослідники пов'язували з добою Володимира, спираючись на кілька літописних повідомлень. Зокрема, під 980 р. літописець, сповіщаючи про спорудження язичницького капища, зауважує: «и постави кумиры на холму вне двора теремна», і далі: «на томъ холмѣ нынѣ церкви есть святого Василья» [ПСРЛ, т. 2, ст. 67]. Описуючи

зруйнування капища під 988 р., він знову підкреслює «и постави церковь святого Василья на холмѣ идеже стояше кумиры» [ПСРЛ, т. 2, ст. 103]. Слід сказати, що літописна та будівельна історії Трисвятительської церкви мають деякі розбіжності, про що скажемо нижче.

По-друге, вагомим аргументом є посилення на усну і письмову традицію, за якою літописний узвіз пов'язували з Михайлівським. В історичному творі XVII ст. — «Синописі», складеному ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря — Інокентієм Гізелем, який, гадають, використав документи цього монастиря і трактат «Похвала і пам'ять Володимиру» київського ченця Іакова Мініха (друга половина XI ст.), розповідається таке: «и сия повесть еще от старых людей, яко нъекого идола, его влекоша вѣрнии съ горы утопити в Днѣпрѣ бюще его нещадно, бесъ же вѣ томъ идол восклицаше, рыдая зъло. И отгуду дорогу ту съ горы ниже монастыря Золотоверхаго Михайла, нарекоша древле Чортово Беремище». Топонім під назвою «Чортове Беремище» тривалий час фіксувався в топографії Подолу в нижній частині Михайлівського узвозу проти церкви Різдва [Петров, 1897, с. 103]. Вказана церква до зруйнування 1935 р. містилась у південно-західній частині нинішньої Поштової площі.

Деякі дослідники припускали, що автор «Синописа» дещо тенденційно зображував події, аби фактом стародавнього походження легенди піднести авторитет свого монастиря [Петров, 1897, с. 103].

Традиційні уявлення про цю найдавнішу магістраль Києва відбилися також у легенді, зафіксованій на початку XIX ст. М. А. Максимовичем. Йому вдалося одержати свідчення від старожилів Києвоподолу, за яким 1810 р. при розбиранні дерев'яної церкви Різдва для будівництва нової було знайдено напис «на узвоз Боричевомъ» [Максимович, 1877, т. 2, с. 97]. У цьому зв'язку згадується ще один документ — «Фундамент доскональний і тестований храму Рожества Христова», який наприкінці XIX ст. зберігався в київ-

* Давньоруський храм був розібраний у 1935—1936 рр. для будівництва урядового центру.

Рис. 5. Фрагмент плану Києва 1695 р.

ській духовній Консисторії. В ньому твердилось, нібито церква (Різдва.— М. С.) заснована під час хрещення Русі в 6519 (1011) р. і збудована біля джерела, де хрестилися сини Володимира, при спуску «Чортове Беремище», яким тягли Перуна з Михайлівської гори в Дніпро [КС, 1889, июль, с. 243, 247]. При всій фантастичності наведе-

них фактів, джерелом яких, можна погодитись, були свідчення того ж таки «Синописа» [Петров, 1897, с. 199], документ привертає увагу бажанням ствердити давність узвозу всупереч якійсь іншій думці.

По-своєму трактували прихильники цієї концепції і пізньосередньовічні картографічні матеріали. Зокрема, М. Закревський вважав, що Поділ з Верхнім містом фактично до початку XVIII ст. зв'язував тільки один узвіз: Михайлівський [1868, т. 1, с. 209]. Інші, заперечуючи це, поряд з планом 1695 р., на якому справді чітко показано один спуск біля Михайлівської гори і другий, названий «Большая дорога», на місці Андріївського (рис. 5) [Алферова, Харламов, 1983, карта], нерідко також використовували план Києва 1638 р. Атанасія Кальнофойського, де під № 54 (рис. 6) зображено спуск на Поділ [Петров, 1897, с. 15], інтерпретуючи його як Андріївський [Бліфельд, с. 128]. Гадаємо, під вказаним номером на плані може бути зображення не дороги, а якогось паркану, який спускається з гори. Аналогічним чином, вертикальною штриховкою з обрамленням горизонтальними лініями, показані паркани в інших місцях плану. Що стосується дороги, то на відрізку Верхнього міста, звернутому до Подолу, таких доріг можна спостері-

Рис. 6. Фрагмент плану Києва Атанасія Кальнофойського 1638 р.

Рис. 7. Панорама Києва з північно-східного боку. Малюнок А. Ван Вестерфельда. 1651 р.

гати кілька: перша — конусом спускається до цифри 46, друга — вже згадувана, що пролягала паралельно парканові на деякій відстані від нього, третя йшла попід горою, на якій під № 53 показана церква св. Сімеона, а далі, спускаючись у яр, підходила до другої дороги. Добре видно два спуски з Верхнього міста на Поділ на малюнку А. Ван Вестерфельда 1651 р., де зображено загальний вигляд Києва з північного сходу. Перший, південний, проходить по схилах Михайлівської гори, другий спускається правіше — зі Старокіївської гори (рис. 7).

Тепер розглянемо аргументи прибічників концепції ототожнення літописного Боричевого узвозу із сучасним Андріївським.

Як і в першому випадку, за вихідну позицію у Верхньому місті береться Перунів горб. Один з найпоследовніших прихильників цього варіанту місцезнаходження спуску М. І. Петров розміщував пагорб Перуна біля нинішньої Андріївської церкви з південного боку, де, на його думку, також знаходився другий літописний теремний двір. Як гадає дослідник, пізніше на цьому місці Ярослав Мудрий спорудив двір, який літопис називає Ярославим, або Великим. Щодо церкви св. Василя, вчений не заперечує, що вона знаходилася там, де пізніше стояла Трьохсвятительська, але безпосередньо це місце не зв'язує з язичницьким капищем [1897, с. 107—108].

Ще на одну важливу, на думку дослідника, деталь для визначення верх-

ніх орієнтирів узвозу вказують літописні тексти. У вже згадуваній літописній статті під 945 р. зазначено, з якого місця на горі спостерігала княгиня Ольга за тим, як на княжий двір кияни несли човна з древлянськими послами. Виходячи з того, що двір стояв за Десятинною церквою, Ольга могла бачити тільки той узвіз, який пролягав по нинішньому Андріївському, але ніяк не Михайлівський, значно віддалений від княжого терема [Петров, 1897, с. 105].

Нарешті ще одне писемне важливе свідчення прихильники версії вбачають у словах, якими завершується пам'ятка давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім»: «Бдеть по Боричеву къ святѣй Богородици Пирогощей» [ПЛДР, XII ст., 1980, с. 386]. Пирогоща стояла в південній частині сучасної Контрактової площі, тому дорога по напрямку Андріївського спуску вважалась цілком природною і зрозумілою.

Ще Д. І. Бліфельд, хоч сам був прихильником останньої локалізації узвозу, відзначив хисткість та довільність вищерозглянутих конструкцій [Бліфельд, 1948, с. 138—139]. Вирішальним аргументом, на думку вченого, було те, що узвіз мав безпосередньо прилягати до найдавнішого київського городища — «городка» Кия, зважаючи на слова літописця «И съдьяше Кий на горѣ кдѣ нынѣ оузвозъ Боричевъ» [ПСРЛ, 1962, т. 2, ст. 7], яке більшістю дослідників розміщувалося у північній частині Старокіївської гори.

Останній доказ виявився вирішальним для сучасних дослідників, які багато уваги приділили вивченню цього найдавнішого міського осередку [Толочко, 1972, с. 129]. І хоч в останній час

Рис. 8. Кияни спостерігають тріщини на землі. Мініатюра Радзівілівського літопису.

пріоритет у розміщенні «резиденції» Кия надається Замковій горі, трасою літописного узвозу незмінно лишається нинішній Андріївський узвіз [Толочко, 1983, с. 67; Рибаків, 1982, с. 102—105].

Тож проблема на сьогодні ще не вирішена однозначно. Надто багато питань лишається відкритими.

Одне з них було поставлене реконструкцією Андріївського узвозу, проведеною в 1981 р. Спостереженнями за земельними роботами уздовж всієї траси не виявлено тут культурного шару давньоруського часу, тільки біля перетину узвозу з вул. Боричів тік вдалося зафіксувати настил мостової та залишки дерев'яного водогону XVII ст. [Гупало, 1982, с. 34]. Можна сумніватися в повноті з'ясованої картини, адже спостереження — не кращий спосіб одержання об'єктивної інформації, однак й ігнорувати цього висновку не можна. Очевидно, відсутність культурних нашарувань якоюсь мірою пояснюється тим, що траса неодноразово поновлювалася, до того ж, як свідчать матеріали, рівень проїжджої частини дороги понижувався

«копанієм». Зокрема, М. Петров повідомляє, що в 1617 р. було знесено частину гори. Це повідомлення заслуговує на найбільшню увагу. Як свідчать наші дослідження, вплив геологічних процесів (тектоніки) на формування історичного рельєфу міста, зокрема активне відокремлення Замкової гори від основного масиву припадає на I тис. н. е., ймовірно, його другу половину (рис. 8). Цим пояснюється досить пізні походження ярів, що облягають гору. Отже, можна припустити, що положисто спрямована магістраль, якою є сьогодні Андріївський узвіз, не була такою в давнину. Найімовірніше, що її спадисте ложе більш як наполовину рукотворне, причому роботи з «удосконалення» проводилися тут неодноразово.

В пізньосередньовічних актових документах, зокрема у грамоті від 11 січня 1694 р., згадується «ров Боричев», який тягнувся аж до Михайлівського спуску: по ньому проходили межі садиб, жителі яких платили данину Воздвиженській і Трьохсвятительській церквам [СМИТКиО, 1874, т. 3, с. 115]. Цікаво, що, за деякими літописними списками, оповідь про руйнацію поганського капища 988 р. доповнюється важливими деталями, які перегукуються з ре-

альним топонімом, зафіксованим грамотою. В літописному зведенні кінця XV ст. повідомляється: «Перуна же повѣле привязувати конєви къ хвосту и влєчи съ горы по Боричеву мосту, на Ручаю» [ПСРЛ, 1962, т. 27, ст. 212]. Схожі повідомлення зберігаються в літописах XVI—XVII ст. «по Боричеву мосту по Ручаю» [ПСРЛ, т. 20, 1910—1914, с. 80], а в «Київському синописі» зазначено: «...постави Перуна на пригорку над Боричовимъ потокомъ...» [Київський синопис, 1836, с. 46—47]. М. І. Петров розміщував рів поблизу «острозької фіртки», яка згідно з планом 1695 р. стояла посередині узвозу [Петров, 1897, с. 105]. Чи не був вказаний рів тим ручаєм, про який неодноразово йдеться у літописі? Відповідь на це питання могла б багато з'ясувати для реконструкції вказаної частини міста.

Археологічним вивченням Подолу останніх років встановлено, а подекуди й добре простежено русла трьох річок-ручайв, що протікали тут у давньоруський час. Ми зупинимось на розкопках 1975 р. по вул. П. Сагайдачного, 6—8, де зафіксовано колишнє річище такого ручая у верхній частині конусоподібного профілю завширшки до 28 м [Сагайдак, 1981, с. 158] (табл. II). На рівні будівельних горизонтів культурного шару XI ст. Ручай протікав поміж дощаними парканами двох міських садіб, які розташовувалися пообіч його берегів. Вісь напрямку простягалась із заходу на схід, вписуючись у планувальну структуру подільських вулиць до 1811 р. Отже, якоюсь мірою його напрямок збігається з напрямком сучасної вул. Боричів тік. Безсумнівне довготривале функціонування вказаної річки-ручая, на відміну від Борисоглібського який, за наявними даними, протікав по Подолу в рамках XVI—XVIII ст., ставить його на перше місце серед претендентів на літописний водотік. Слід підкреслити також, що про значну водну активність річки, що оперізувала підніжжя Старокиївської гори в давньоруський час, свідчить коливання її русла. Не скрізь по течії вона була й забудована. Так, розкопками на ділянці нинішньої бази Укрювеліторгу

(вул. Андріївська) встановлено повну відсутність міської забудови: місцевість, можливо, використовувалася під сад чи город.

Важко сьогодні точно визначити витки вказаного Ручая, хоч найбільш ймовірним місцем може бути підніжжя Замкової гори, звідки в XVII—XVIII ст. забиралась вода для міського водогону, а за планом 1695 р. тут розташований великий колодязь. Місцем впадіння Ручая в літописну Почайну можна, мабуть, вважати місцевість, що на плані 1695 р. виглядає як великий незабудований плац між міськими оборонними стінами і правим берегом Почайни. Русло останньої в районі Хрещатицької башти врізається в правий берег, утворюючи в цьому місці заплаву.

Після огляду нових археологічних знахідок варто буде знов повернутися до тих свідчень, які лишили нам літописи, для встановлення історичних реалій Подолу X ст., щоб зробити відповідний висновок. Церква Іллі стояла над Ручаєм «конець Пасыньче беседи и коза-ре», а через 43 роки по Боричеву узвозу на Ручай, а по Ручаєві в Дніпро було спроваджено головного бога язичницького пантеону — Перуна. Немає підстав сумніватися, що в обох випадках маємо справу з тією ж самою магістраллю, яка починалася на горі і, спускаючись поміж крутими схилами гір, на рівнині понад річечкою тяглася вбік Дніпра.

Якщо ж тепер ми оглянемо археологічно виявлений водотік, що протікав уздовж Старокиївського узвишшя, то, на нашу думку, важко буде знайти заперечення ототожнення його з літописним Ручаєм. Таким чином, незалежно від того, якому варіантові розміщення Боричевого узвозу ми відаємо перевагу, обидва вони прийнятні: Боричів узвіз обов'язково перетнеться з Ручаєм, даючи можливість далі рухатись водною магістраллю. При цій ситуації стають зрозумілими згадки про міст, адже потреба в ньому була. Більш докладним стає також пояснення назви вул. Боричів тік, де «Тік», «Тікич» — широковідома назва гідронімів України: Гірський Тікич, Гнилий Тікич, Тікачик і т. д. [СГУ, 1979, с. 132, 141, 566].

На березі Ручая розташовувалась «Пасынча беседа». Пасинками від слова «пасати», «опоясувати» називались дружинники, отже, місцевість була, очевидно, місцем їхніх зборів. На таку вільну від забудови територію між міськими укріпленнями і берегом Почайни ми вже вказували вище, саме її і можна ототожнити з давнім топонімом.

Найскладнішим питанням лишається локалізація Іллінської церкви. Якщо із визначенням літописного Ручая ми знаходимося на правильному шляху, то гадаємо, що найбільш слушною може видатись пропозиція Е. Остромисленського розмістити її на підвищенні, де пізніше було споруджено церкву Різдва (думка, що на сьогодні має суто гіпотетичний характер, адже жодних слідів найдавнішого київського храму досі не виявлено). Спроба ототожнити будівельні залишки якоїсь кам'яної споруди, виявлені в підмурівках церкви Пирогощі, із церквою св. Іллі не підкріплена жодним переконливим аргументом.

Завершуючи цю тему, ми можемо констатувати: із з'ясуванням картини функціонування на Подолі річок-ручайв коло пошуку загадкового храму дедалі звужуватиметься.

Завершуючи огляд літописних свідчень про Поділ Х ст., коротко зупинимось на зафіксованих літописцями підвищених водності — паводках, що суттєво впливали на життя подолян. Повінь 945 р., про яку було багато мовлено, за оцінкою гідрологів, належить до середнього за рівнем підняття води на Дніпрі. Такого ж рівня був паводок у 991 р., коли: «Наводнение многое и много зла сотвори» [Татищев, 1964, т. 2, с. 64]. Ці стихійні лиха, безперечно, на якийсь час (як свідчать археологічні дослідження — на один-два роки) destabilізували мирний розвиток життя на Подолі. Згадаймо, як 945 р. жителям Нижнього міста довелось тимчасово змінити місце проживання.

Порівняно мало літописних повідомлень маємо для ХІ ст. За Никонівським літописом на території Київської Русі «бысть поводь велика» [ПСРЛ, т. 9, с. 68] — отже, і Подолу вона не обминула. За кількісною оцінкою в цей рік

рівень води був значно вищий, ніж при вищезгаданих паводках [Швец, 1978, с. 71].

Восени 1016 р. спостерігалась також висока вода у Дніпрі, хоча й важко конкретно з'ясувати, чи заливали ці води Поділ. А ось події наступного 1017 р. навряд чи обминули Нижнє місто. Одні джерела подають їх лаконічним стилем: «Въ лѣто 6525 Ярослав иде в Киевъ и погорѣ церкви» [ПЛДР, 1978, с. 156], в інших подія вступу на батьківський стіл Ярослава Володимировича (Мудрого) після його перемоги над Святополком під Любечем вимальовується в трагічніших тонах. Зокрема, повідомляється, що в Києві згоріло 700 церков [ПСРЛ, т. 9, с. 75].

Під 1068 р. Іпатіївський літопис сповіщає: «и сотворивше вѣче на торговищи... и идоша съ вѣча въ на гору» [ПСРЛ, ст. 160].

Ця літописна згадка — одне з важливих писемних свідчень спалаху активності суспільного життя Київської Русі в другій половині ХІ ст. Вічові сходи — один з архаїчних інститутів слов'янського родовладдя, що коренями сягав родо-племінного ладу і продовжував відігравати важливу роль в умовах феодалізації суспільства. На віча збирались не лише представники різних верств населення міста, а й делегати від усієї «волості» — землі. Питання, що обговорювались і приймались на вічі, стосувались всіх, зокрема це питання війни та миру, посадження на великокняжий стіл того чи іншого князя або ж доля міста.

Чому ж тоді віче відбувається не в серці столиці — дитинці міста, а на низинному Подолі? Як показує подальший розвиток подій, це конкретне зібрання, як і інші, мало опозиційний характер щодо дій верховної влади Русі: наслідком його було вигнання з Києва князя Ізяслава Ярославича і посадження на великокняжий стіл Всеслава Полоцького, перед тим ув'язненого в порубі. Для киян і прибулих на віче обстановка демократичного Подолу, його торговища, де вони неодноразово бували у торговельних справах, була звичнішою і вільнішою. Боротьба, однак, точилася з перемінним успіхом.

Восени Ізяслав повертається до Києва з великою військовою силою, заручившись допомогою свого родича — польського короля Болеслава Сміливого — сина тітки Ізяслава Добраніги-Марії, дружини Казимира I, і водночас небожарки Ізяслава Гертруди-Олісави, сестри того ж Казимира [Літопис Руський, 1989, с. 105].

В умовах, коли Всеслав потай покидає військо киян, що вийшло проти Ізяслава до Білгорода, кияни, повернувшись до Києва, знову збираються на віче. В повідомленні з цього приводу цікавими є деталі, які дозволяють судити про те, які вимоги ставить віче, як відстоює інтереси міста, закликаючи нових князів «заоутра же видивьше людєв б жавша князя и възвратишася Кыєву и створиша вѣче послаша къ Святославу и къ Всеволодоу глаголыше: мы же зло створили есмы князя своего прогнаше, а се ведеть на ны к землю Лядьскую, а поидете в град отца своего аще ли не хочета то намъ невсля, зажеши городъ свои и ступити въ Гръцискую землю» [ПСРЛ, т. 2, ст. 162, 163].

Всеволод і Святослав прислухалися до рішення київського віча і попередили Ізяслава, що вони збройно стануть на захист Києва. Це зупинило найстаршого Ярославича, і він прийняв умови киян. Тільки згодом, коли Ізяслав добре укріпився на великокняжому столі, він намагається мирними засобами послабити роль київського віча. Зокрема, князь Ізяслав під приводом контролю над торговельною діяльністю у місті «възгна торгъ на гору» [ПСРЛ, т. 2, ст. 163].

Ця акція, як видно з літописів, не мала належного результату. На горі виникає невеликий «торг», але Торговище — як великий «торг» — лишається: «а Игоря поверзьше за носъ волокъша и сквозъ Бабинь торжекъ до святого Богородици и ту обрътоша мужа стоѣяша с колы и возложьше ина кола везоша и на Подольє. И повѣдаш Володимеру яко поверженъсть на торговищи» [ПСРЛ, 1927, т. 1, ст. 318]. Так описує Лаврентіївський літопис шлях, яким тягли вбитого 1147 р. Ігоря Ольговича.

До кінця XI ст. Поділ безпосередньо в літописах більше не згадується. Про-

те, як і всі жителі Києва, подоляни, очевидно, чули, як 1088 р. «земля стукнула» тобто був землетрус, або під 1091 р., коли він повторився з більшою силою, «стонала земля, все слышама» [ПСРЛ, т. 9, с. 118].

Дослідники відзначають, що 1093 р. на Дніпрі була сильна повінь. Свідченням повноводдя Дніпра є картина переправи через Стугну об'єднаних руських дружин, коли втопився чернігівський князь Ростислав Всеволодович: «Бъ бо наводнилася вельми тогда» [ПСРЛ, т. 2, ст. 219]. Стугна, загалом невелика річка, могла мати високу воду тільки за рахунок підпору пригирлової ділянки річки з боку Дніпра, можливим тільки при високій повені останнього [Швець, 1960, с. 42].

Початок XII ст. ознаменований сильним землетрусом, що був зафіксований від Києва до Володимира (Волинського). Відчутна сила його, коли «едва церкви устояли, а вреда много учинилось; кресты с церковей попадали» [Гатищев, 1964, т. 2, с. 122], змушує звернути найпильнішу увагу на її дію та наслідки в умовах прибережного міста.

Цілком очевидно, що було пошкоджено частину найпомітніших споруд міста — «церкви», сталися ще якісь лиха, що їх літописець узагальнив фразою «а вреда много учинилось». Припускаємо, таким лихом могли бути великі зсуви з київських підвищень, виноси на подільську територію значних ґрунтових мас, що нагромаджувались у Глибочицькому, Кожум'яцькому та Юрковицькому ярах. Отже, лихо на зразок куренівського 1963 р. Далі землетруси йдуть один за одним: 5 лютого 1107 «трасеся земля пред зорями в нош» [ПСРЛ, 1926, т. 1, ст. 283]; через 2 роки (1109) землетрус повторився 2 лютого; 16 вересня 1117 р. «потресеся земля» знову, а 9 вересня 1122 р. «земля потрясся мало». 1124 р. був надзвичайно несприятливим за всіма природними показниками: спочатку «потрясеся земля», що навіть впала церква у місті Переяславі, далі «бысть безрождие», а 24 червня величезна пожежа: «То и погоръ Подольє все, на канунъ святого Ржества Ивана Крестителя и Прдътеча» [ПСРЛ, т. 2, ст. 288]. Вона тривала два дні,

спустошивши все Нижнє місто, а згодом перекинулась також і на Гору. Нарешті, під 1127 та 1130 рр. літописці знову фіксують у своїх записах: «потрясеся земля», а між цими датами під 1129* сталася небувала повінь: «в се же льто бысть вода велика. Потопа люди и жито, и хоромъ внесе» [ПСРЛ, т. 2, ст. 293].

Важко, безперечно, сьогодні точно визначити матеріальні та морально-психологічні збитки, які спричинили всі ці стихійні лиха. Гадаємо, що вони були досить відчутними. Як покажемо далі, саме на цей період життя Подолу припадають найпотужніші заноси його території піском та глиною. Ймовірно й те, що один природний катаклізм ніби збуджував до дій другий, такий взаємозв'язок спостерігається між спалахами сейсмічної активності та коливанням водності Дніпра.

Нарешті, ще один вузол взаємозв'язків: між природними катаклізмами та суспільно-політичними процесами. Поглянемо тепер у світлі вищенаведених даних на ряд подій із життя Києва цього часу.

Як відомо, 16 квітня 1113 р., наступного дня після смерті великого князя Святополка Ізяславича, київське віче звернулося до переяславського князя Володимира Мономаха з проханням посісти київський стіл. Відмова Володимира викликала разговий вибух безчинств: «Кияни же разъграбша двор Путятин тысячького и идоша на Жиды и разграбша я» [ПСРЛ, т. 2, ст. 275]. Одержавши звістку про погроми, Володимир сів на великокняжий стіл, як гадають дослідники, 20 квітня, а напередодні скликав раду в княжому селі Берестове у складі шести учасників: колишнього посадника Тьмутаракані Ратибора, Прокопія — білгородського тисяцького, переяславського тисяцького Станіслава, ще одного переяславця Нажира та Іванка Чюдиновича — сина вже згаданого боярина Чюдина і, нарешті, відомої в київській громаді людини, котра прославилась паломництвом до Іерусалима, — Мирослава. Результатом ра-

ди була поява важливого законодавчого акту — статуту Володимира Мономаха, в якому вирішувались усього два питання: про купців і ремісників; про становище сільського населення — закупів.

У статуті щодо першого питання передбачалися заходи, які стимулювали купецьку та ремісничу діяльність, зокрема зменшувались лихварські податки, а також оберігалась їхня діяльність на випадок якогось нещастя, стихійного лиха. Тобто нові закони стосувались перш за все жителів торговельно-ремісничого Подолу. Чому ж саме з цього почав законодавчу реформу Володимир Мономах? Чи тільки внаслідок зловживань попередньої княжої адміністрації, внаслідок закабалення вільних людей шляхом стягування великих процентів, посилення ролі євреїв-лихварів в економічному житті столиці [Тихомиров, 1975, с. 136—137]?

Немає сумніву, що всі ці безчинства і беззаконня мали місце, але, гадаємо, однією з найважливіших першопричин поруч із вищеназваними було різке погіршення умов життя значної частини городян, викликане природними аномаліями.

Якщо сільське господарство найбільше страждало від морозів, посух, ураганів, нашеств'я шкідників і т. ін., то для мешканців прибережного району міста найпомітніших збитків завдавали пожежі та паводки. На відміну від пожеж, які мали локальний характер, повені були справді глобальним лихом: сильне підняття води призводило до знесення та руйнації будівель, загибелі домашніх тварин, продовольчих та промислових товарів і запасів. Ми вже згадували, як кардинально змінювався рельєф Подолу після паводків, особливо коли їм передували землетруси. Серйозність становища городян ускладнювалася тим, що ці катаклізми надовго руйнували шляхи, що зв'язували місто з навколишнім світом, без чого воно не могло існувати.

У повідомленні про події 1113 р. у Києві йдеться про «мятеж и смятение в людях». Чи не перегукується це «смятение» із зображенням на мініатюрі Радзивилівського літопису, де проілюстро-

* У більшості літописів повінь датується 1128 р.

вано землетрус 1107 р.: група людей із жахом спостерігає, як з'являються тріщини і розколи на землі (рис. 8).

Своєрідною компенсацією за тяжкі лихоліття було спорудження в 1131—1135 рр. київським князем Мстиславом Володимировичем церкви Успіння Богородиці Пирогощі. Цей незвичний для столиці факт, коли великий князь будує храм не на «аристократичній» горі, а в осередковій економічного життя, був продовженням Мстиславом добробочної діяльності свого батька, що водночас зміцнювало і підвищувало активність торгово-ремісничого життя столиці. Церква була поставлена на центральній площі Подолу, її прикрасили іконами, серед яких символом Нижнього міста стала спеціально довезена із Царгорода ікона Пирогоща. Своєю задумою князь надавав особливого значення, адже цінна реліквія могла б зайняти місце і ближче до княжого двору, щойно (1128 р.) на Горі був закладений патрональний Федорівський собор. Як показав перебіг подій, заходи князя були своєчасними, життєдіяльність на Подолі помітно активізувалась, популярність Пирогощі виходить далеко за межі не тільки Подолу, а й Києва.

Ікона, про яку йдеться, являла собою, на думку дослідників, один з варіантів добре відомої ікони Константинопольського Влахернського монастиря — Одігетрії, звідки і походить назва. Богоматір була зображена в оточенні семибанного монастиря, отже «пирогощяя» — прикрашена банями [Завитневич, 1891, с. 161].

Іконографічний тип Пирогощі лишив помітний слід у художній культурі Києва XII—XIII ст. На думку дослідників, між появою в Києві на Подолі ікони Богоматері Одігетрії і широким використанням цього іконографічного образу у творах київських ремісників (кам'яних іконках, енкаліпонах і т. ін.) — тісний зв'язок. Очевидно, що ікона Пирогощі, набувши широкої популярності серед подолян, стала моделлю для їхніх творів, а відтак швидко поширилась по всій Русі. На відміну від території північно-західного регіону, де найпоширенішим був тип Богоматері Умиління (за модель їй правила ікона Воло-

димирської Богоматері, яка була привезена в Київ разом з Пирогощею), на території Південної (Київської) Русі головною святинею швидко стає тип Богоматері-Одігетрії. Особливо часто її зображення зустрічається на рельєфних енкаліпонах, де на лицевому боці було розп'яття, а на зворотному — Одігетрія. Цей різновид знахідок датується другою чвертю XII ст. Із 65 відомих енкаліпнів 22 знайдено у Середньому Подніпров'ї, 7 — у Києві [Зоценко, 1984, с. 13].

Культ Богородиці на Русі виступає як культ захисниці міст, заступниці ображених, помічниці полонених. Її наділяли чудодійною силою, перед іконою ухвалювалися відповідальні рішення, правилися молебни перед походами.

У Візантії Одігетрія набула широкою популярності як Провідниця. Її зображення стало одним з найсвятіших символів імперії, надто після перемоги над арабами 1030 р. Не виключено, що на Русь вперше воно потрапляє із візантійськими купцями, які мали свій торговий двір на Подолі.

Герой «Слова о полку Ігоревім» новгород-сіверський князь Ігор, очевидно, вважав саме її покровителькою свого походу та заступницею в полоні. Ось чому на храмовий день (15 серпня) Успіння Богородиці він, повернувшись із полону, відвідує подільську церкву [Івакін, 1989, с. 179].

Під 1145 р. Суздальський літопис за Лаврентіївським списком сповіщає про велику пожегу на Подолі: «Того жєта Києв погорє половину Подолья» [ПСРЛ, т. 1, ст. 312].

А наступного, коли чергова урядова криза розбурхала столицю, знову Поділ потрапляє на сторінки літопису: «скоупшася вси кияне оу Туровы божњице...» [ПСРЛ, т. 2, ст. 324]. Віче зібралось не на своєму звичному місці — Торговищі, а біля подільського храму. Н. В. Закревський вказує, що «Турова божниця» знаходилась на місці пізньої церкви Бориса і Гліба [Закревський, 1868, с. 846].

М. І. Петров зібрав цікаві матеріали про цю місцевість. Дослідник вважав, що церква була споруджена на місці Туровського капища або якимось Туром.

Тут поблизу, на березі Почайни, відбулося хрещення киян: похрещених було розділено на кілька груп, що зайняли всю берегову смугу Почайни до впадіння її у Дніпро між пізнішими Різдвяно-Предтечинською, Борисоглібською і Хресторіздвяною церквами [Петров, 1897, с. 178]. Рукописні прологи XIII—XIV ст. вказують на місцевість, як на місцерозташування церкви св. Петра (або Бориса і Гліба), а пізніші документи XVI ст. називають замість церкви св. Петра церкву «святую мученику у Турова» або святих Бориса і Гліба.

Побутує також думка про існування тут (поблизу Борисоглібської церкви) католицького костюлу, будівництво якого пов'язують із утвердженням у Києві близько 1228 р. ордену домініканців [Петров, 1897, с. 179]. У 1602 р. на його місці була побудована церква Різдвяно-Предтечинська, приписана до Борисоглібської.

Заснування монастиря домініканців у Києві «над Дніпром» приписують сподвижнику Домініка * поляку Яцеку Одровонжу, який, згідно з новими дослідженнями, міг перебувати в Києві наприкінці 1222 або на початку 1223 р. [Шевельова, 1984, с. 146].

Як гадають дослідники, мандрівка Яцека на Русь була пов'язана з планом Ордену проникнути до половців, серед яких домініканці користувалися популярністю, однак землі Русі, зокрема Київ, теж входили в місіонерський ареал домініканців.

Малоймовірно видається спроба пов'язати засновану орденем резиденцію з виявленими в 1975—1976 рр. на Старокиївській горі залишками ротондональної споруди [Рапопорт, 1982, с. 10]. По-перше, дещо не відповідає хронологія, початок будівництва ротонди — за сукупністю археологічних матеріалів — датується кінцем XII ст. [Боровський, Толочко, 1979, с. 103], по-друге, відсутні будь-які письмові підтвердження цієї думки. Незначні, але також на користь існування латинського кварталу саме поблизу Борисоглібської церкви

свідчать археологічні дослідження 1981 р.: по вул. Братський, 8 виявлено скарб празьких грошей.

Щодо давньоруського храму (церкви Бориса і Гліба), то він локалізується за матеріалами випадкових знахідок будівельних матеріалів та залишків фундаментів, складених з обтесаного пісковика із застосуванням плінфи на цим'янковому розчині, по вул. Борисоглібській, 11.

З розповіді про смерть Ігоря Ольговича відома церква св. Михайла, названа ще Новгородською божницею. «И повелѣ Лазарь взяти (тѣло) Игоря и понести и в церковь святого Михаила в Новгородскую Божницу и ту положивша и в гроб, ехаста на Гору, и лежа ночь ту» [ПСРЛ, т. 1, ст. 318].

Питання місцезнаходження літописного храму постало після віднайдення В. О. Богусевичем 1955 р. розвалів будівельних матеріалів по вул. Волоській, між будинком № 11 та школою № 124. Ці незначні знахідки, а також виявлена 1974 р. неподалік (вул. Волоська, 17) свинцева печатка, що належить до так званих булл протопродра Євстафія [Янін, 1970, т. 1, с. 61—67], дозволили ідентифікувати цю місцевість із літописним повідомленням і висловити припущення про існування на цьому місці новгородського торгового двору [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979, с. 56—59]. Однак наступні археологічні розкопки Подільської експедиції не підтвердили цього припущення. Стаціонарні дослідження 1988—1989 рр. по вул. Волоській, 16 та по вул. Героїв Трипілля, 12 виявили тут типову посадибну забудову з виразними слідами ремісничої діяльності **.

Отже, надійних підстав для точної локалізації Михайлівської церкви немає. Топографічні відомості, якими оперує літописець, вказують, що храм, куди було покладено тіло вбитого Ігоря (що опинилось на Торговищі, а потім було забране на гору для поховання), слід шукати десь у центрі Подолу. Свого часу М. І. Петров, який вивчав це

* Іспанський чернець Гусман (мирське ім'я) — засновник Ордену, затвердженого 1216 р. папою Гонорієм III.

** Роботи проводили загопи Подільської експедиції: перший під керівництвом В. А. Тимошука, другий — О. А. Брайчевської.

питання, йдучи за логікою літописного тексту, звернув увагу на капличку, зображену на плані 1695 р. біля південно-східного кута Гостинного двору, місцезнаходження якої видалося вченому цілком придатним для Новгородської божниці [1897, с. 187].

Цей дослід і на сьогодні може бути продуктивним, однак для його проведення треба мати надійні орієнтири літописного тексту. Поки що таким можна вважати всього лиш один пункт — церкву Богородиці Успіння Пирогощої (Контрактова площа). Щодо решти пунктів, то, як виявилось, деякі спростовано перевіркою археологічних досліджень (храм на вул. Волоській), а стосовно Борисоглібської церкви, або Турової божниці, то навряд чи цей храм стояв на Торговищі.

Ми вже підкресливали, що віче 1146 р. «оу Туровы божнице» не слід пов'язувати з Торговищем: тут, мабуть, була своя площа — і події 1068 і 1146 рр. відбувалися в різних місцях. Від визначення площі Торговища місцезнаходженням трьох вищезгаданих подільських храмів, за яким його площа становить 6 га [Толочко, 1972, с. 136], сьогодні, очевидно, слід відмовитись.

Як свідчать археологічні дослідження останніх років в зоні Контрактової площі, центральний район Подолу був здавна густозаселеним і навряд чи можна припустити, щоб площа подільського Торговища становила понад 1—1,5 га.

Чіткіше визначити її розміри дає змогу поперечний стратиграфічний розріз, одержаний по лінії будівництва метрополітену. На північ від Гостинного двору, фактично в межах північно-західної частини нинішньої Контрактової площі, простежується різке потовщення гумусованих прошарків культурного шару, які, на відміну від прилеглих ділянок, мають найбільш спресований вигляд. Аналогічна «спресованість» давньоруського шару наявна на профілі в тих місцях, де у верхніх (пізньосередньовічних) горизонтах проходили вулиці та були площі Подолу. Цей збіг не можна вважати випадковим, оскільки він не раз підкріплювався матеріалами розкопок, які доводили, що напрямки вулиць Подолу Х—ХІІІ ст.

Рис. 9. Схематичне зображення Подолу в рукописі Мартина Груневега, що відвідав Київ у жовтні 1584 р.

ідентичні з вулицями ХVІІ—ХVІІІ ст. На ділянці розкопу ІІІ 1987—1988 рр. по вул. Волоській, 16 такий збіг виявився разучим: межі вулиці ХІ ст. прямо збігалися з межами вулиці ХVІІІ ст. На розкопі 1985 р. по вул. Григорія Сковороди, 11 збіглося навіть розташування будівель двох історичних епох на одній садибі.

А ось який опис Подолу та Торговища знаходимо у щойно опублікованому документі ХVІ ст. Це опис міста Києва, зроблений львівським купцем Мартином Груневегом*, який відвідав його 1584 р.: «Київ лежить у глибокій долині між високими горами. Він простягся на три сторони, одну сторону трикутника становить Дніпро, позначений № 4 на малюнку. Дві інші сторони впираються у гори, які на малюнку показано затемненими місцями. Білою площиною посередині я зобразив розташування міста. № 5 означає шлях, яким ми прибули, через високу гору, оброслу лісом (ймовірно, це дорога, показана на плані

* М. Груневег народився у Гданську, в 1582—1588 рр. працював у львівських вірменів, з якими відвідав Київ.

1695 р., що спускається на Поділ зі Шекавиці.— *М. С.*) (рис. 9). З цієї сторони є трохи вільного місця, між горою і містом, яке тут захищене дерев'яними хрестовинами. З другої сторони місто притиснене до стрімкої гори і тому не потребує іншої охорони. А зі сторони річки воно має замість муру паркани городів... № 2 показує наш постійний двір, кінець шляху з № 5 означає місце ринку, який краще назвати малою торговицею, бо він тисний. На ринку стоїть Богородична церква (Пирогоща.— *М. С.*) мурована, але мала й стара, до того ж у кількох місцях пошкоджена. Вона крита гонтами і має посередині баню з дощок грецького зразка. Її дзвіниця також дерев'яна. Навколо церкви є крамниці. Поблизу цієї мурованої стоїть також дерев'яна церква (можливо, церква, на яку вказує М. І. Петров.— *М. С.*), а від неї недалеко Карвасар (гостинний двір) для купців, споруджений з дерева» [Ісаєвич, 1982, с. 121].

Отже, якщо з XII по XVI ст. торгова площа Подолу не змінювала свого місцезнаходження, а для заперечення цього в нас немає жодних підстав, то наведений опис, здається, досить промовисто показує нам обриси стародавнього Торговища, яке містилося в північно-західній частині Контрактової площі.

Щодо новгородського двору на Подолі та церкви св. Михайла, або Новгородської божниці, то це питання поки що лишається відкритим, хоч останнім часом тут було зафіксовано залишки двох кам'яних будівель домонгольського часу. Фундаменти храму XII ст., а поблизу ще одного XIV—XV ст. зафіксовано було 1981 р. в зоні будівництва будинку № 23 по вул. Волоській [Гупало, 1982, с. 53]. Не менш виразними є сліди будівлі домонгольського часу, використані для влаштування фундаментів храму XVIII ст. Миколи Притиска (вул. Хорива), виявлені під час спостережень за реставрацією будівлі в 1987 р. Поки що важко пов'язати ці знайдені рештки споруд із згаданими у літописах храмами. Для відповіді на це питання треба провести стаціонарні археологічні дослідження будівель.

На увагу також заслуговують деякі

знахідки поблизу цього району: бронзовий дзвін та розкішний хорос (рис. 41, 21 А) [Каргер, 1958, с. 378].

Друга половина XII ст. в житті столиці Русі була позначена дедалі зростаючим загостренням міжусобної боротьби, в центрі якої опиняється Київ. Погляд літописця щораз більше переноситься на ті райони, де відбуваються жорстокі військові сутички: в поле зору потрапляють околиці та оборонні споруди. Для Подолу найвразливішим місцем була північно-західна околиця, де за містом починалися заплавні луки і піщані річкові тераси, відомі з літописів як «оболонь».

В другій половині XII ст. ця місцевість правила за плацдарми, звідки починався наступ на місто, іноді просто там розпочиналися воєнні дії. У статті під 1174 р. читаємо: «Видив же Мьстиславъ Ростиславичъ пришедшую рать изрядивъ полъкы своя и въѣха на болоньи противу имъ... много же бѣ ратьныхъ мертвы же бѣ не много и се бы одинъ бои первого дни на болоньи Мьстиславу со Всеволодомъ со Игоремъ» [ПСРЛ, т. 2, ст. 575—576]. Очевидно, частина Оболоні, безпосередньо прилегла до подільських укріплень, була заселена вже в XI ст. Такого висновку можна дійти, спираючись на повідомлення Лаврентіївського літопису про напад на Київ половців 1096 р.: «Приде второе Бонякъ безбожныи шелудивыи отаи хыщникъ къ Києву внезапну и мало в градъ не въѣхаца Половци и зажгоша болонье около града» [ПСРЛ, т. 1, ст. 232]. За твердженням літопису, Поділ з цього боку мав систему дерев'яних укріплень, що прикривали простір між горами і Дніпром. Вперше вони згадуються під 1161 р.: «нача Изяславъ полкы рядити съ братьею и достѣвъ иде къ Подолью, а Ростиславъ. стоѣяше съ Андрѣвичемъ подлѣ столпѣ загорожено бо быше тогда столпѣмъ от горы оли и до Днѣпра» [ПСРЛ, т. 2, ст. 515]. Мабуть, дворища подолян починалися у безпосередній близькості від укріплень, про що мовиться далі: «Изяславъ оуже бо Половци въѣздяху в горедь просѣ каюче столпѣ и зажгоша дворѣ Лихачевѣ поповѣ, и Радѣславль» [ПСРЛ, т. 2, ст. 515].

Одначе, де ж проходила межа, яка розділяла місто і його передмістя? Досі немає чітких відомостей про місцезрозташування літописного «столпія».

Оглядаючи історіографію, слід сказати, що в 1970 р. цього питання торкнувся П. П. Толочко. Використовуючи незначні на той час матеріали, він визначив межу поширення культурних шарів у північно-західній частині Подолу сучасною вулицею Ратманського. Дослідник припускає: «столпіє» могло проходити ближче до вул. Оболенської [1976, с. 82].

У зв'язку з новими розкопками у цьому районі картина поширення культурного шару зазнала коректив, змінилось уявлення про напрямок проходження літописного «столпія».

З'ясувалося, що межа культурного шару в цьому районі пролягає не за напрямком сучасних вулиць, а на захід—схід, тобто по діагоналі сучасних кварталів. Поки що опорними пунктами поширення культурного шару є ділянка по вул. Межигірській, 41, ближче до гір, на ділянках Константинівська, 61, Фрунзе, 51—55 виявлено міську забудову XI—XIII ст. І все ж, на нашу думку, найвірогіднішою лінією укріплень Подолу, про які згадує літописець, слід вважати трасу Юрковицького ручая. Саме в зоні його проходження, на розкопі по вул. Константинівській, 61 1988 р. було виявлено тин із вертикально вбитих грубих колод, який простягався вздовж правого берега ручая. Умови досліджень, значні ґрунтові води не дали змоги повно вивчити знахідку, однак з'явилася надія, що місцезнаходження подільського «столпія» незабаром буде визначено точно.

Нерозв'язаним питанням історичної топографії Нижнього міста лишається місцезрозташування міських воріт, які сполучали Поділ з іншим районом міста — Копиревим кінцем. Вони згадані під 1202 р., коли в боротьбу за Київ вступає галицький князь Роман Мстиславич. Він несподівано з'являється під мурами міста «и отвориша ему Кияне ворота Подольская в Копыревѣ концы и въѣха в Подольє» [ПСРЛ, т. 1, ст. 417]. Ця лаконічна згадка літопису є

єдиним свідченням того, що Копирів і кінець Києва мав добре організовану захисну систему, сполучену з подільськими укріпленнями, куди, мабуть, входили й Подільські ворота. За останні роки археологічними розкопками виявлено частину цих укріплень у районі Львівської площі [Сагайдак, 1981, с. 309]. Шлях, яким оволодів Києвом галицький князь Роман Мстиславич, мабуть, повторив 1203 р. Рюрик Ростиславич, повертаючись до Києва. Він «не токмо єдию Подольє взяша и пожгоша но и Гору взяша» [ПСРЛ, 1927, т. 1, ст. 418].

Таким чином, як свідчать писемні джерела, взяття Києва другої половини XII ст. здійснювалося здебільшого з північного заходу, з боку Подолу. Порівняно слабкі його укріплення і густа заселеність території створювали сприятливі умови для оволодіння усім містом.

Літописні свідчення, які ми маємо, за всієї їх лаконічності, дозволяють зробити кілька вагомих для нашого дослідження висновків.

Як частина міської структури, Поділ почав формуватися на ранніх етапах існування Києва: за свідченням писемних джерел — з другої половини X ст. Життя на прибережній низовинній рівнині іноді завмирало через сильні річкові повені (945, 991, 1000, 1129, 1148, 1161, 1173 рр. і т. д.), але ці екстремальні природні явища, та численні пожежі, грабунки військами феодалів, призводили лише до часткового запустіння міського району, зниження його ділової активності. Починаючи з X ст. тут проводиться будівництво кам'яних храмів (храм св. Іллі), що тривало в XI—XII ст. Літописи дають змогу в загальних рисах визначити територію Подолу, вказують на його оборонні споруди. За цими ж відомостями можна зробити висновок, що вона не була сталою і, змінюючись, мала тенденцію до збільшення, але приріст цей був обмежений наявністю вільної землі, придатної для життєдіяльності. Оточений київськими височинами з одного боку, течією Дніпра та Почайни — з іншого, Поділ не мав вільних площ, де можна було б без перешкоди поселятися. Обмежувальним фактором

з північного заходу було подільське «столпіє».

На Подолі мешкала основна частина населення Києва XII—XIII ст. Згадані в літописі дворища київських вельмож, які були тут, свідчать, що окрім садіб торговельно-ремісничого населення певні ділянки Подолу були зайняті садибами феодалів. Якщо до цього додати под-

вір'я купців з інших міст Русі та закордонних держав, Торговище й гавань у гирлі Почайни, то побачимо, що Поділ в період свого найвищого розвою, тобто в XI — першій половині XII ст., — це економічний центр столиці Давньоруської держави, за своїми розмірами та суспільно-економічним потенціалом перевершував багато міст Київської Русі.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

При порівняно численних відомостях про Поділ їх явно не досить для розв'язання проблеми історії району. Тут першорядне значення має вивчення археологічних матеріалів (рис. 10).

Перші археологічні розкопки на Подолі були здійснені в його північно-східній частині (вул. Волоська, 14—16) лише 1950 р. Невеликий розкоп дав багатий і різноманітний матеріал, який характеризує міську забудову і ремісничу спеціалізацію населення. Характер стратиграфії ділянки було простежено до глибини 7,6 м. Встановлено, що культурний шар перестилався шарами чистого піску, це дало можливість провести хронологічну диференціацію досліджених об'єктів. Прислужуючись здебільшого стратиграфічними показниками, автор датував нижню частину шару IX—X ст. [Богусевич, 1954, с. 42—50].

У 1969 р. П. П. Толочком були відновлені розкопки торговельно-ремісної частини Києва. На садибі № 41—43 по вул. Ярославській виявлено кілька цікавих комплексів, де містилися ремісничі напівфабрикати з бурштину. Зроблено цікаві спостереження із стратиграфії та хронології [Толочко, Гупало, 1975, с. 10—17].

Того ж року В. М. Даниленко провів роботи на північно-західній околиці району (вул. Оболонська, 25). У дослідженні велику увагу приділено вивченню стратиграфії культурних нашарувань району, нижня частина шару датована автором VIII—IX ст.

Особливої уваги заслуговує знахідка дерев'яного ідола, що трапилась в розкопі [Даниленко, 1969, с. 27] (табл. XXI, б).

Систематичного характеру археологічне вивчення Подолу набуває із створенням 1971 р. в Інституті археології АН УРСР Київської археологічної експедиції під керівництвом П. П. Толочка. Вже перший рік розкопок дав важливі відомості із стратиграфії району. Проходка спільно з метробудівцями чотирьох шурфів-колодязів (Поштова площа, 1; Контрактова площа, 2; між вулицями Героїв Трипілля та Хорива, 3; вул. Ярославська, 4) дала можливість встановити, що на цій ділянці Подолу шари X—XIII ст. залягають до глибини понад 11 м.

Справжнім науковим відкриттям стали розкопки Подолу 1972—1973 рр. на Контрактовій площі й на вулиці Героїв Трипілля. Ці дослідження продемонстрували унікальні особливості культурного шару прибережного району. Вперше за всю історію вивчення давнього Києва чудова збереженість органічних решток дозволила виявити мало не в первісному вигляді не лише окремі будівлі, а й цілі міські садиби [Гупало, Толочко, 1975, с. 50] (рис. 11). Особлива цінність цих розкопок для розв'язання питань хронології полягала в тому, що археологічні комплекси виявлено не в моноліті культурного шару, розподіл яких на хронологічні відтинки становив би спеціальне завдання, а надійно ізольованими, що строго й послідовно йшли один за одним. З'ясовано, що культурний шар формувався завдяки не лише людській діяльності, а й сильним природним факторам (алювій, делювій). На Контрактовій площі в 1972—1973 рр. простежено побутування міської садиби на семи будівельних горизонтах, що вкладаються в межі

- - 1
- - 2
- - 3

Рис. 10. Суміщений план Подолу 1803 і 1974 рр. Схема розміщення розкопів 1950—1989 рр.:

1 — вул. Волоська, 14. 1950; 2 — вул. Волоська, 20. 1955; 3 — вул. Ярославська, 41—43. 1969; 4 — вул. Оболонська, 25. 1969; 5 — Контрактова площа. 1971—1973; 6 — вул. Героїв Трипілля — Хорива. 1972; 7 — вул. Лівера 1973; 8 — Житний базар. 1973; 9 — вул. Фрунзе, 17. 1974; 10 — вул. Волоська, 17. 1974; 11 — вул. Константинівська, 6. 1974. 12 — вул. Гончарна, 6. 1974; 13 — вул. Нижній Вал. 1974; 14 — вул. Верхній Вал. 1975; 15 — вул. Волоська, 19. 1975; 16 — садиба Покровської церкви. 1975; 1984; 17 — вул. Петра Сагайдачного, 6—8. 1975; 18 — вул. Андріївська, 4. 1974—1977, 1980; 19 — церква Пирогоша (Контрактова пл.). 1976—1978; 20 — вул. Нижній Вал, 41. 1980; 1987; 21 — вул. Шекавицька, 41.

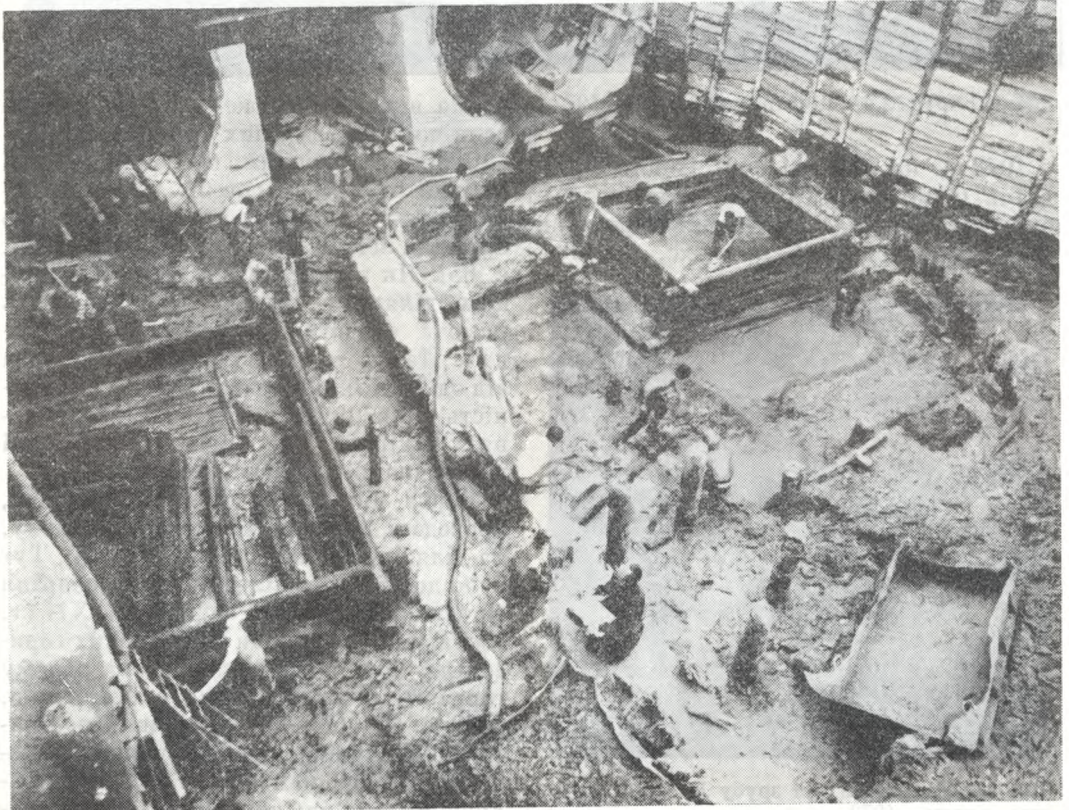
1980; 22 — вул. Шекавицька, 25—27. 1981—1982; 23 — вул. Волоська, 16. 1981—1984; 24 — вул. Волоська, 23. 1981; 25 — вул. Героїв Трипілля — Набережно-Хрещатицька. 1983; 26 — вул. Хорива. 1983—1984; 27 — вул. Братська. 1983; 28 — вул. Хорива, 40. 1984; 29 — вул. Героїв Трипілля, 20. 1985; 30 — вул. Хорива, 30—32, 1985; 31 — вул. Г. Сковороди, 11. 1985; 32 — вул. Оболонська, 12. 1985; 33 — вул. Почайнінська, 11. 1985; 34 — вул. Хорива, 28. 1986; 35 — вул. М. Ратманського, 23—27; 1986; 36 — Контрактова площа, 4. 1987; 37 — вул. Волоська, 14—16. 1987—1988; 38 — вул. Воздвиженська, 1987—1988; 39 — вул. Героїв Трипілля, 12. 1988—1989; 40 — вул. Константинівська, 61. 1988; 41 — вул. Оболонська, 1988; 42 — вул. Юрківська, 1988; 43 — вул. Константинівська, 34. 1989; 44 — вул. Межигірська, 40. 1989; 45 — вул. Волоська, 36. 1989; 46 — вул. Воздвиженська, 41. 1989; 47 — вул. Оболонська, 1. 1989.

X—XI ст.) (рис. 12). Нижні прошарки розподіляються з глибини понад 10 м від денної поверхні до глибини 6 м [Гупало, Толочко, 1975, с. 50]. У деяких зрубних спорудах збереглось 5—9 вінців (рис. 13).

Археологічні роботи тих років на Подолі були тісно пов'язані з будівництвом тут другої черги Київського метрополітену. Не скрізь була змога про-

вести ґрунтовні дослідження усієї товщі культурного шару. Іноді увага зосереджувалася на вивченні нижніх ярусів, де краще збереглася археологічна деревина. Інтенсивні темпи будівництва дозволили лише фіксувати стратиграфію на деяких ділянках і встановити наявність давньоруського культурного шару. Але загалом у своїй сукупності дослідження відкрили неоціненне джерело для розв'язання важливих історичних проблем міста, зокрема — і в галузі його хронології.

Рис. 11. Загальний вигляд розкопу. Контрактова площа. 1972.

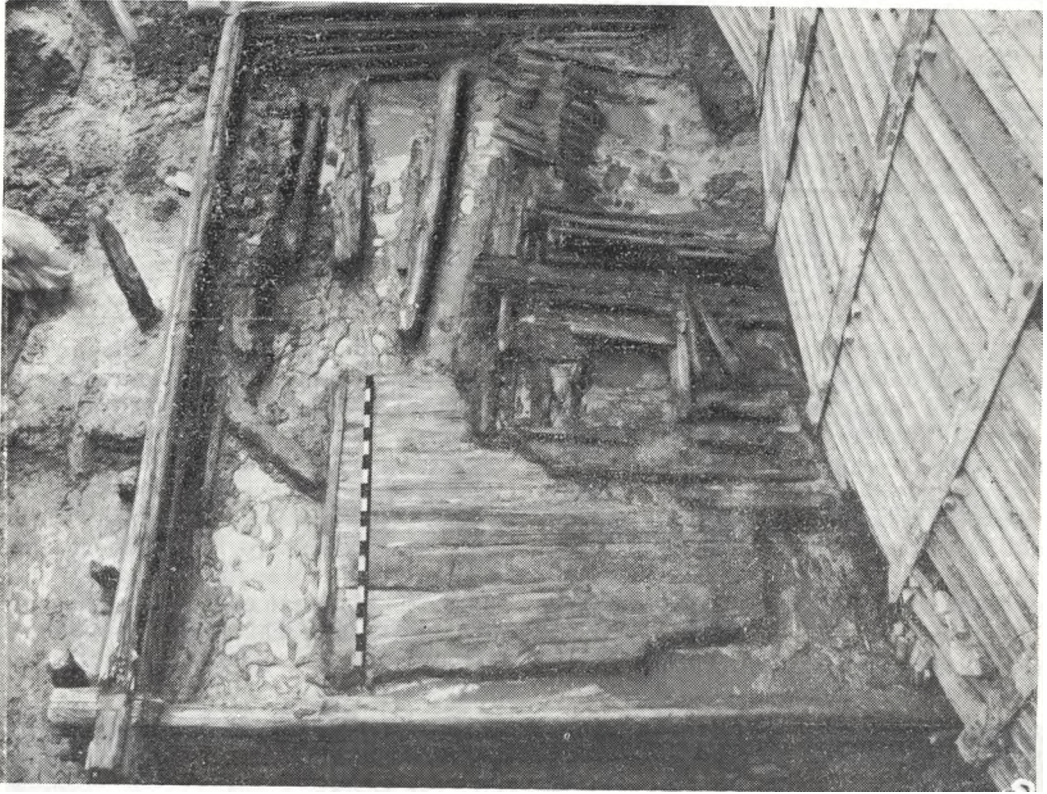

Рис. 12. Зруб № 4А. Контрактова площа. 1972.

1972 р. на розкопі вул. Героїв Трипільля (в котловані будівництва метро) був вивчений надзвичайно цікавий житлово-господарський комплекс, побуту-

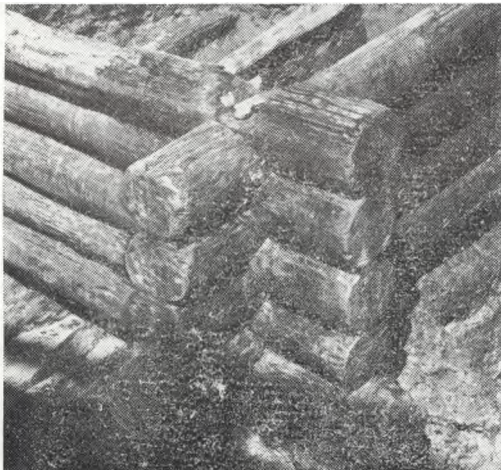
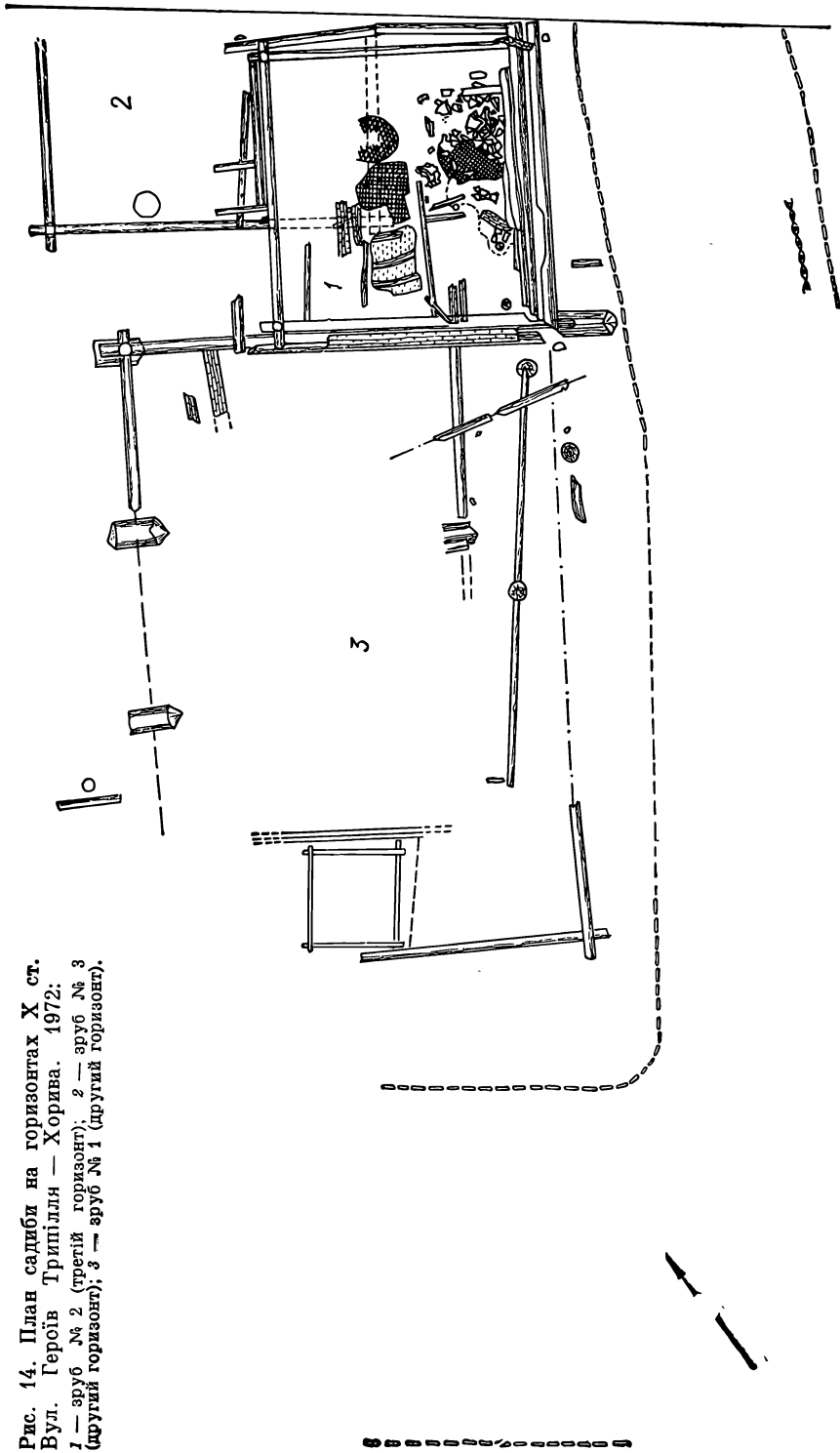

Рис. 13. Південний кут зрубу № 2. Контрактова площа. 1972.

вання якого простежено на трьох найдавніших будівельних горизонтах. Дослідники відзначили, що «принципової різниці ні в стратиграфії, ані в забудові ділянки, порівняно з Контрактовою площею, немає» [Гупало, Толочко, 1975, с. 65]. Як з'ясувалося згодом, й на інших ділянках Подолу спостерігалась різюча схожість стратиграфічних даних. Навіть на досить віддалених одна від одної ділянках відчувалась синхронність впливу одних і тих самих природних факторів, які формували наносні нашарування ґрунту (рис. 14).

Варто відзначити розкопки 1973 р., проведені в житловій частині Подолу, на ділянці Житній ринок (рис. 15). Тут було досліджено цілий міський квартал на кілька садіб. Дві садиби X—XII ст. досліджено на восьми будівельних горизонтах, три садиби вивчено на одному горизонті [Толочко, Гупало, Харламов, 1979, с. 19—47]. Через відмінність стратиграфії ділянки від центральних розкопів Подолу постало питання про врахування при вивченні культурного ша-

Рис. 14. План садиби на горизонтах X ст.
 Вул. Героїв Трипільля — Хорива. 1972.
 1 — зруб № 2 (третій горизонт); 2 — зруб № 3
 (другий горизонт); 3 — зруб № 1 (другий горизонт).

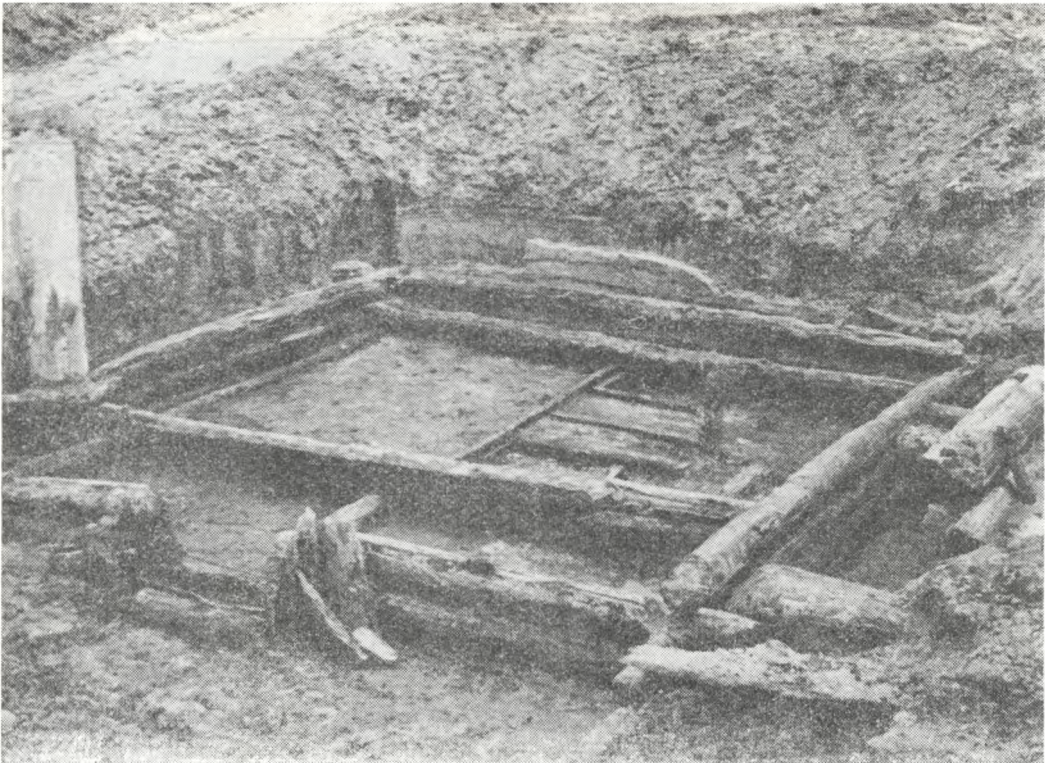

Рис. 15. Житній базар. 1973. Зруб № 7.

ру таких чинників, як невеликі річки, які в давнину протікали територією Подолу, та близькість ділянки до височин [Сагайдак, 1982, с. 167]. За часом заселення міського посаду район біля підніжжя Замкової гори — поки що найдавніший з усіх, вивчених на Подолі. Вигідно вирізняє його від інших розкопів також інтенсивність відновлювальних будівельних робіт, які проводилися на ділянці після руйнацій, завданих повенями та пожежами. Окрім звичайних будівель на розкопі виявлено спеціальні гідротехнічні споруди, якими мешканці давнього Подолу намагалися уберегти своє житло від нищівної дії водної стихії (рис. 16).

В житті ще однієї з розкопаних ділянок Подолу — на вул. П. Сагайдачного, 6—8 — істотну роль відіграла невелика річка, що текла до Дніпра. Культурний шар досліджувався до позначки 8 м, простежено зміну п'яти будівельних періодів міської садиби в межах XI—XII ст. [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979, с. 41—46].

У 1975 р. вдалося провести невеликі дослідницькі роботи на території колишнього Петропавлівського монастиря (вул. Лівера, 7). На ділянці розкопу було виявлено частину садиби XI ст.

По лінії метро у північно-західному напрямку розкопки проводилися в районі вулиць Верхній Вал та Нижній Вал (1974—1975 рр.). Хоча загальна потужність культурного шару тут зменшується (до 8 м), ритм чергування алювіально-делювіальних наносів гумусованими шарами лишається схожим з такими ділянками, як вул. Героїв Трипілля і Контрактова площа. Важливою обставиною на цих двох розкопках — на відміну від двох попередніх — було те, що міські садиби нижнього горизонту залягали на материкку, тобто показували початкове заселення ділянки. Дві садиби, розкопані на трьох (найдавніших) будівельних горизонтах на ділянці Верхній Вал, за часом побутування були синхронні з дослідженими горизонтами садиби на ділянці Нижній Вал [Там же, с. 38—41].

Одержано надзвичайно цікаві й важливі матеріали про ремісничу спеціалі-

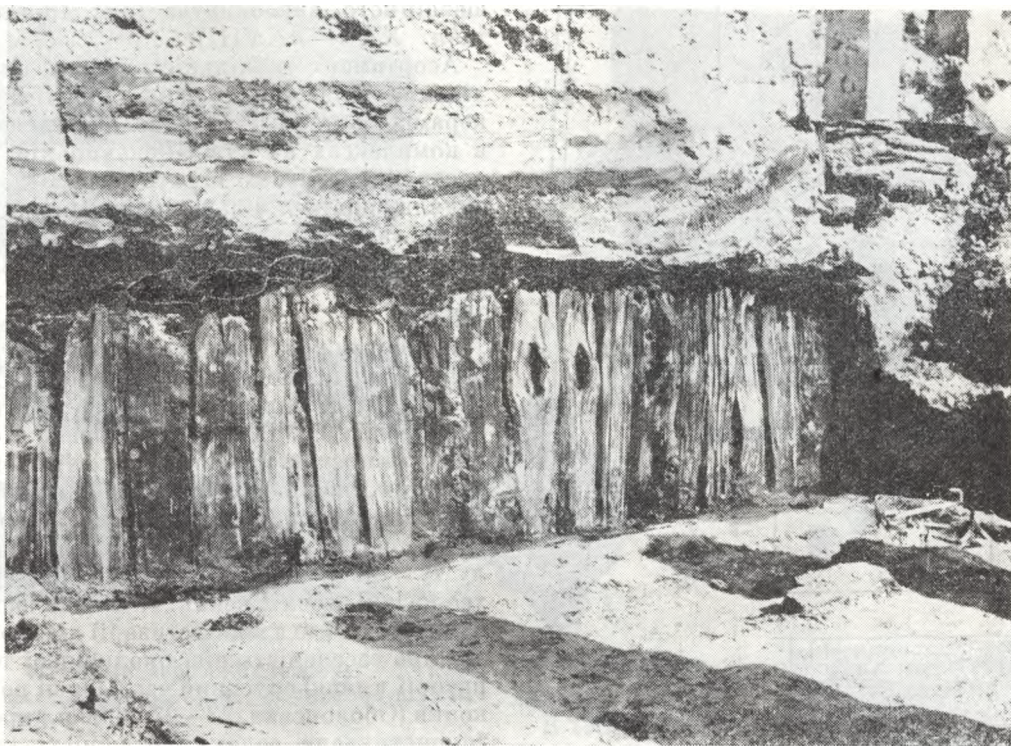

Рис. 16. Паркан садиби XI ст.

зацію району. В найдавніших шарах, що залягають в цьому районі на відмітці 7,6 м від денної поверхні і датуються X ст., було виявлено залишки майстерні ремісника-овеліра. Тут знайдено чотири шиферні ливарні формочки (три з них збереглися повністю, від четвертої — невеликий уламок), шліфувальний брусок, намистину та підвіску з сердоліку [Там же, 1979, с. 47]. Відкриття майстерні дозволило поставити ряд важливих питань з історії давньокиївського ремесла: про шляхи і джерела формування київського художнього центру, характер та місце подільських майстерень у структурі феодального міста, асортимент та сировинну базу продукції [Орлов, 1984, с. 39].

Ремісничі традиції, зокрема робота з кольоровими металами, зберігалися на цьому місці і в пізніші часи. Однак в XII—XIII ст. поряд зі старим ремеслом з'являються нові спеціалізації: на розкопі відкрито майстерню, що виробляла прясельця із овруцького шиферу [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1976, с. 45].

В 1974 р. на розкопі по вул. Констанивській, 6 на незначній площі (4 м²) знайдено 16 скляних браслетів, залишки скляного посуду, напівфабрикати та готові скляні намистини. Як згодом з'ясувалося, на Подолі є цілі зони, де в культурному шарі середини другої половини XII ст. наявна значна концентрація готових виробів та виробничого браку зі скла (вул. Щекавицька, 1984; вул. Набережно-Хрещатицька, 1985; вул. Фрунзе, 1988), які можна пов'язувати, з одного боку, з виробництвом цієї продукції, з іншого — з її складуванням та торгівлею (табл. XI—XIV).

Спостереження за земляними роботами на будівництві метро в північно-західній частині Подолу велись до 1979 р. Протягнута до Оболони лінія перетинала величезний район, археологічне вивчення якого ніколи ще не проводилося. На ділянках між вулицями Ярославська, Щекавицька, Ратманського, Оболонська, Оленівська закладалися великі розвідувальні розкопи-шурфи, головна мета яких полягала у виявленні культурного шару доби Київської Русі, його попередньому датуванні. Як і в ін-

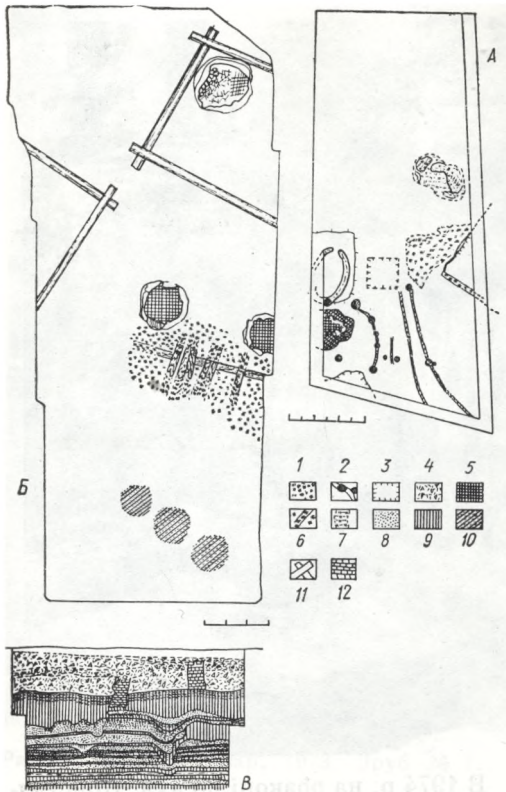

Рис. 17. План садиби на розкопі вул. Шекавицька, 23—27. 1981—1982.

А — горизонт першої половини XI ст.; Б — горизонт першої половини XII ст.; В — стратиграфія південно-східної стінки:

1 — горючий шар; 2 — сліди стовпів і стін; 3 — шурф; 4 — насипний шар; 5 — печі; 6 — культурний шар; 7 — спонділова глина; 8 — пісок; 9 — культурний шар; 10 — залишки горнів; 11 — дерев'яні стіни; 12 — цегляна кладка.

ших районах, тут відзначено чергування горизонтів культурних відкладів (гумусу) з алювієм. Щоправда, цей район значно поступається за загальною потужністю культурного шару центральним районам, максимальна глибина його найнижчої позначки 5,5 м, в окремих місцях вона сягає 6 м [Сагайдак, 1982, с. 154—155].

Розгорнута археологічна характеристика північно-західної частини Подолу почала окреслюватись з часу стаціонарних розкопок на вул. Шекавицькій, 41 (1980 р.); 25—27 (1981—1982 рр.) (рис. 17). Виявлено кілька давньоруських поховань XII—XIII ст., які були частиною міського могильника. На окрему увагу заслуговує житлово-ремісничий комплекс з виразними слідами

ювелірного виробництва (рис. 18—20; табл. XXV—XXVIII).

Асортимент та кількість таких знахідок із заліза, бронзи, скла, бурштину, кераміки, шиферу, кістки, виявлених в комплексах на вул. Шекавицькій, в поєднанні з чіткою стратиграфією дозволили виділити кілька будівельних періодів за час існування ділянки в межах XI—XIII ст. [Івакін, Степаненко, 1985, с. 77] (табл. XXIII, XXIV, XXIX—XXXI).

В 1984 р. у зв'язку з виходом постанови Ради Міністрів Української РСР № 275 від 24 липня у складі Інституту археології АН УРСР була створена Подільська постійнодіюча археологічна експедиція, яка почала дослідження кількох ділянок. У зв'язку із забудовою п'яти північно-західних кварталів Подолу тут також почалися планомірні археологічні дослідження. Головне завдання полягало в конкретизації відомостей про заселеність цієї околицьної території в давньоруський час. Перші розкопки (Оболонська, 23—27, 1985 р.) продемонстрували велику потужність культурних нашарувань XVII—XVIII ст. (до 3—3,5 м), горизонти ж шару, які можна було б віднести до XII—XIII ст., залягали на глибині близько 4 м, але не мали інтенсивних слідів забудови. На глибині 4,5 м було зафіксовано потужний (понад 1 м) культурний шар з рослинних залишків та тріски деревини. Згодом було конкретизовано зону поширення давньоруських шарів північно-західної частини Подолу. На розкопі 1985 р. по вул. Константинівській, 61 розкрито частину міського кварталу XII ст., де на площі двох садиб досліджено залишки чотирьох зрубних будівель. На розкопі II вказаного кварталу виявлено значний відгнінок вулиці із залишками дерев'яного настилу, простеженого на кількох рівнях, який тягнувся з південного сходу на північний захід. Вулиця з'явилася тут не пізніше XI ст. і функціонувала аж до перепланування 1812 р.

В 1988 р. проведено розкопки в центрі кварталу, обмеженого вулицями Юрківською, Оленівською, Константинівською, Фрунзе. В розкопі виявлено фрагмент міської садиби з житловою

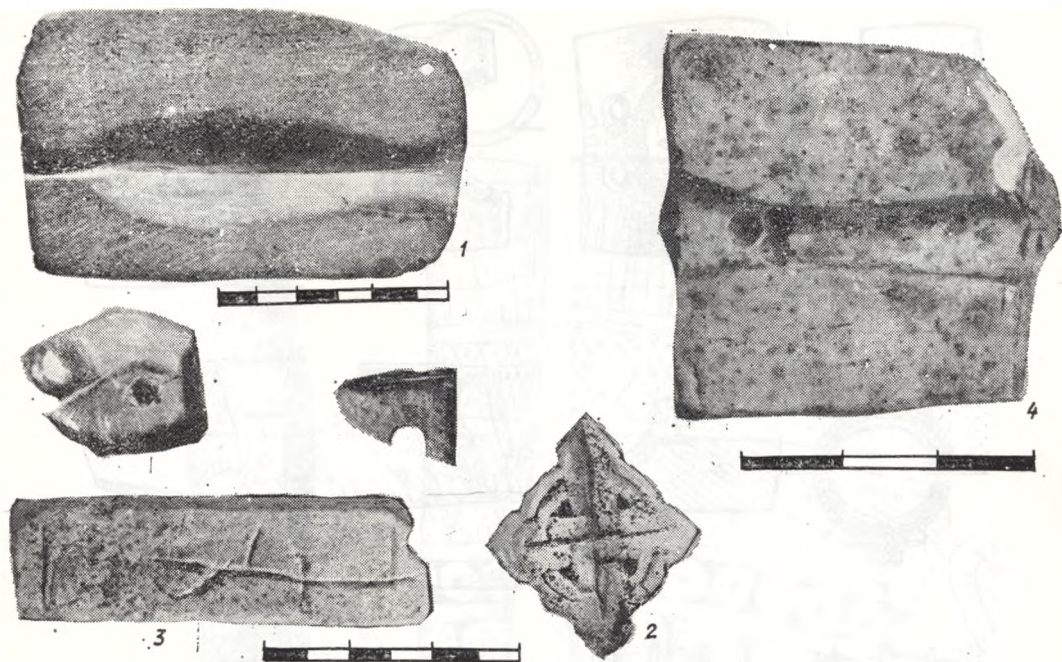

Рис. 18. Набір виробів із шиферу:
1, 4 — ливарні формочки; 2 — хрестик-підвіска;
3 — точильний брусок.

зрубною спорудою, датованою рубежем XI—XII ст. Цей розкоп показав, як далеко простяглась забудова від центру Подолу на північний захід, по-новому розв'язуючи питання влаштування оборонних споруд в цьому районі. Найвність забудови вздовж вул. Фрунзе встановлена також розкопками 1989 р. (вул. Фрунзе, 34; 28—30; 24). На всіх трьох ділянках розкопано давньоруські будівлі з численним археологічним матеріалом, що датується XI—XII ст. На особливу увагу заслуговує зрубна будівля, виявлена на розкопі вул. Оболонська, 1. Культурний шар у ній і довкола неї був насичений численними знахідками із скла: намистини кількох типів, виробничі відходи.

Спільним для всіх вказаних розкопів є те, що планування виявлених садиб зорієнтоване до траси нинішньої вул. Фрунзе, яка таким чином зберігає трасу старовинної вулиці, що вела до Кирилівської церкви, а далі на Вишгород, Білогород.

Постійним археологічним наглядом за земляними роботами з'ясовано і кар-

тину поширення культурних шарів неподалік Дніпра.

В 1985 р. по вул. Ратманського, 23—27 у котловані під будівництвом подільських насосних каналізаційних станцій простежено чотири горизонти культурного шару, які розподілялись до глибини близько 6 м. Цікаво, що верхні горизонти, датовані XII—XIII ст., утримували залишки багатьох будівельних об'єктів житлових і господарських споруд, тоді як нижче їх не виявлено. Тут знайдено тільки численні дубові тріски. Аналогічна картина повторилась і на стаціонарному розкопі по вул. Межигірській, 43*, проте, на нижніх горизонтах культурного шару простежено потік, що в давнину протікав убік Дніпра, та лінії парканів, які членували територію на значні ділянки. На підставі одержаних матеріалів можна припустити, що в X—XI ст. територія Подолу ще не була освоєна під міську забудову, як це сталося в XII—XIII ст., однак була вже включена в зону господарської діяльності міських жителів: тут могла складуватися і оброблятися

* Роботи на розкопі проведено в 1989 р. науково-виробничим кооперативом «Археолог».

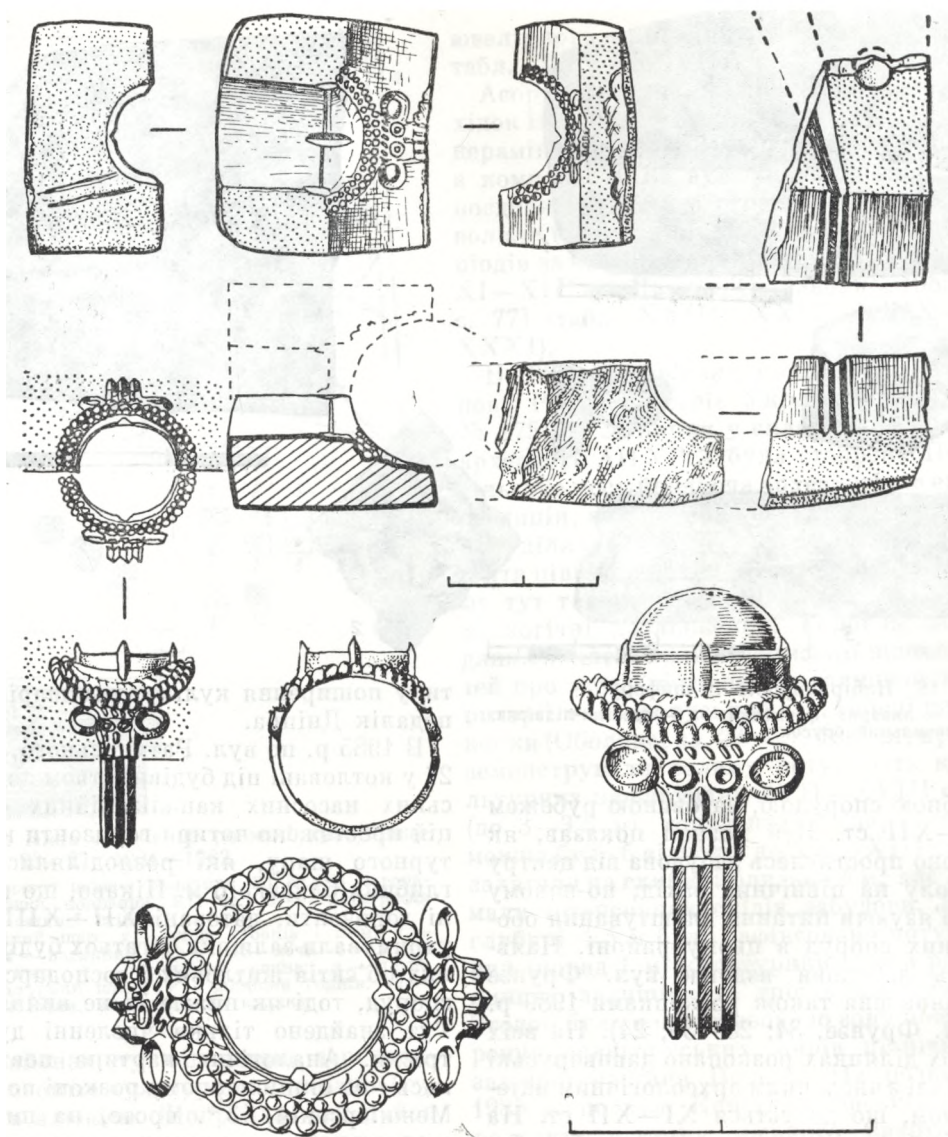

Рис. 19. Шиферна ливарна формочка для виготовлення щиткового перся зі вставкою. Вул. Щєкавицька, 25—27. 1981—1982.

деревина для міського будівництва; частину території, ближчу до води (неподалік було русло літописної Почайни), могли використовувати також під верф.

Поряд з археологічним вивченням північно-західної та північної частин Подолу у 80-х роках широкі археологічні розкопки проведено в зоні міських кварталів Подолу, обмежених вулицями Набережно-Хрещатицькою, Григорія Сковороди, Волоською та Хорива.

Всього в цій зоні з 1981 по 1988 р. закладено вісім розкопів, якими розкрито значну площу: вул. Волоська, 16 (1981—1984), розкоп I—II; вул. Хорива 40 (1984); вул. Героїв Трипілля, 28 (1985); вул. Григорія Сковороди, 11 (1985); вул. Хорива, 30 (1985); вул. Почайнинська, 11 (1987); вул. Волоська, 14—16 (1987—1988); вул. Героїв Трипілля, 12 (1988—1989). Крім того, в 1987 р. проведено розкопки по вул. Нижній Вал, 41, які були продовжені 1989 р. (рис. 10). Коротко зупинимось на основних результатах цих робіт.

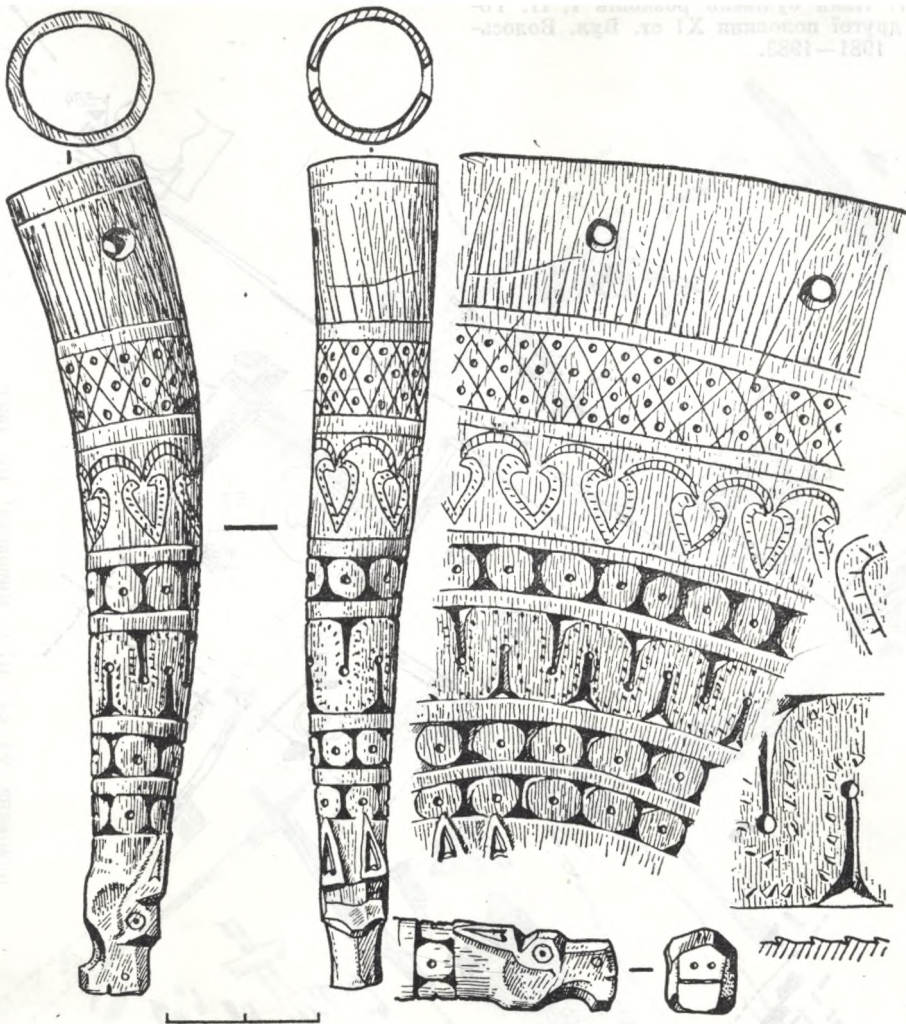

Рис. 20. Кістяне нарукав'я. Вул. Щекавицька, 25—27. 1981—1982.

На розкопах по вул. Волоській, 14—16 продовжено детальне вивчення території, започатковане роботами 1950 р. [Богусевич, 1954, с. 42]. Трьома розкопами, один з яких впритул прилягав з північно-східного боку до стінки розкопу 1950 р., вдалося розкрити понад 500 м² площі (рис. 21).

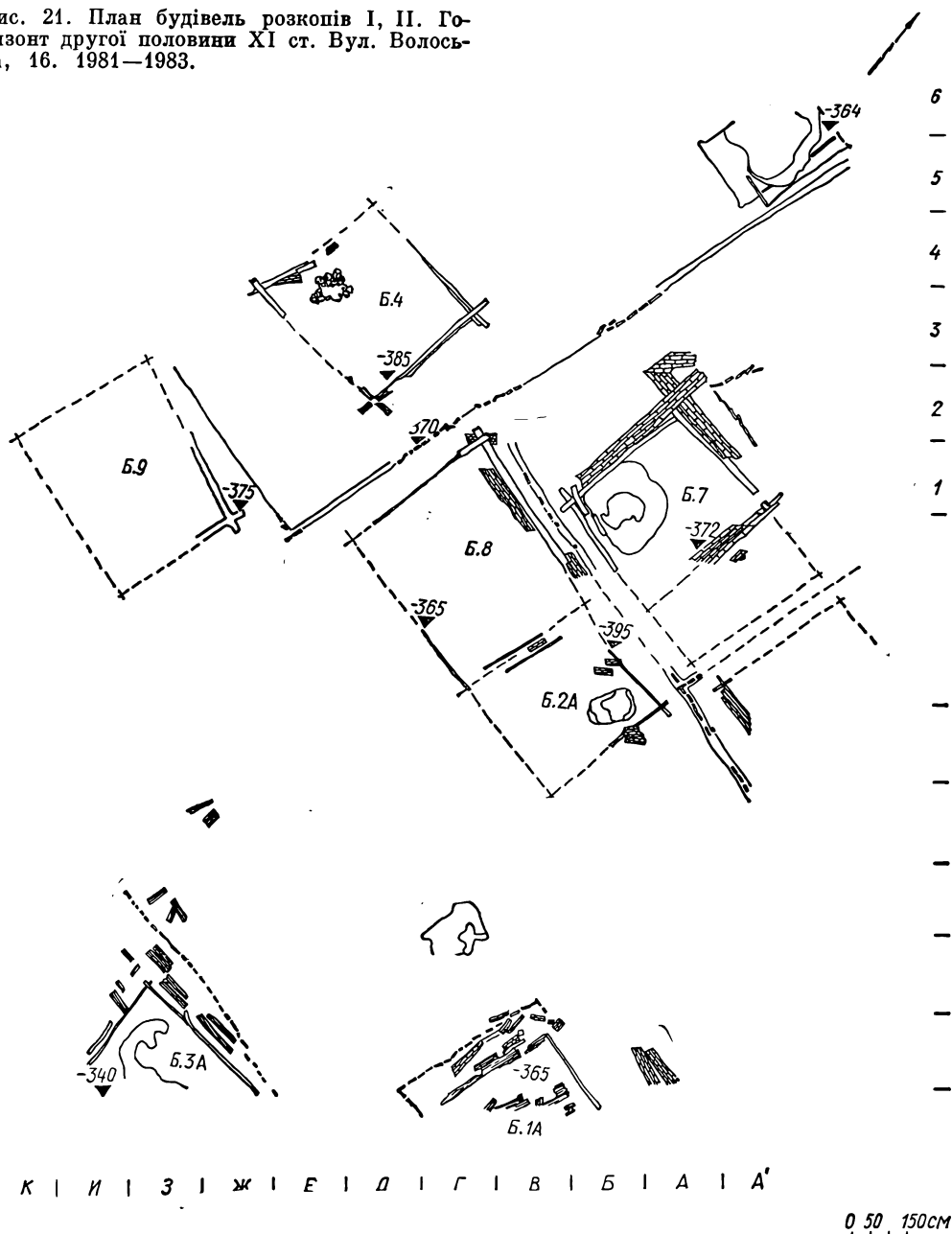
Розкопи I і II були розбиті в центрі кварталу. Всього тут досліджено частково або повністю будівлі чотирьох міських садіб. Простежено життя цих садіб з другої половини X до XII ст., що археологічно розподілялися на чотири — п'ять будівельних горизонтів

(рис. 22—23). Також встановлено рівень залягання найдавнішого горизонту території, що становить 9,1—9,2 м і датується серединою X ст.

Переважаю на садибах відбувалося відновлення життя після піщаних заносів території, проте є сліди сильних пожеж, які могли зовсім припинити життєдіяльність. Це стосується будівельних горизонтів XI — першої половини XII ст. Так, якщо горизонти зрубів № 7 і 8 (перша половина XI ст.) припинили своє існування внаслідок повені, то зруб № 5 цього ж горизонту загинув від пожежі дещо раніше [Сагайдак, Занкін, Калюк, 1985, с. 29].

На розкопах вперше зафіксовано важливу технологічну деталь споруд-

Рис. 21. План будівель розкопів I, II. Горизонт другої половини XI ст. Вул. Волоська, 16. 1981—1983.

ження печей ремісничого призначення, які виявлені в будівлях (№ 7, 8, а також поза ними — піч у кв. А—2, А—5). На відміну від печей у житлових помешканнях основа опалювального пристрою виготовлялась із використанням болотної руди, шлаки залізробного виробництва (будівлі № 7, 8), що нерідко призводило до помилкових

тверджень, мовляв, на садибах Подолу регулярно трапляється залізробне виробництво [Богусевич, 1952, с. 14]. Печі такого зразка були помітно більших розмірів (2 × 2 м), для спорудження стінок використовувався дерев'яний каркас. Ошлаковані стінки печей, отвори-продуховини свідчать про їхнє ремісниче використання (рис. 24).

Рис. 22. План будівель розкопу II. Друга половина XI ст. Бул. Волооська, 16. 1984.

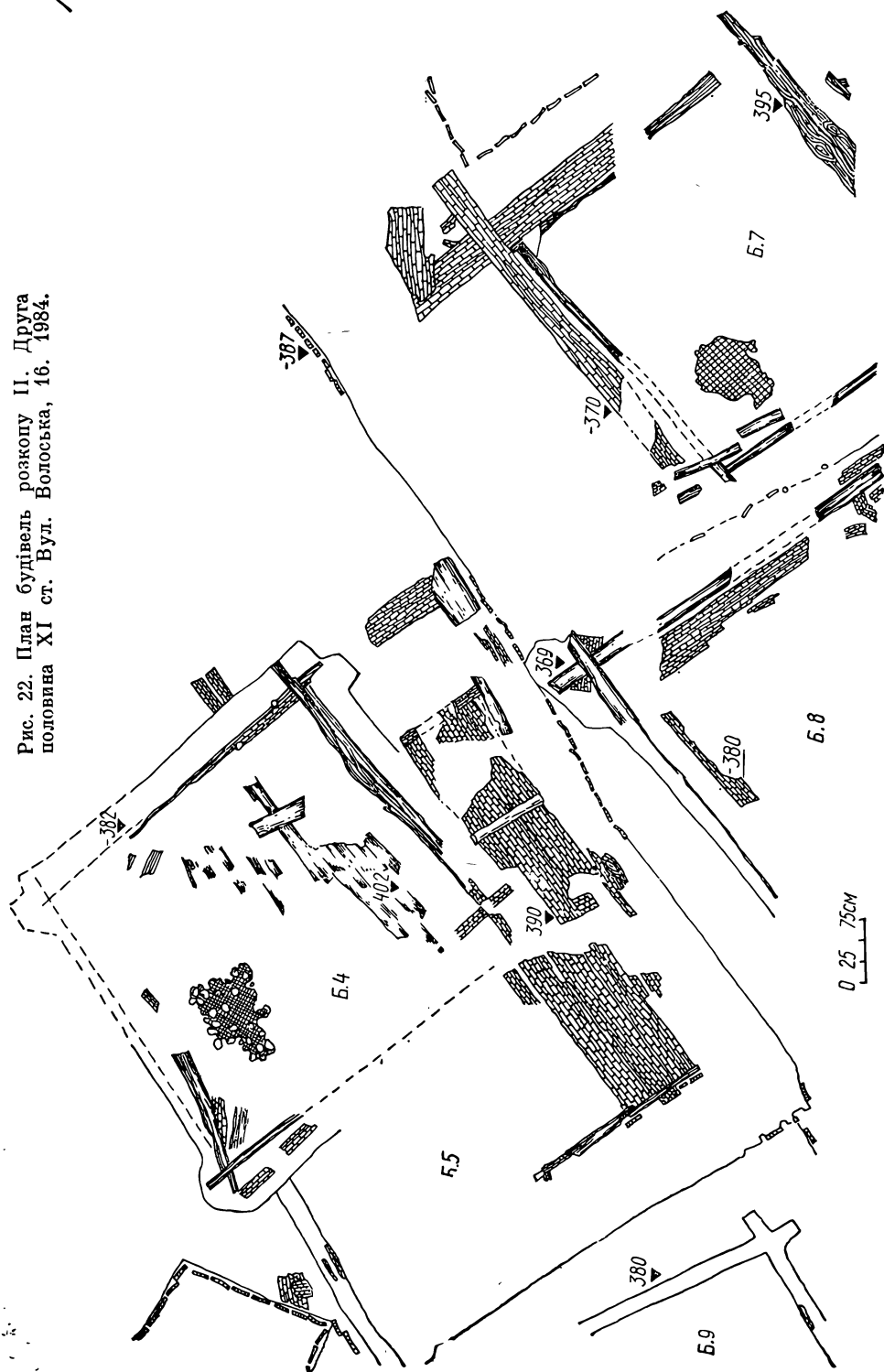
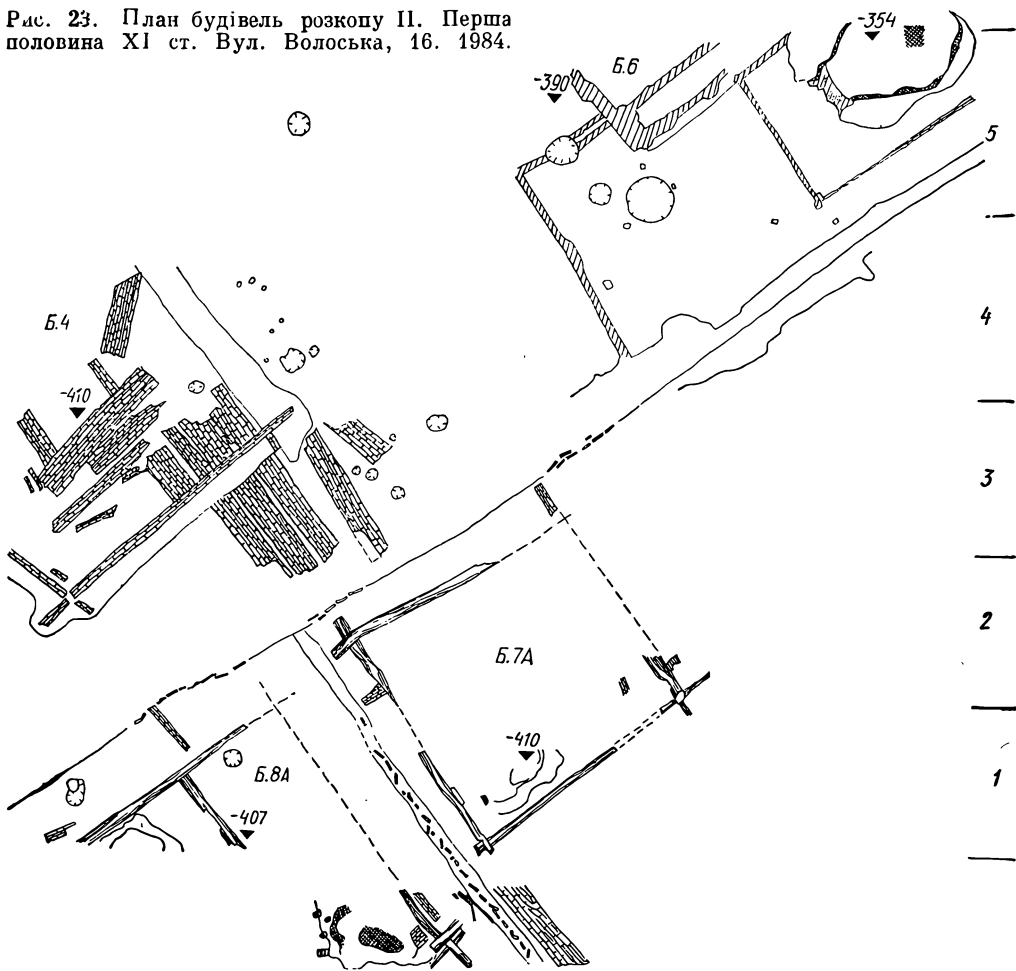

Рис. 23. План будівель розкопу II. Перша половина XI ст. Вул. Волоська, 16. 1984.

Комплекс археологічних матеріалів XI—XII ст., виявлених поблизу (ливарні формочки, ножі, безформні шматки бронзи, вироби із золота, що могли бути сировиною; велика кількість шліфувальних брусків, фрагменти тиглів) вказує на заселеність розкопаного кварталу ремісниками, що спеціалізувалися на ювелірній справі (рис. 25).

У другій половині XII ст. виробничі спеціалізація дещо змінюється. Помітнішими стають сліди роботи з керамічною поливою, емаллями та склом. Основним виробничим місцем ремісників лишаються виробничі печі, де висока температура підтримувалася за рахунок спеціальних отворів—продуховин, які й були виявлені на розкопі. Теплоізоляційні можливості печей підсилювалися влаштуванням своєрідного «кожу-

ха», коли склепіння і основа печі викладалися із фрагментів плинфи, шматків піщанику, графіту, рожевого шиферу і фрагментів жорен, що склалися на глині (будівля № 12 — розкоп III).

На розкопі III (вул. Волоська, 14—16, 1987—1988 рр.) культурні шари давньоруського часу фіксуються з глибини 1,25 м від денної поверхні. Дві садиби, розкопані на ділянці, засвідчили стабільність планувальної структури на п'яти будівельних горизонтах, що вкладаються в межі другої половини XI — першої половини XII ст. Простежена на більшості будівельних горизонтів вулиця існувала аж до перепланування Подолу після пожежі 1811 р. Як і на розкопах I, II, заняття жителів садиб ювелірним ремеслом не викликає жодного сумніву. В комплекс буді-

Рис. 24. Розвал печі в будівлі № 4А.
Вул. Волоська, 15. 1984.

вель-зрубів, як правило опущених у котловани на глибину 1—1,4 м, входили заглиблені будівлі каркасно-стовпвої конструкції, біля яких і концентрувалися знахідки ремісничого виробництва. Тільки колекція зібраних на розкопі тигельків-лячок становить понад 30, виявлено чимало скляних виробів, кераміки, виробів із кольорових та чорних матеріалів, шиферу, кістки. Особливої уваги заслуговує знахідка вагових гирьок (рис. 26).

Особливий інтерес викликає двоюручна будівля першої половини XII ст., нижній «підкліт» якої був опущений у котлован на 1,4 м і використовувався як майстерня (будівля № 12).

Характерна ознака вивчених садиб кварталу — незначна площа порівняно з іншими кварталами Подолу: 180—220 м².

Три горизонти функціонування двох садиб обстежено на розкопі по вул. Ге-

роїв Трипілля, 28. На садибі I відкрито чотири будівлі зрубного характеру: будівлі № 1, 2 датувались XII ст., перша була житловою, друга — господарчою. Будівлі № 5, 5А являли собою безперервне існування однієї житлової зрубною будівлі протягом цілого століття. На садибі II вивчено дві будівлі (№ 3, 4). Як і будівлі сусідньої садиби, обидві споруди зрубного характеру і датувались XII ст. Садиби мали суміжну межу у вигляді паркану з дошок. Будівлі кутами зорієнтовані по сторонах світу.

Зауважимо, що така орієнтація — по червоній лінії радіальної сітки Подолу — характерна для будівель і садиб, досліджених у кварталі.

Вивчені на розкопі по вул. Героїв Трипілля, 28 садиби, ймовірно, були крайньою північно-західною межею міського кварталу, за яким починалася нежитлова зона.

Як показали дослідження 1983 р. на лівій будівництва теплотраси, що тяглася ліворуч по вул. Героїв Трипілля,

Рис. 25. Фрагмент ливарної формочки та точильні бруски. Вул. Волоська, 16. 1981.

починаючи від її перетину з вул. Волоською до вул. Набережно-Хрещатицької, житлова зона кварталу перетинала по діагоналі (захід — схід) вул. Героїв Трипілля в районі будівлі стрічкової фабрики. Тут, біля траншеї траси, досліджено фрагмент садиби із житлом-зрубом, яка була з півночі огорожена парканом, що проходив по лінії захід — схід [Сагайдак, 1984, с. 2—6]. Північніше, на відстані понад 20 м, зафіксовано перші поховання великого міського могильника, що проліг з півдня на північ вздовж вулиці, заходячи в глибокий квартал, обмеженого вулицями Героїв Трипілля, Почайнинською, Волоською, Хорива. Роботами вдалося відповісти на тривалий час нерозв'язуване питання, яке поставало перед дослідниками

Рис. 27. Топографія могильника 1. Вул. Героїв Трипілля. 1983.

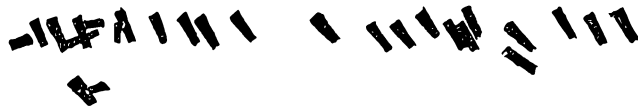
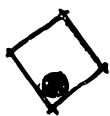

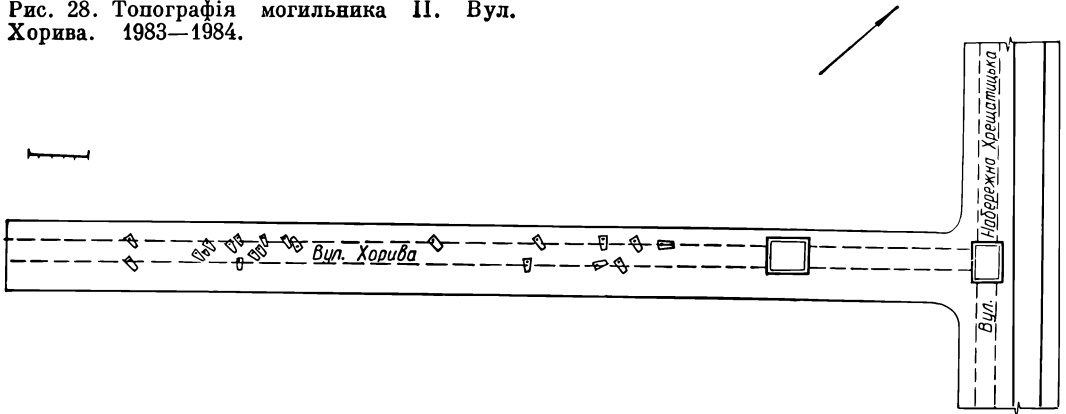
Рис. 26. Набір важків:
1 — вул. Волоська, 14—16; 2 — вул. Волоська, 16,

Подолу: де ховали своїх небіжчиків подоляни? Згодом, упродовж кількох років, з 1983 по 1987 р., поховання міського могильника не раз траплялися під час земляних будівельних робіт, що дало змогу детально відтворити його топографію та хронологію (рис. 27).

Особливо цінними виявилися матеріали, добуті при спостереженнях за будівництвом у 1984—1988 рр. підземного колектора по вул. Хорива, де було розкрито понад 20 поховань з добре збереженими дерев'яними домовинами [Сагайдак, 1988, с. 127].

Загалом же подільський міський могильник можна поділити на дві зони. Могильник I, який тягнеться вздовж північної сторони вул. Героїв Трипілля, де зосереджені поховання, що можуть за стратиграфією бути віднесені до другої половини XII—XIII ст. У цій зоні чітко виділяються дві хронологічні групи поховань, критерієм для членування яких є алювіальний піщаний шар. Поховання першої хронологічної групи мають однаково західну орієнтацію, а поховання другої — південно-західну. Відзначений факт, очевидно, можна пояснити переплануванням могильника після чергового паводка. Це, в свою чергу, свідчить про впорядковану планувальну структуру його, що виходила

Рис. 28. Топографія могильника II. Вул. Хорива. 1983—1984.

із суворих вимог компактності та економії вільного міського простору. Найвищого ефекту можна було досягти лише паралельним розташуванням могил, що спостерігається на території могильника I.

Могильник II (ранній) розташований далі на північ від могильника I (безпосередньо під вул. Хорива на відтинку між її перетином з вул. Почайнинською та Набережно-Хрещатицькою) (рис. 28). Поховання залягають у другому ярусі культурного шару і датуються першою половиною — серединою XI ст. Ймовірно, що північною межею цього могильника був берег літописної Почайни, південною — русло Ручая, траса якого добре простежується в цій зоні Подолу. Таким чином, могильники I і II засвідчують, як змінюється топографія місця протягом XI—XIII ст.

«Міграція» могильника зумовлена не лише тим, що один раз зайняте місце не могло більше використовуватись для захоронення, адже денна поверхня району інтенсивно «наростала» за рахунок паводкових наносів, і поховання XI ст. опинялися на значних глибинах (з різницею до 3—3,5 м) порівняно з похованнями XII—XIII ст. Очевидно, на переміщення могильника з віддаленішої території на ближчу до центру міста могли впливати передусім рельєфоутворюючі фактори, що активно діяли і змінювали рельєф. Одним з них був вищезгаданий Ручай, що досліджувався протягом 1985 та 1987—1988 рр. Траса цієї річечки, що, ймовірно, завдавала значного клопоту подолянам, вперше була зафіксована роботами на трасі

будівництва станції метрополітену Контрактова площа та під час розкопок на Житньому базарі [Гупало, Толочко, 1975, с. 66; Толочко, Гупало, Харламов, 1976, с. 25], а згодом розкопки по вул. Волозькій, 17 [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979, с. 43] (рис. 3).

Дослідженнями 80-х років з'ясовано, що Ручай протікав у напрямку до берега Дніпра з відхиленням на схід. Його було простежено при перетині з вул. Волозькою, 40, у тильній частині садиби по вул. Хорива, 30—32 та близько перетину вул. Почайнинської і Героїв Трипілля (Почайнинська, 11). На цій ділянці в 1987 р. ще раз вивчалась опоряджувальна система берегових кріплень Ручая, що утримувала і спрямовувала його в потрібному напрямку. Безпосереднє русло обабіч кріпилось вертикально укладеними дошками, закріпленими з двох боків дерев'яними обопалами-палами. Далі берег кріпився за допомогою зрубних та плетених із верболозу конструкцій, які прибивалися до землі загостреними кілками. Функціонування Ручая простежено як на горизонтах XI ст., так і значно вище — в горизонтах XII—XIII ст. [Сагайдак, Занкін, Тимошук, 1988, с. 23].

Незвичайної конструкції споруди були досліджені і при вивченні лівого берега Ручая. 1985 р. під час проходки підземного колектора попід вул. Хорива, 30, де Ручай впритул підходить до осі сучасної вулиці, була зафіксована на глибині близько 6 м від денної поверхні подвійна стіна з дубових колод та обопол, поставлених вертикально (рис. 29). Відстань між пряслами стіни

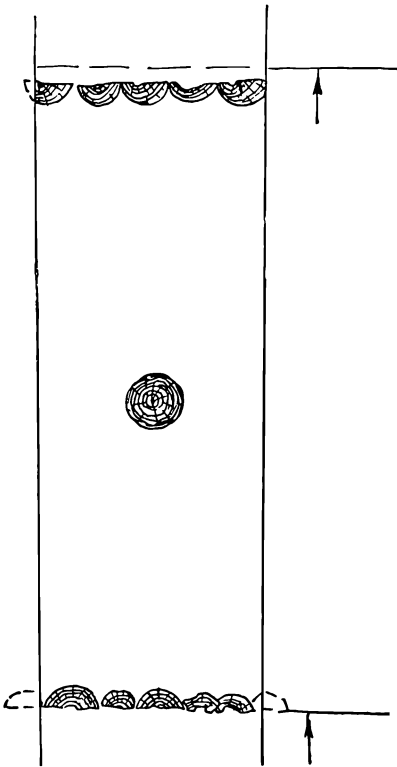
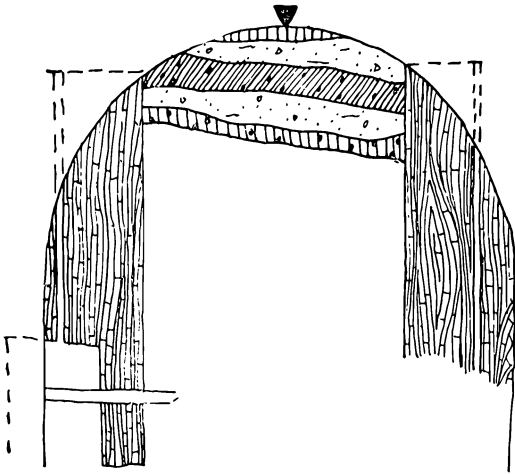

Рис. 29. План гідротехнічної споруди. Вул. Хорива, 30. 1984.

становила 5,95 м, посередені був дубовий стовп діаметром 0,35 м, також поставлений вертикально. Цікаво, що обидва північного прясла стіни мали в нижній заглибленій у землю частині прямокутні пази-вирізи. Умови дослід-

жень не дозволили остаточно вивчити конструкцію, встановити призначення, однак її гідротехнічний характер не викликає сумніву (рис. 30; табл. X).

Повніше можна висловитися з приводу споруд, розкритих В. М. Зопенком під час розкопок 1985 р. на ділянці вул. Хорива, 40. Конструкція займала всю площу розкопу, була орієнтована на вісі північний схід — південний захід. Являла собою три ряди паралельно витягнутих клітей. Кліті були зроблені з дощок завтовшки до 2 см, поставлених на ребро. До горизонтальної поверхні дошки кріпились кілками, вбитими по кутах клітей, з внутрішнього і зовнішнього боків, по парі з кожної з указаних сторін. Більшість кілків мали у верхній частині вирізаний квадратний отвір-паз розміром 2×2 см.

Усього в розкопі опинилося три ряди клітей, відстань між якими становила

Рис. 30. Зображення водяного млина на Глибочиці. План Києва 1695 р.

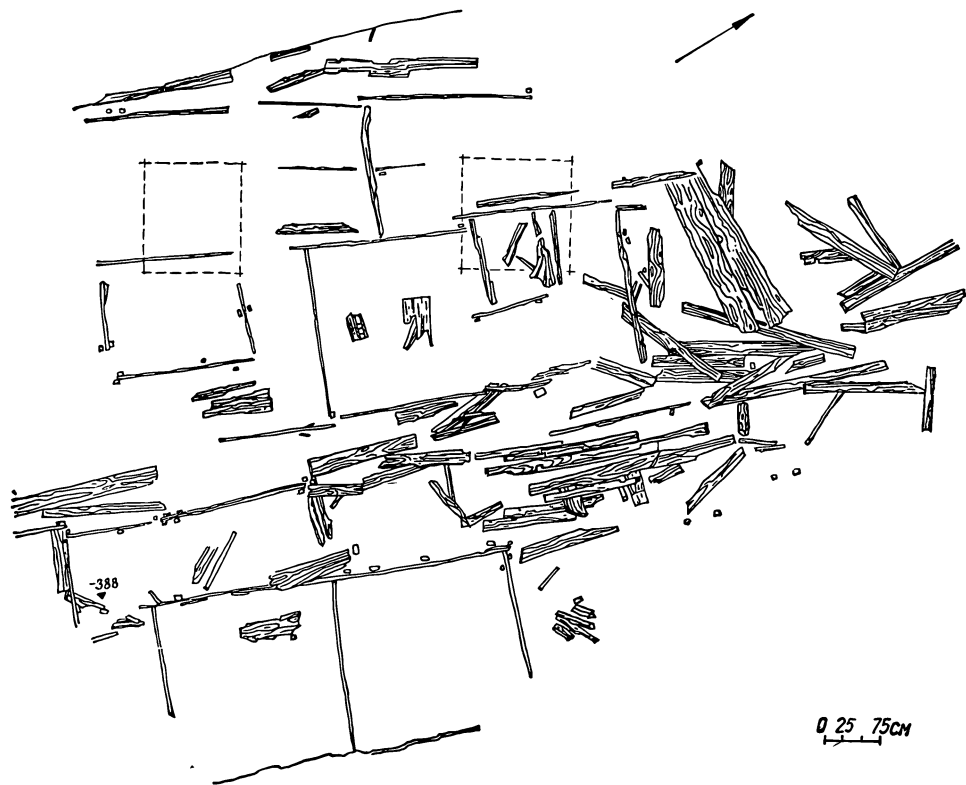

Рис. 31. План залишків гідротехнічної споруди XI ст. Вул. Хорива, 40. 1984.

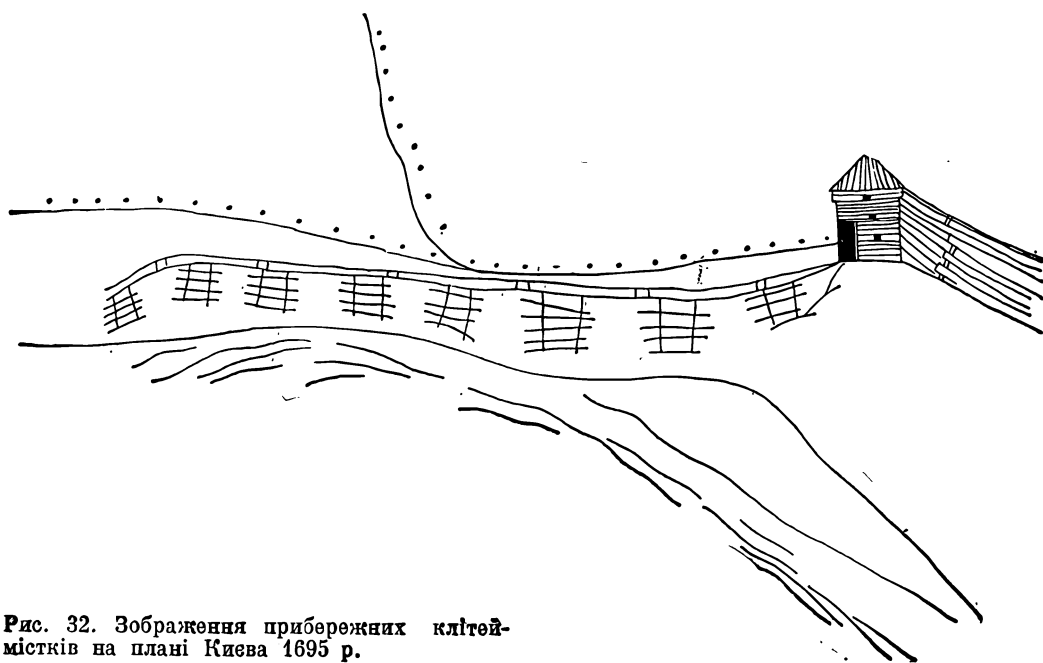

Рис. 32. Зображення прибережних клітєв-містків на плані Києва 1695 р.

Рис. 33. Залишки фундаментів і стін церкви Пирогощі. Контрактова площа. 1976—1978.

1,9—2,6 м. Розміри самих клітей $2,4 \times 3,3$ м, причому в середньому ряді вони членувалися на дрібніші камери (рис. 31).

Стратиграфія розкопу дозволяє зробити висновок, що система клітей відповідає чотирьом горизонтам, які вкладаються в межі XI ст., тобто синхронна виявленому поруч могильнику II. Її призначення полягало в утримуванні від розмивів водами Ручая та й від постійної загрози повеней міського некрополя. Такі загрози від замивів відомі в багатьох середньовічних містах, зокрема, схожими були огорожі плеї в Хайтхабу (рис. 32).

Із невеликої за розміром, але значної за обсягом інформації з історичної то-

пографії Подолу слід відзначити розкопи та спостереження в зоні розташування монументальних кам'яних храмів Подолу. Це роботи 1981—1983 рр. по дослідженню ділянки на вул. Волоській, 23, де в котловані будівництва будинку виявлено фундаменти споруди (можливо, храму) XIII—XIV ст. [Рапопорт, 1983, с. 83] та залишки кладки із плінфи XII ст., зафіксовані під час прокладання теплотраси від бойлерної до будинку № 23 на глибині 1,5 м від денної поверхні.

У 1988 р. спостереженнями за реставраційними роботами церкви XVII ст. Миколи Притиска (вул. Хорива, 1) в основі північної апсиди храму виявлено кладку з плінфи на цим'янковому розчині, яку можна датувати XII—XIII ст.

За минулі роки вивчено таку неоці-

ненну пам'ятку монументальної кам'яної архітектури Подолу, як церква Успіння Богородиці Пирогощі. Виняткова цікавість до цієї пам'ятки зумовлена насамперед неабиякими можливостями археологічних відомостей про неї для датування культурного шару. Цьому сприяє місцезонашування храму поблизу центральних розкопів на Контрактовій площі, його чітка літописна дата закладення й завершення будівництва, добра збереженість залишків споруди, що дозволяє безпомилково визначити етапи будівництва, час проведення численних ремонтів [Івакін, 1984, с. 37—41] (рис. 33).

Огляд археологічних джерел за 35-річний період розкопок київського Подолу свідчить, що наука має досить-таки

повну фактологічну базу для розв'язання питань історії міста.

Виявлено і ретельно досліджено кілька локально-територіальних археологічних комплексів, які відображають життя посаду впродовж IX—XIII ст. Кожний визокремлений об'єкт дістав попереднє датування, а в певних випадках, як на ділянках Контрактової площі (1972—1973 рр.), Житнього ринку (1973 р.), вул. Волоської, 16 (1981—1984 рр.), Щекавицької, 23—27 та ін., уже в процесі розкопок зроблено докладну хронологічну диференціацію будівельних горизонтів і знахідок, що містилися в них. У перебігу нашого дослідження вони використовуватимуться і залучатимуться до коригування отриманих даних.

СТРАТИГРАФІЯ ПОДОЛУ

Вивчення стратиграфії пам'ятки від мікростратиграфії окремої ділянки і до найширших узагальнень стратиграфічних даних становить неодмінну умову як відносного, так і абсолютного датування її старожитностей. Для успішних хронологічних визначень першорядне значення має правильне взаєморозташування знахідок у стратиграфічній шкалі пам'ятки, розташування культурних напластувань за шарами, горизонтами, ярусами. Якщо шляхом стратиграфічного аналізу вдається в межах однієї пам'ятки відшукати культурний шар, утворений за один і той же відтинок часу, встановити місце цього шару в загальній товщі напластувань і його дату, то без перебільшення можна стверджувати, що закладено основи методики для визначення відносної та абсолютної хронології.

Стратиграфія є першоджерелом при відновленні давнього рельєфу, при визначенні первісного (найдавнішого) горизонту заселення на території пам'ятки.

ГЕОМОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО ШАРУ

Утворення культурного шару, з одного боку, пов'язане з історією міста чи поселення, з характером та інтенсивністю господарської діяльності його мешканців, а з іншого — з геологічно-геоморфологічними умовами місцевості.

Київський Поділ розташований на надзаплавній терасі правого берега Дніпра поміж високим корінним берегом і течією ріки. Його територія належить до Києво-Дніпровського заплавного ландшафту, для якого характерна від-

носно велика висота над урізом ріки (5—7 м) і легкий механічний склад надзаплавних відкладів. Верхні культурні шари лежать на пласті потужних (до 30 м) пісків алювіального походження. Підшва алювію — піски бучацької світи [Ландшафты пригородной зоны Киева, 1983, с. 134—135].

Склад і структура культурного шару Подолу свідчать про динамічність перебігу його природних процесів, які збігаються за часом з господарським освоєнням території. Дія факторів, що формують шар, була не скрізь однаковою. Якщо гумусовані прошарки, залишені внаслідок життєдіяльності, утворювалися поступово, то наноси піску, подібно до стихійних лих, за якийсь нетривалий хронологічний період покривали всю територію району.

З огляду на відзначені специфічні умови прошарки культурного шару Подолу залягають скрізь строго паралельно, межа між ними та алювіальними відкладами легко помітна (табл. I—IX).

Якщо з напластувань Подолу вилучити алювіально-делювіальні прошарки, то виявиться, що культурний шар (гумус) складає в середньому менше половини, або понад третину їхньої загальної товщі. В районі Контрактової площі та Житнього базару процент культурних відкладів найвищий (52), а вже в районі вул. Нижній Вал він має 38,3 %, вул. Щекавицької — 32 (рис. 34).

Докладне зіставлення стратиграфічних розрізів з різних ділянок Подолу та аналіз послідовності напластувань показує надзвичайну схожість режиму нагромадження осадів, який відбувався в давнину на подільській території. Якщо брати до уваги лише найтовщі

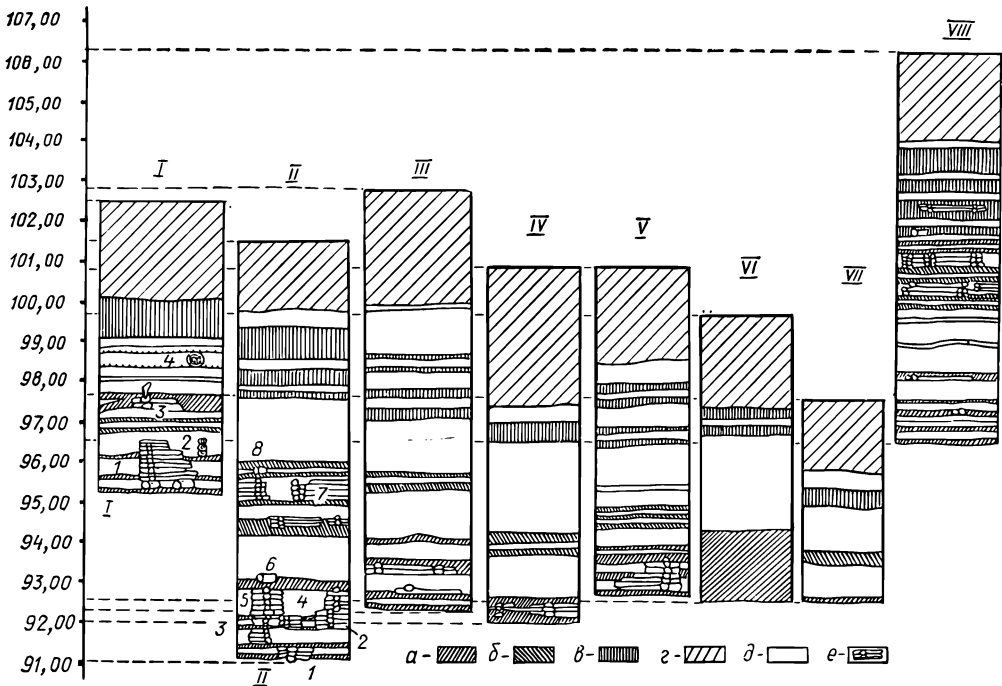

Рис. 34. Суміщення профілів стратиграфії розкопів Подолу по абсолютних відмітках над рівнем Балтійського моря:

- I — вул. П. Сагайдачного, 6—8, 1975;
1 — зруб № 4; 2 — зруб № 3; 3 — зруб № 2; будівля № 2А.
 - II — Контрактова площа, 1971—1973;
1 — зруб № 7; 2 — зруб № 4А; 3 — зруб № 1; 4 — зруб № 4; 5 — зруб № 2; 6 — фундаментна підвалина над зрубом № 2; 7 — зруб № 9; 8 — зруб № 8.
 - III — вул. Героїв Трипілля — Хорива, 1972.
 - IV — вул. Верхній Вал, 1975.
 - V — вул. Нижній Вал, 1974.
 - VI — вул. Ярославська, 1971.
 - VII — вул. Шекавицька, 1973.
 - VIII — Житний базар, 1973:
1 — зруб № 21; 2 — зруб № 20; 3 — зруб № 17;
4 — зруб № 12; 18, 17, 19, будівля № 12А; 5 — зруб № 7, 8; 6 — опора входних скіпців над зрубом № 7; 7 — зруб № 3.
- a — четвертий ярус культурного шару; б — третій ярус культурного шару; в — другий ярус; г — перший ярус; д — алювіально-делювіальні прошарки; e — дерев'яні будівлі.

шари піску, то за їхнім розташуванням можна поділити культурний шар Подолу на кілька ярусів.

Неабияка подібність утворення культурного шару на різних ділянках добре підтверджується розподілом археологічного матеріалу. Навіть відносно датування виявлених у товщі шару знахідок дає змогу підтвердити синхронність зміни рівнів залягання культурних прошарків на кожній досліджуваній ділянці [Сагайдак, 1982, с. 154].

У зв'язку з цією проблемою заслуговує на увагу хронологія активного формування подільської території. В нижніх ярусах (12—8 м), що відповідають X—XI ст., товщина наносів коливається від 0,1 до 1,1 м, у верхніх ярусах вона досягає інколи більше 2 м. З найтовстішими піщаними шарами пов'язується загасання процесу нагромадження піщаних мас, це відбулося, мабуть, у першій чверті XII ст. Принаймні у культурному шарі другої половини XII ст. алювіальні прошарки відсутні, він залягає на позначці всього 2—2,5 м від сучасної денної поверхні.

Історіографія питання про формування подільського культурного шару порівняно невелика. Починаючи з першої публікації подільської стратиграфії В. А. Богусевичем, у наступних працях, де висвітлювались результати широкомасштабних досліджень, проведених на різних ділянках району в 1970-х роках, усталилась думка, що піщано-глинисті шари своїм походженням завдячують неодноразовим розливам Дніпра і змиттям великих мас ґрунту з київських височин [Толочко, 1981, с. 11].

Ця думка спершу цілком задовольняла дослідників, але згодом виявився

ряд протиріч. Такого процесу акумуляції величезних мас піску не спостерігається на суміжній з Подолом території Оболоні, хоча за абсолютним рівнем ця територія (до наміву для міського будівництва) відповідає подільському горизонту, який залягає на глибині близько 7 м від його нинішньої поверхні.

Як відомо, на території Оболоні знайдено пам'ятки зарубинецької (I ст. до н. е. — I ст. н. е.) та корчацької (VI—VIII ст. н. е.) археологічних культур. Вони зафіксовані на глибині 0,5—1 м від денної поверхні [Максимов, 1972, с. 26; Приходнюк, 1980, с. 71]. Таким чином, доводиться визнавати локальні відмінності у формуванні, на перший погляд, аналогічних територій. Починаючи десь із X ст. на Подолі шар вмір на 10—12 м, а на Оболоні навіть за довший хронологічний період змін у рельєфі майже не сталося.

Зіставлення рівня залягання найнижчих ярусів культурного шару Подолу з рівнем водного дзеркала Дніпра показує, що вони практично збігаються. Виходить, що сліди життєдіяльності віднайдено там, де не було умов для її виникнення. Інакше мусимо припустити, що давні подоляни, зводячи свої будівлі, свідомо ставили їх під загрозу знищення за найменшої повені водами Дніпра.

Зазначене явище можна було б пояснити хіба що якимось різким підвищенням водності Дніпра за вказаний хронологічний період. Дослідження цього питання показує, що як за попереднього часу, так і надалі Дніпро неодноразово виходив з берегів, про що яскраво оповідають літописи, але граничні коливання його водності не перевищували максимального рівня Дніпра, який дорівнює близько 660 см від умовного нуля. Тобто за останні 1000 років умови формування визначних низьких і високих величин стоку в басейні Дніпра не зазнали істотних змін [Швець, 1972, с. 16].

Все це дає нам змогу серед провідних факторів, що обумовили геоморфологічні особливості стратиграфії Подолу, виділити коливальні рухи — найменовані новітніми тектонічними рухами*.

Очевидно, територія, на якій було засновано торговельно-ремісничий посад давнього Києва в IX — першій половині XII ст., зазнавала особливо сильного впливу цього явища, що і зумовило специфічну будову подільських відкладів. Поділ якийсь час опускався чи прогинався, якщо сказати точніше, до того ж темп опускання то уповільнювався, то прискорювався. При уповільненому опусканні чи стабілізації висот виникали умови для розвитку цього району. Прискорення опускання призводило до його затоплення, накопичення піщаних мас. Могли відбуватись навіть підняття (коливальний характер тектонічних рухів досить відомий)**.

Відомо, що рухи земної кори і землетруси викликають зміни нахилу рік, впливають на інтенсивність та спрямованість ерозії, акумуляції і сповзання ґрунтів [Ландшафты пригородной зоны Киева, 1983, с. 241]. Часто-густо уступи надзаплавних терас збігаються з рельєфом та структурою кристалічного фундаменту, піднятим блокам відповідають позитивні форми рельєфу, опущеним — негативні. В межах розломів відмічається найбільша активність ерозійно-аккумулятивних процесів, що відбивається на профілі русла рік, морфології заплави та її геологічній будові. На порівняно невеликій території київського Подніпров'я, яку умовно окреслимо пониззями рік Тетерів, Остер, Ступна, Трубіж, на сьогодні виявлено понад десять тектонічних блоків, а лише на одній маленькій ділянці від гирла Десни до острова Водників виділено три зони різної активності ерозійних та акумулятивних процесів [Чеботарева, 1983, с. 96—101].

За твердженням О. О. Гойжевського, можна навіть говорити про невеликий тектонічний блок, який ми іменуємо подільським. Його межі охоплюють територію Подолу й Оболоні. Напевно,

* Що, безсумнівно, не виключає дії інших факторів, які могли активно формувати рельєф території: коливання водності, ерозійно-аккумулятивні процеси, тощо.

** Вперше на впливи тектоніки звернув увагу О. О. Гойжевський.

в його межі входить район з горами Детинка, Замкова і мисом гори Кудрявець. Тому, що ці ділянки київської території, дотичні Подолові, зазнали синхронних з його територією рухів, знаходимо підтвердження: верхня горизонтальна поверхня цих висот помітно нижча від сусідніх, у тому числі й Старокиївської гори.

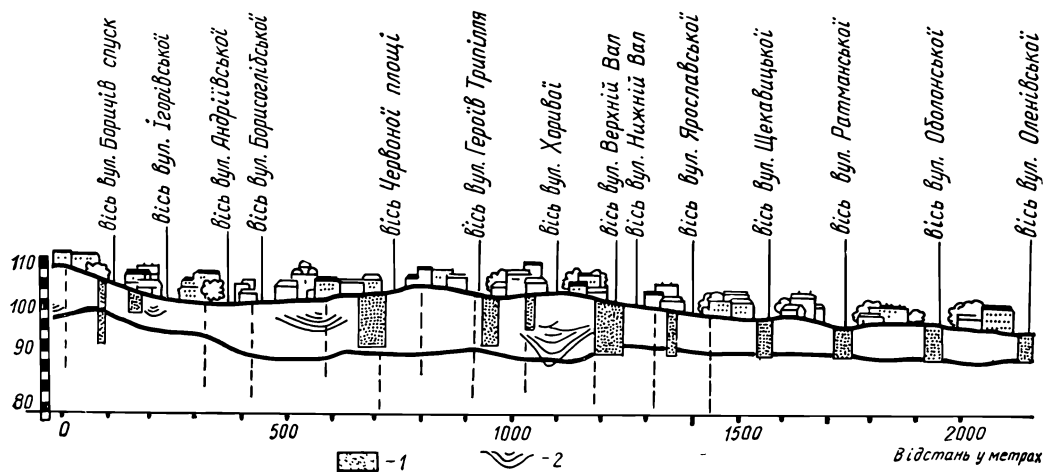
Безперечно, порушені питання не скасовують такої проблеми, якою є підвищення водності Дніпра. Враховуючи комплексний вплив на формування культурного шару Подолу природних явищ, зосередимо увагу на такому підході, який би полегшив віднайдення першопричини явища, зафіксованого в культурному шарі, дав змогу повніше висвітлити процес його утворення. Ідентифікація і датування таких явищ сприятиме подальшій розробці питань археологічної хронології.

ЗОНИ РІЗНОЇ ПОТУЖНОСТІ КУЛЬТУРНОГО ШАРУ ПОДОЛУ

Великий обсяг археологічних розкопок Подолу, здійснений за останні роки, значно доповнив стратиграфічні матеріали району. Осмислення цієї інформації, проведене в низці наукових праць, дозволило скласти досить-таки повне уявлення про культурні відклади Подо-

Рис. 35. План — реконструкція лінії первісного горизонту (рельєфу) Подолу по осі південний схід — північний захід:

1 — місця проведення розкопок та шурфів; 2 — річища стародавніх ручаїв.

лу. Однак очевидним є й те, що має тривати подальша робота над узагальненням і систематизацією цих даних. Конче потрібно отримати узагальнену систему стратиграфії району, в якій би знайшов відображення стратиграфічний взаємозв'язок усіх досліджених ділянок. Горизонтальний план культурного шару, складений за підсумковими матеріалами розкопок і даними геологічного буріння, дає нам вірогідну картину стратиграфії всієї історичної території Подолу по лінії, що простягається з південного сходу на північний захід (рис. 35). Матеріали археологічних праць дозволяють виділити ділянки відмінних за величиною потужностей культурного шару. Можна територіально виділити три зони за товщиною, виходячи з глибини залягання нижньої позначки культурних напластувань. Перша зона має потужність до 6 м, друга — до 8 м, третя — до 12 м. Ця робота — перша спроба таких узагальнень, тому надалі відомості про потужність шару можуть підлягати коригуванню.

Перша зона

Культурний шар, який можна віднести до першої зони, простежується від північно-західної околиці Подолу (вул. Оленівська) і в напрямку на південний схід поширюється до точки, що знаходиться між вісями вулиць Ратманського і Щекавицької. Напрямі і довжині південно-східної межі першої зони можна позначити в такий спосіб: у бік гір

лінія відхиляється на захід і, дотримуючи напрямку вул. Фрунзе, вузькою смугою тягнеться до Кирилівських висот. Вихід межі першої зони до Дніпра, напевно, повинен бути між вісями вулиць Ратманського і Щекавицькою.

Потужність культурних напластунків першої зони також не скрізь однакова. Якщо розглянути цю зону в напрямку з північного заходу на південний схід, то слід відзначити поступове пониження лінії найдавнішого заселення району. Дослідженнями Подільської постійнодіючої експедиції 1987—1988 рр. зроблені суттєві поправки в уточненні границь цієї зони: встановлено, що на північний захід зона поширюється як мінімум до вул. Оленівської. На садибі будинку № 13 по вказаній вулиці виявлено потужний культурний шар XII—XIII ст. на глибині близько 2 м від сучасної денної поверхні. В середині кварталу, окресленого вул. Оболонською — Юрковською, вдалося дослідити значну ділянку міської садиби кінця XI—XII ст. Нижня відмітка залягання будівельних решток становить 4,8 м [Щоденник Подільської експедиції, 1988 р.]

В 1989 р. були здійснені дослідження по вул. Юрківська, 2. На ділянці розкопу зафіксовано рештки садиби XI—XII ст., нижній будівельний горизонт якої залягав на глибині 5 м. Одночасно проведені роботи в кварталі, обмеженому вул. Оленівська, Межигірська, Юрківська, Константинівська. Ніяких слідів культурного шару раніше XVIII ст. тут не виявлено*. Просуваючись на південний схід від північно-західної границі зони, були проведені стаціонарні роботи по вул. Константинівська, 61 і Ратманська, 38 і 34. На першій ділянці наявність культурного шару, що має рештки дерев'яних будівель XI—XIII ст., визначено в котловані площею більше 1000 м². При цьому проходка земляними будівельними роботами котлована на глибину більше 6—7 м від сучасної денної поверхні похитнула уявлення про границю залягання най-

давніших ознак культурного шару третьої зони — 5,3 м. Чудово збережені колоди вертикально встановленої огорожі добувалися з глибини понад 6 м. Відсутність пізніших ям і перекопів на ділянці не дозволяє сумніватися в тому, що ярус культурного шару на вказаній відмітці показує наявність ще одного горизонту життя, більш давнього ніж вважалося раніше.

Вдалося чіткіше конкретизувати і границі зони осі північ — південь. Це не стосується південного району, що прилягає до київських височин, тут єдиною точкою (репером) залишається ділянка, досліджувана 1974 р. по вул. Фрунзе, 17, де виявлено археологічні комплекси XI ст. [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979]. Про північний сектор Подолу дані накопичувались за рахунок досліджень по вул. Межигірській, 43, де будувався в 1987 р. житловий будинок і на ділянці спорудження насосної станції по вул. Оболонській. Тут же проведено цілий ряд спостережень за земляними роботами, які дали можливість встановити границю поширення культурного шару. Вияснилось, що у північному напрямку культурний шар поширюється не далі перетину вулиць Межигірської і Оболонської. Створюється враження, що в цій частині Подолу границя культурних пластів проходить по діагоналі кварталів (захід — схід).

Також відмічено, що не всюди і не завжди дана територія була зайнята під житлові квартали міста: в кварталі, окресленим вулицями Межигірською, Ратманською, Оболонською, Волошською (нижньому ярусі шару глибина 4,5—5,3 м) значний масив культурного шару (товщина до 0,8 м) свідчить про тривалу та інтенсивну діяльність по обробці деревини. Шар, на всій площі якого відсутні будь-які сліди будівель, являє собою щільно спресовану масу дрібних дерев'яних трісок. Треба відмітити, що на тих ділянках, де зафіксовано цей шар, тріски були переважно з листяних порід, зокрема дубові. Границі поширення цього шару, який можна віднести до XI ст., поки визначити точно не вдається. Він займає значну частину вищезазначеного кварталу і далі

* Роботи проводив загін Подільської постійнодіючої експедиції ІА АН УРСР під керівництвом В. М. Тимошука.

вздовж напрямку течії річки з поступовим відхиленням на північ і розвитком далі на схід. Ймовірно, в давнину вказана територія використовувалася жителями міста як своєрідні склади, де накопичувалась і оброблялась деревина, що прибувала в Київ водним шляхом*. Цікаві висновки можна зробити і в зв'язку з переважаючим листяно-дубовим складом деревини, що оброблялася.

Важливі результати одержані розкопками 1989 р. кооперативу «Археолог» у кварталі між вулицями Ратманського, Оболонською, Межигірською і Константинівською. Тут також найдавніший рівень заселеності XI ст. зв'язаний з визначеним гумусованим шаром. Вдалося з достатньою повнотою прослідити характер забудови. Вияснилося, що тут не тільки велися великі деревообробні роботи, але й виявлені огорожені лініями частоколів території, на яких нема забудов. Картина функціонального використання цієї території Подолу міняється у XII—XIII ст. В шарах, що залягають вище (1,8—2,5 м), вдалося зафіксувати рештки декількох будівель з печами, що вказує на їх житловий характер.

Таким чином, розглядаючи питання хронології першої зони культурного шару Подолу, ми можемо виходити із того, що основоположними хронологічними реперами залишаються чотири яруси шару.

Перший — до відмітки 1,2—1,5 м перемішані шари з залишками будівельних матеріалів XVIII—XIX ст. У цьому ж шарі зустрічаються, практично повсюди, давньоруські матеріали XIII ст. в зміщеному положенні.

Другий ярус — залягає від відмітки 1,2 м до 2 м. Це шар XII—XIII ст., як правило, зі слідами господарської і ремісничої діяльності. В ярусі нараховується до 10—12 різночасних пластів. Деякі з них помічені пожежками. Другий ярус підстеляє потужний супіщаний шар, що доходить у деяких місцях до відмітки 2,7 м, в інших — 3 м. Шар примітний своїм значним розпов-

сюдженням вздовж осі вул. Ратманського. На ділянці Константинівська, 34 він був прослідкований на площі більш 1200 м². Характерною ознакою його є темно-сірий колір, значна потужність і повна відсутність у ньому будівель. На ділянці розкопу у верхньому ярусі шару (глибина 1,5 м) виявлено велику кількість поховань. Нижче цих відміток починається *третій ярус* культурного шару. Його потужність 0,35—0,50 м. Матеріал, добутий з цього ярусу, можна віднести до XI ст. В свою чергу вдається розчленувати ярус на три горизонти, що вкладаються в рамки вказаного століття.

Четвертий ярус зафіксований на глибині 3,5 м від сучасної денної поверхні. Потужність відкладів, як і характер пласту, неоднкова: по вул. Юрківська і Оболонська товщина шару 0,20 м, у вищевказаному кварталі вона досягає подекуди 0,8 м.

На перших двох ярусах шари зберігають залишки житлової забудови. На третьому, четвертому ярусах маємо свідчення великих деревообробних робіт.

Друга зона

Відклади другої зони культурного шару починаються від південно-східної межі першої зони і поширюються до кварталу поміж вулицями Верхній Вал і Хорива, на відстані 35—40 м від останньої. Ця межа пролягає не строго перпендикулярно від узвишся до Дніпра. У спрямуванні до гір вона відхиляється на захід, а щодо східного напрямку (до р. Дніпро), то ближче до вул. Ярославської картина різко змінюється. Проходка шурфу на цьому місці показала, що материк залягав на глибині 7,2 м [Гупало, Толочко, 1975, с. 44] (рис. 34, VI).

Якщо крім глибини залягання материка взяти до уваги розвиток лінії сучасної денної поверхні, то слід відзначити, що одночасно з тим, коли денна поверхня, рухаючись на південний схід, опускається, глибина залягання материка поступово піднімається. Різниця між позначками денного горизонту на вулицях Ратманського та Ярославській — 1 м.

* З цієї місцевості походить вищезгадана знахідка ідола (табл. XXIг б), що міг бути корабельним божеством.

На ділянці по вулиці Нижній Вал, що досліджувалася 1975 р. (рис. 34, V), прошарок культурного шару розподіляється візуально вже на чотири яруси. Роботи почалися на позначці 2,2 м. і доведені до глибини понад 8 м. Другий ярус культурного шару залягав до позначки 4,2 м. У ньому досліджено кілька безінвентарних поховань, опущених у піщаний прошарок. Нижче від поховань на глибині 4,2 м йшов доволі потужний шар, де були виявлені залишки понищеної вогнем будівлі з глиняною (валькованою) піччю. На глибині 4,6—4,8 м залягав ще один гумусний прошарок зі слідами життєдіяльності. Нижче починається піщаний занос (0,65 м) зі світло-жовтого грубозернистого піску з украленням дрібної ріни.

Третій ярус залягання культурних прошарків міститься на позначці між 5 і 6 м. Тут помітні сліди поновлення життя, проте укладені прошарки малопотужні — до 0,1 м, в них немає жодних слідів будівель.

У четвертому ярусі культурного шару (прошарки № 5—7) знайдено рештки дерев'яної будівлі з піччю.

На рівні 7,6 м від денної поверхні заліг прошарок № 8 завтовшки 0,25 м. Від нижчого гумусного шару він від'єднаний наносним суглинком та супіском, що встеляв територію шаром потужністю 0,50—0,65 м. Останній з віднайдених культурних шарів залягав на глибині 8,2 м, його товщина 0,2 м, як і попередні, він утворений з темно-сірого гумусу з рясними рослинними рештками і дерев'яними трісками.

На віддалі понад 20 м на південний схід від розкопу на вул. Нижній Вал у котловані будівництва станції метро (нині — станція Контрактова площа) 1975 р. містився розкоп на вул. Верхній Вал (рис. 34, IV).

Ця ділянка становить значний історико-топографічний інтерес, оскільки траса метро тут перетинала русло ріки Глибочиці, яке впродовж багатьох століть неодноразово змінювалося, що до певної міри утруднило локалізацію стародавньої річки. Дослідження підтвердили думку вчених, котрі вважали, що нинішнє спрямування ріки усталалося

в XIX ст. Саме в цей час русло Глибочиці, яке виступало своєрідним закрутнем на північний захід, було випрямлене, і води річки були взяті в бетонну ринву, що проходить нині вздовж осі скверу між вулицями Верхній Вал і Нижній Вал. Варто нагадати, що деякі дослідники вважали, що саме в цьому місці проходив північно-західний кордон старокіївського Подолу (літописне «столпіє»), пов'язуючи його з ніби-то існуючим тут здавен руслом Глибочиці. Дослідження не лише позбавили згадану думку будь-якого ґрунту, а й переконливо довели, що ця ділянка за давньоруських часів була одним з ремісничих міських кварталів [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979, с. 40—41]. Профілі стратиграфії ділянки відбили чітку горизонтальність культурних прошарків, які навперемінно чергувалися з перемитими прошарками піску та глини, ніколи не порушуваними розмивами. Порядок залягання культурних залишків і глибина їх близькі до тих, що були зафіксовані на ділянці по вул. Нижній Вал. Перший ярус, утворений із сучасного будівельного сміття і прошарків XVI—XVIII ст., доходив майже до двометрової позначки. Другий ярус культурного шару, заглиблений на 3,2 м, приблизно від позначки 2—2,5 м, складався з поруйнованих шарів давньоруського часу. Вони мали значну кількість керамічних фрагментів, кісток тварин тощо.

Третій ярус починався поза піщаним заносом на глибині 4 м. Прошарок мав товщину до 0,5 м. Далі залягав найпотужніший, близько 2 м, шар піску з прошарком глини.

Четвертий ярус був заглиблений на 7 м і являє собою два прошарки (№ 2, 3), розділених порівняно тонким, близько 0,2 м, піщаним заносом. Попід ним знову йшов грубий шар піску і на глибині понад 8 м виявлені ще культурні прошарки (№ 4, 5) загальною потужністю 0,8 м.

Всі культурні прошарки становлять собою занесені ґрунтом рослинні рештки з численними домішками дерев'яних трісок, кераміки, кісток тварин. Уздовж південно-західної стіни роз-

копу для уточнення рівня залягання найдавнішого горизонту заселення був прокопаний шурф, доведений до позначки понад 10 м від сучасної деної поверхні. Він показав, що нижче прошарку № 5 — чистий річковий пісок, повна відсутність в якому слідів життєдіяльності дає підстави вважати його археологічним материком.

Стратиграфія розкопу на вул. Верхній Вал, як зазначалося, майже цілком відтворює стратиграфію сусіднього розкопу на вул. Нижній Вал. Щоправда, в напластуваннях є деякі відмінності, що відповідають відмінностям у характері використання двох міських ділянок. На Нижньому Валу в другому ярусі культурного шару вдалося виявити декілька безінвентарних поховань. Шар, з якого вони були опущені, майже не містив знахідок і був малопотужним. На ділянці Верхній Вал у цьому ярусі помічені сліди міської забудови, а сам шар, про що вже мовилося, містив численні керамічні вироби.

У нижніх ярусах шару обох ділянок, де була виявлена міська посадибна забудова, особливих відмінностей помічено не було [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1978, с. 38—45].

Третя зона

У цій зоні культурного шару Подолу були проведені дослідження на трьох ділянках (Контрактова площа, 1971—1975 рр., 1976—1979 рр.; вул. Героїв Трипілля, 1972 р.; Житній базар, 1973—1974 рр.) (рис. 34, II, III, VIII). Головне місце за потужністю і вивченістю напластувань належить центральному району Подолу — Контрактовій площі.

Дослідження почалися у зв'язку з будівництвом трами метрополітену 1971 р. і з перервами тривали до 1979 р. Перший розкоп був закладений на ділянці між південно-східним фасадом Гостинних рядів (побудовані 1811 р.) і початком вул. П. Сагайдачного. Тут велась розробка котловану будівництва метро відкритим способом, що й надало можливості провести археологічні роботи. Спочатку через те, що земляними роботами були зайняті

верхні шари (1971—1972 рр.), вивчався нижній ярус, який залягав на глибині від 8 до 11,7 м. Тут досліджено побутування двох міських садиб, які становили чотири будівельних періоди.

1972 р. увагу було зосереджено на вивченні трохі пізнішого (третього) ярусу культурного шару, незначна ділянка якого залишилася не знищеною земляними роботами. Залягала вона на позначках від 5,5 до 8 м. Віднайдено три будівлі в межах однієї міської садиби. В 1974—1975 рр. на ділянці велись спостереження за земляними роботами, а в 1976—1979 рр. на відстані близько 50 м від котлована метро були проведені дослідження церкви Успенія Пирогощі (у першому та другому ярусах культурного шару на позначках від 0,5 до 2,5 м, фундаменти будівлі залягали на глибині понад 6 м).

Таким чином, археологічні дослідження Контрактової площі дали змогу простежити хронологічно послідовні комплекси, що віддзеркалюють весь процес історичного розвитку району. Ця обставина зумовлює те, що район Контрактової площі є одним з визначальних і опорних в розробці питань археологічної хронології комплексів Подолу.

Перший, найцільніший комплекс стратиграфічних профілів на Контрактовій площі отриманий під час проходки шурфу колодязя № 2 і стаціонарних досліджень у котловані будівництва метрополітену [Гупало, Толочко, 1975, с. 42].

Загальна товщина культурних напластувань тут близько 12,6 м, позначка, до якої велися дослідження, 10,5 м. Весь шар можна поділити на чотири яруси. Перший, верхній ярус (завтовшки 2,25—2,5 м), складався із сучасного прошарку будівельного сміття (близько 0,8 м) і прошарків XVII—XVIII ст. потужністю 1,15 м. Ці прошарки підстиляли торфоподібний та пісковий прошарки завтовшки 0,35 м. Другий ярус — з давньоруських прошарків, перший з яких на глибині 2,54 м являє собою похований ґрунтово-рослинний шар, утворений з темносірого супіску з керамічними фрагмен-

тами, датованими XII—XIII ст. Його товщина 0,7 м. Наступний давньоруський шар (№ 2) відокремлюється від попереднього піщаною стрічкою жовто-сірого кольору завтовшки 0,3 м. Товщина культурного шару 0,4 м. Останній у цьому ярусі прошарок відокремлений від верхнього жовто-сірим супіском, заглибленим на 4 м. Кераміка цього шару датується XI ст., однак, на думку П. П. Толочка, окремі фрагменти можна віднести до X ст. [Гупало, Толочко, 1976, с. 73].

Третій ярус культурного шару починається під потужним заносом завтовшки 1 м, в якому простежуються прошарки жовто-сірого супіску, сірого, із смугами світло-сірого супіску, сірого піску з прошарками глини. Нижче від цього наносного шару йдуть ледве помітні прошарки культурного походження, які чергуються з потужними прошарками піщаного і супіщаного характеру. Від цієї позначки починають переважати прошарки піску алювіального походження.

На глибині 5,95 м був зафіксований культурний шар (№ 4) завтовшки 3—5 см. Він являв собою жовтий гумусований супісок із слідами пожежі. Нижче на 7—5 см виявлено ще один шар (№ 5), відокремлений від верхнього смугою дрібнозернистого піску із значними домішками глини. Товщина його коливалася від 1 до 3 см. Нижня позначка шару № 7—7,5 м від сучасної поверхні і має потужність 0,4 м. Останній культурний прошарок цього ярусу шару (№ 8) залягав на глибині 8 м. Між третім і четвертим ярусом був шар піску завтовшки понад 1 м. Від позначки 9 м зафіксовано ще шість культурних прошарків: № 9—14 (до позначки 12 м).

Завдяки стаціонарним дослідженням, проведеним на Контрактовій площі у 1972—1973 рр., вдалося ґрунтовніше дослідити два нижні яруси культурного шару. Картина залягання шарів на розкопі цілком відповідає порядку їхнього розташування у шурфі.

На Подолі одночасно з дослідженням на Контрактовій площі 1972 р. не припинялися роботи в котловані будівництва метро між вулицями Героїв

Трипілля та Хорива. Ділянка розміщала на відстані близько 250 м на північний захід від першої. Як встановлено, стратиграфія напластунів цієї ділянки майже аналогічна тій, що була отримана на Контрактовій площі [Гупало, Толочко, 1975, с. 65]. Однак маємо стратиграфічні відмінності, що дозволяють вважати динаміку освоєння ділянок неоднаковою. Цілковита подібність у порядку і ритмі чергування шарів з розкопом на Контрактовій площі відзначається лише до північного кордону, далі на північний захід прошарки видозмінюються. Вони нібито «спресовуються», тобто піщано-глиняні смуги, що розділяють гумусований шар, стають тоншими. Виразно це видно одразу ж за північно-західною стіною Гостинного ряду, де лінія початкового горизонту на 2 м вища, ніж за південно-східною стіною цієї ж споруди. Рівень залягання найдавнішого горизонту культурного шару зберігається до осі вул. Героїв Трипілля, після чого відмічено нове опускання давнього рельєфу на позначку 12,5 м від нинішньої поверхні, тобто шар завтовшки такий самий, що й на Контрактовій площі.

Якщо порівняти обидві ділянки за абсолютними позначками (над рівнем Балтійського моря), то виявиться, що лінія найдавнішого горизонту і нинішньої денної поверхні на ділянці вулиць Героїв Трипілля і Хорива буде вищою, ніж ті ж позначки на ділянці Контрактової площі, на 1 м, тобто вся північно-західна ділянка виявиться піднятою на 1 м. Як показали зіставлення профілів шару з обох розкопів, ритм чергування культурних прошарків має відмінності у верхньому (другому) ярусі. Тут спостерігаються сліди активних яружнотворчих процесів [Сагайдак, 1982, с. 160].

Перший ярус шару має товщину 2,5 м, являє собою насипний ґрунт із залишками будівельних матеріалів XVIII—XX ст. Третій і другий яруси, завтовшки 0,5 м, розмежовані смугою жовто-сірого піску з домішками дрібної ріни, обкачаної глини і супіску.

Наступний (другий) ярус складається в прошарків № 1—5 та жовто-сіро-

го піску і розподіляється на глибині від трьох- до шестиметрової позначки. Ця зона шару має на ділянці видовжену форму, в ній культурні прошарки розділені товстими шарами наносів від 0,5 до 1,1 м. До того ж, ті прошарки переважно делювіального характеру. Так, занос, що розмежує прошарки № 2 і 3, складається з жовто-сірого піску із значним процентом глиняних домішок.

На досліджуваній ділянці, як показує профіль стіни розкопу, видно шар, що залягає на глибині від 5,7 до 7,6 м. Цей потужний занос можна розглядати як розподіловий між ярусами.

До третього ярусу ми можемо віднести лише два прошарки — № 6 і 7. Перший має потужність 0,16 м і заглиблений на 7,6 м, другий значно товщий — 0,28 м, з нижньою позначкою залягання 8 м. Прошарки мають темно-коричневе забарвлення з численними домішками дерев'яних трісок і перегною.

Четвертий ярус шару починався з позначки 9,16 м, сягаючи глибини 10,59 м. Він складався з прошарків № 8—11. З-поміж них декілька відрізняються від культурних нашарувань верхнього ярусу. Це темно-сірий гумусований супісок із вмістом археологічних матеріалів. Лише останній із зафіксованих прошарків — № 11 має ґрунтово-рослинний склад.

Великим рівнем залягання культурного шару позначений ще один розкоп у південно-західній частині Подолу (дослідження 1973—1974 рр.). Місцерозташування його становило неабиякий інтерес. Розкоп містився майже біля підніжжя Замкової гори. Як свідчить найдавніший план Києва 1695 р., наприкінці XVII ст. місце являло собою невелику площу між Кожум'яцькими воротами і дерев'яною церквою Василя Великого [Алфєрова, Харламов, 1983]. З початку XIX ст. і, власне, до відкриття робіт тут був міський базар.

1973 р., з початком будівництва Кри- того ринку; було вирито великий котлован, що займав територію всього кварталу, розташованого між північними схилами Замкової гори, вулиць Житньоторгської і Верхній Вал. Гли-

бина котловану ледь перевищувала позначку 3 м. Розкоп був закладений у центрі котловану, ближче до Верхнього Валу.

Нинішня денна поверхня цієї ділянки приблизно на 3 м вища від розкопу 1972—1973 рр. на Контрактівій площі. Хоч верхня частина культурного шару була знищена, її вивчення проводилося по стінах котловану. Перший ярус, утворений із сучасних та середньовічних (пізніших) відкладів, сягає глибини 2,2 м. З цієї позначки починається другий ярус із давньоруським шаром, прошарки якого чергуються з наносним піском та глиною лише з глибини 3,6 м, звідки почалися стаціонарні дослідження, і до нижньої позначки — 10 м від нинішньої поверхні, було зафіксовано 24 прошарки різної товщини. Найпотужніша з-поміж них досягає 0,3 м, найбільший піщаний занос має товщину 0,70 м. Слід відзначити, що через приплив ґрунтових вод розкоп не був доведений до материка.

До другого ярусу належать п'ять культурних шарів, заглиблених до 4 м. У нижньому шарі (№ 5), який досліджувався в широкому обсязі, відмічена добра схоронність викопної деревини.

Поза піщаним прошарком, завтовшки 0,25 м, залягають шари третього ярусу. Перший з-поміж них (№ 6) завтовшки 0,23 м. Його потужність 0,25 м. Шари № 9—11, потужність яких 0,1 м, перестелюються прошарками піску такої ж товщини з позначки 7 м. До глибини 7,5 м помічено ще три прошарки культурного шару (№ 12—15). На останньому з них ярус закінчується.

Культурні прошарки четвертого ярусу починаються під піщаним заносом потужністю 0,5 м. Шари № 16 і 17 — нетовсті, лише 0,05 м. Заглиблений на 8,05 м шар № 18 має товщину 0,15 м. Потужність шару № 19 така сама, а інших зафіксованих прошарків (до № 24) — від 0,05 до 0,1 м. Вони перестелені алювіальними прошарками і мають товщину 0,25—0,30 м.

Розкоп, незважаючи на близькість до гори, розташований на відстані близько 40 м від її північного схилу, горизонтальність шарів ідеальна.

Лише безпосередньо поблизу схилу в складі шару є значні домішки глини.

Обсяжніші дослідження широкою площею вдалося провести лише на рівні другого і третього ярусів культурного шару. В них було виділено кілька будівельних горизонтів. Нижня (найдавніша) частиня культурного шару досліджувалась проходкою спеціального шурфу.

Відмінність стратиграфічних напластувань у районі Житнього базару від розкопів Подолу, розташованих по лінії метро, полягає в тому, що в них потужність алювіально-делювіальних прошарків не така вже й велика. Як зазначалося, максимальна товщина наносу на цьому розкопі 0,7—0,8 м. Однак товщина культурних прошарків щодо загальної товщини всього шару близько 50 %. Ця обставина свідчить, напевно, що зазначена ділянка через своє високе місцезростання відносно рівня Дніпра підпадала під руйнівну дію води. Тоді, коли в районі Контрактової площі та в інших центральних районах Подолу формування наносних шарів становило значний хронологічний період, імовірно протягом кількох сезонів, у районі Житнього базару тривалість таких перерв у життєдіяльності була коротшою.

Порівняння стратиграфічних профілів двох ділянок дає ще один досить цікавий факт. Нижні яруси з розкопу Житній ринок мають значну схожість з нижніми ярусами інших розкопів. Це особливо помітно при зіставленні стратиграфії Житнього ринку та Контрактової площі. Але після заносу, що розмежує другий і третій яруси, в динаміці чергування прошарків виразно проступають відмінності. На розкопі Житній ринок нанос залягає з позначки 5,5 м і вище, на Контрактовій площі — з позначки 6,5—7 м. На першій ділянці потужність розділового шару 0,7 м, зате на другому він має товщину від 2,5 до 3,5 м. Очевидно, зазначений шар, якщо ми правильно його ідентифікуємо, мав різну тривалість формування на порівнюваних ділянках. На Контрактовій площі він складається з численних прошарків стерильного річкового піску і глини, що до-

зволяє говорити про його довготривале утворення [Гупало, Толочко, 1975, с. 43]. Як видно з досліджень розкопу Житній ринок, тут після незначного в часі загасання життєдіяльності давніх поселенців знову ведеться нове будівництво. Прошарки, які залягають вище, свідчать про довготривалу стабілізацію життя на ділянці. Наноси відновлюються лише тоді, коли шар гумусу зростає на 1,2—1,5 м. Цей завершальний спалах фіксується в шарі на глибині 2—2,5 м від денної поверхні. Склад шару, який зупинив на певний час життєдіяльність на ділянці, свідчить про знесення ґрунту з височин, так само як і про його намівання річковими водами.

До третьої зони за потужністю культурного шару можна віднести значний район Подолу в його прирічковій зоні. За топографічні орієнтири тут правлять церкви Миколи Набережного (1772—1775 рр.) та св. Іллі (1692 р.). Остання, на думку багатьох дослідників історичної топографії Києва, фіксує місцезростання найдавнішого кийського храму, відомого з літопису.

Розкопами, проведеними тут В. О. Богусевичем ще 1950 р. (вул. Волоська, 14), з'ясовано, що культурний шар залягає тут на глибині 7,5 м, згодом дослідженнями автора шар було виявлено на позначці 9,2 м [Сагайдак, 1981, с. 317]. Розглядаючи стратиграфію району, важливо зазначити, що середня і нижня частини культурного шару відмінні від цих самих ярусів центральної частини Подолу. Прошарки, утворені тут внаслідок життєдіяльності, відносно тонкі: до 0,3—0,5 м. Піщано-глинистих відкладів більше, ніж гумусу.

Проте, як показують дослідження, це пояснюється передусім фізичними властивостями ґрунту. Як не дивно, але з наближенням до Дніпра обводненість шару зменшується. З цієї причини органіка зотліває повністю — і шар спресовується, тобто зменшується його товщина. Прошарки ж синхронного рівня центральних районів Подолу, утворені з темно-коричневої щільної землі з великим вмістом перегною і дерев'яних трісок, на відміну від по-

передніх, вирізняються своєю синхронністю. Вони мають початкову товщину і не спресувались із часом, як це сталося з прошарками в районі, наближеному до берегової лінії.

Ділянка в районі перетину вулиць Хорива і Набережно-Хрещатицької має дещо іншу структуру. У верхній частині шару дерево зотліло, але, починаючи з глибини 4 м і вище, відмічено чудову схоронність деревини. Цей шар настільки щільний, що його надсилу можна рубати лопатою. Маючи у своєму складі перегній, тріски, рясноту рослин і насіння, він може бути визначений як такий, що сформувався внаслідок заболочуваності місцевості, яка згодом висхла.

Отже, якщо порівняти профілі стратиграфії розкопів, розташованих по лінії метро, і розкопів північно-східної (узбережної) частини, можна з певністю твердити, що лінія найдавнішого горизонту Подолу з наближенням до Дніпра підіймається. Це дає цілковите право припустити, що зазначений район у давнину являв собою невелику височину-горбовину на правому березі літописної р. Почайни.

За нашими спостереженнями, височина була видовжена, очевидно, із заходу на схід і простягалася до берега Дніпра в рамках кварталів, обмежених вулицями Верхній Вал на заході, Героїв Трипілля на сході і берегами Дніпра — Почайни на півночі. Такі підняття — гриви — можна помітити й на інших ділянках Подолу, це характерна ознака заплавлених ландшафтів. Вони витягуються вздовж річища Дніпра та його розтоків [Ландшафты пригородной зоны Киева, 1983, с. 135].

Незважаючи на те, що в стратиграфічних напластуваннях північного сходу Подолу є явні відмінності, водночас є ознаки, за якими можна робити висновки щодо синхронності дії природних сил по всьому Подолу. Так, порівняння стратиграфії найгрунтовніше дослідженого розкопу по вул. Волоській, 16 з розкопом на Контрактовій площі засвідчує, що поза різницею в загальній потужності шару кількість наносних прошарків практично однакова. Маємо навіть певну схожість у ритмі

чергування гумусованих прошарків з піщаними шарами. Ця обставина особливо важлива в розв'язанні питань хронології північно-східної групи розкопів, оскільки дерева, придатного для дендрохронології, тут не було знайдено.

Ще одне цікаве питання, що стосується як всієї стратиграфії Подолу, так і третьої зони, увиразнилося після створення горизонтального плану напластувань цього району. Йдеться про невеликі річечки і струмки, які в давнину протікали територією Подолу. Як ми уявляємо, ці водотоки відігравали неабияку роль у формуванні напластувань Подолу, зокрема на прилеглих ділянках, про що йшлося вище.

На відстані приблизно 40 м на північний захід від осі вул. Героїв Трипілля було зафіксовано такий розмив культурного шару конусоподібної форми [Гупало, Толочко, 1975, с. 65] (табл. VII). Починався він у прошарках другого ярусу культурного шару. Вдалося простежити чотири періоди функціонування, де кожний новий був менш потужним від попереднього. Процес відбувався в одному руслі, яке поступово зміщувалося на північний захід (табл. VIII).

Перший розмив напластувань на ділянці стався на позначці 5,3—5,5 м. Він розітнув шар на повну глибину і опустився в материк нижнім кінцем конусу. Загальна глибина розмиву збільшилася до 9 м, ширина у верхній частині — до 60 м.

Стратиграфія заповнення така: рівень, з якого починається розмив, перекритий темно-сірим гумусованим прошарком супіску з дрібними рештками розкладеної і зугленої деревини. Цей прошарок має товщину 0,2 м і добре гармонує за рівнем залягання з прошарком жовто-сірого піску з рештками деревини, яка за межами розмиву на відстані приблизно 10 м поступово переходить в ґрунтово-рослинний шар гумусованого піску і супіску з великим вмістом трісок, уламків кісток та різноманітних археологічних матеріалів.

Нижче цього прошарку залягають піщані шари, які чергуються з прошарками супіску з домішками обкачених

шматків глини і звугленої деревини. Серед них трапляються поодинокі кістки тварин.

На глибині 8,7 м прошарки підстелені гравійно-гальковим заносом завтовшки 0,8 м. Він складається з обкачаних уламків слабо зцементованого пісковика, граніту, глини, різнозернистого піску та рінні. Прошарок позалізнів і набув бурого забарвлення, в ньому трапляються окремі кістки тварин, фрагменти керамічного матеріалу, який попередньо можна датувати X—XI ст.

Під цим прошарком, розтинаючи нижній ярус шару, йде п'ятиметрове піщане заповнення. Другий період, або етап, зрослої активності водотоку зафіксований на глибині 3,8—4 м. Нижня позначка конусу русла доходить рінисто-галькового прошарку першого періоду і становить 8 м від денної поверхні. Ширина верхньої частини 28 м.

Третій етап дії струмка фіксується на глибині 3,7 м від денної поверхні. Його глибина понад 3 м, ширина 10 м.

Востаннє водотік на ділянці відмічений у шарі з глибини 2,7 м до позначки 4,6 м, з рівня, який відповідає верхньому ярусові шару.

Профілі струмка, зафіксовані на східній та західній стінах котловану будівництва метро (в цьому місці вибірка ґрунту проводилася відкритим способом), надають можливості визначити напрямок, в якому він протікав. У бік заходу його можна зв'язати з невеликою річкою, що була відкрита розкопками на Житньому ринку 1973 р. Вона виявлена в давньоруському шарі, ширина її 3 м, береги були обшиті дошками і зрубами — «ряжамі» [Толочко, Гупало, Харламов, с. 28].

Розкопи 1974 р. на вул. Волоській, будинки № 17 і 19, також засвідчили наявність русла замитого струмка [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1978, с. 38]. Це в напрямку до Дніпра від нашої ділянки, отже, давнє русло, цілком вірогідно, є продовженням річки.

У 1984—1985 рр. під час розкопок на вулицях Хорива, 30 і Почайнинській, 11 автором ще раз вдалося зафіксувати вказаний струмок. І так само, як і раніше, зафіксовано, що берег

його був укріплений спеціальними дерев'яними конструкціями.

Докладно вивчаючи стратиграфію Подолу, особливо цікаво простежити дію цього струмка на рельєф місцевості.

На попередньо розглянутому розрізі окреслено чотири періоди, які, на думку автора, слід пов'язати з сильними зволоженнями низовинної частини території Києва. Не виключено, що врізання русла відбувалося внаслідок тектонічних опускань подільської території. Порівнюючи матеріали досліджень змальованого струмка з аналогічними даними, отриманими на ділянці вулиць П. Сагайдачного і Борисоглібської, свідчить, що водотоки зазнавали подібних змін. Вони виразно помітні в тих самих ярусах культурного шару, піднесення і загасання їх активності приблизно співпадає.

З впливом невеликих річок пов'язано й те, що стратиграфія прилеглих ділянок у верхній частині шару має відмінності від інших досліджуваних ділянок, розташованих значно далі. Так, було відмічено, що на розкопі на вул. Героїв Трипілля в другому ярусі шару наносні прошарки особливо товсті.

Коротко нагадаємо основні підсумки вивчення стратиграфії цієї ділянки Подолу на першому етапі. Третя зона охоплює основну частину історичної території Подолу і відзначається великою потужністю культурних відкладів (більше 12 м). Вона насичена найдавнішими археологічними пам'ятками. Потужні піщані наноси розділяють шар на чотири яруси: всередині кожного ярусу вдається провести диференціацію на піщані прошарки і забудовні горизонти. Найбільш вивченими до останнього часу залишалися центральні райони зони — Контрактова площа, Житній базар. Правда, суттєвим недоліком була та обставина, що археологічні дослідження в основному зосереджені на нижніх ярусах культурного шару, що залягає від 6 до 12 м. Тут же вдалося одержати і дендрохронологічні дати, які вирішили питання хронології археологічних комплексів з достатньою обґрунтованістю [Сагайдак, 1981, с. 425—447].

Актуальним залишається питання використання методів точнішого датування для двох верхніх ярусів шару, що не мають дендрохронологічних дат. Деяку складність у вирішенні вказаної проблеми становить і та обставина, що не завжди існує достатня ясність у взаємозв'язках стратиграфії деяких ділянок виділеної зони. Пояснюється, це, на нашу думку, характером поверхні найдавнішого горизонту заселення Подолу, який результатами досліджень, мав значні перепади.

Відмінностями у формуванні культурного шару виділяється в третій зоні північно-східний сектор Подолу. Якщо співставити профілі, одержані з розкопів по лінії метро і розкопів останніх років у трьох кварталах Подолу (Д—7, Д—8, Е—8), то можна з достовірністю говорити про наявність тут підвищень. Одне з таких підвищень чітко фіксується у кварталах Д—8, Е—8.

Підвищення, точніше підняття — гріва, які є особливістю заплавної ландшафтів, витягнуте по осі: захід—схід, закінчується на заході вул. Межигірська, на сході практично впирається в сучасний берег Рибаської затоки (територія мукомельного комбінату).

Другим підвищенням, витягнутим із заходу на схід, є підвищення, що відповідає приблизно колишній Києво-

Могилянській академії: топографічними орієнтирами її на заході є Контрактова площа, на сході — Іллінська церква XVII ст. Підвищення, формування яких зв'язано в першу чергу з течією річки, створюють відмінності у формуванні в основному верхніх — першого і другого ярусів культурного шару, що і потребує їх розгляду, бо хронологічну систему прошарків, наприклад на Контрактівій площі, ми не можемо беззастережно перенести на північно-східний сектор Подолу, тим паче, що в цьому районі поки що відсутні і реперні (дендрохронологічні) дати, які допомогли б визначити хронологію культурного шару.

Такі обставини знаходження археологічних комплексів району примушують нас у розв'язанні питання хронології культурного шару йти трохи іншим шляхом, ніж на тих ділянках, де мають місце дендродати, а саме, максимально використати можливості стратиграфії, тобто розробити своєрідний стратиграфічний метод встановлення дат. Реперами в даному випадку виступатимуть наносні шари, а також весь комплекс археологічних знахідок.

Із залученням абсолютно датованих (зафіксованих в літописах та вивчених інструментально) гідрологічних матеріалів можливості стратиграфічних датувань якісно зростуть.

СИРОВИННА БАЗА МІСЬКОГО БУДІВНИЦТВА

З давніх часів основним компонентом природного оточення Києва були ліси, що обумовило характер і вигляд забудови міста. З дерева споруджували все: житло, господарські, ремісничі, оборонні, культові, гідротехнічні споруди, воно було основним матеріалом для виготовлення меблів, ремісничого устаткування, зварядь праці, музичних інструментів. Життя людини починалося з дерев'яної коліски, а закінчувалось дерев'яним гробом.

Описуючи події давньоруської історії, літописці не проминали нагоди, щоб показати рідну природу. Про що б не сповіщалося, чи про будівництво міста, чи про воєнні або які інші події, для більшої документальності вводилося природне оточення. Розповідь літописця про заснування Києва полянськими князями містить перший екскурс в природне середовище Київщини: «Бяше около града лесъ и боръ великъ, и бяху ловаща зверь» (ПВЛ, 1950, с. 3). Не важко помітити, що рослинний покрив розділений на види. «Лесъ» давньоруських літописців — це означення території, порослої деревами, здебільшого під цією назвою виступає рослинність всіх типів. Інколи цим терміном могли називати зрубані дерева, тобто будівельний матеріал. «Бъръ», або «боръ» — це ділянка, на якій домінують хвойні породи [Срезневский, 1958, с. 155].

Очевидно, в наведених словах з літопису нема сенсу шукати опис якогось конкретного району, швидше всього ретроспективний погляд літописця в історію виникнення міста дає узагальнену картину минувшини тієї

місцевості, на якій виник Київ. Треба відзначити, що лаконічна фраза літописця цілком збігається з даними ландшафтознавства. Чергування різних типів рослинності в районі міста обумовлене поєднанням тут кількох типів ландшафту [Природа УССР, 1985, с. 17].

З південного боку до Києва підступає трипільський лісостеповий ландшафт. Більша його частина розташована на території Обухівського і Васильківського районів і в зону Києва входить вузькою (3—6 км) смугою вздовж уступу корінного (правого) берега долини Дніпра на північному заході, доходячи до Глибочицького яру. Займає високу лісову рівнину на палеогенній основі з легкосуглинними чорноземами. Це типовий лісостеповий ландшафт, на якому — діброви серед чисто степових ділянок (19,9 %). У дібровах — дуб, бук, берест і в'яз з домішками берези, липи, ліщини. У межах Києва прирічкова частина розділена ерозійною мережею на кілька масивів, іноді ізольованих одне від одного, але із збереженими особливостями ландшафту. Рослинність численних ярів і балок, що виходили в долини Дніпра та Либеді, складалася з чагарників крушини, ожини тощо. Ці ділянки можна ототожнювати з літописними «дебрями».

Від південного і північного заходу на Правобережжі до Києва підступають ще два ландшафти. Це, по-перше, боярський, сполучений з трипільським. Його північний кордон проходить приблизно по течії р. Нивки, правої притоки Ірпеня. Далі на північний захід

починається широкий масив димерсько-макарівського ландшафту.

Названі ландшафти, на відміну від трипільського, належать до поліського типу. Властивості ґрунтів у поєднанні з іншими природними процесами обумовили тут переважання хвойно-широколистих лісів (49,9 % всієї території). Наявність чохла водно-льодовикових пісків великої потужності у межах димерсько-макарівського ландшафту призвело до того, що тут панівне становище займали хвойні бори. Вони склалися переважно із сосни, зустрічались також ялина і ялиця. У південнішому боярському переважали змішані ліси, поряд з хвойними зустрічались дуб, граб, клен, липа, в підліску були горобина, ліщина, жостір [Генсірук, Бондар, 1973].

Хвойними борами були зайняті значні височинні ділянки заплав і надзаплавних терас. Найближчим до центру Києва був бір, витягнутий неширокою смугою вздовж лівого (київського) берега Либеді. Просторіший масив борів і суборів починався на північний захід від міста і тягнувся вздовж лугової долини в напрямку Вишгорода. На Лівобережжі в районі Києва сосновий бір розташовувався на узвишсях надзаплавної тераси, складеної потужними пісками з дерново-підзолистими піщаними ґрунтами.

Найбільш повні дані про географію лісових масивів ми можемо отримати для XII ст. Пильна увага літописців, яка була прикута до міжусобних воєн — навколо міста, не обминула, звичайно, і ті об'єкти, що цікавлять нас. Як вже відмічалось, заплавна долина р. Либідь була зайнята масивом соснового бору. Однак на той час, коли опис цієї місцевості потрапляє на сторінки літопису, від нього залишалися тільки невеличкі ділянки — «борки». У розповіді про битву, яка розгорнулася 1146 р. на південь і південний захід від міських укріплень між військами Ігоря Ольговича і Ізяслава Мстиславича, читаємо: «И приде Изяславъ ко валови, идеже есть Надово озеро оу Шелвова боркоу» [ПСРЛ, 1962, т. 2, стб. 325].

Йдучи за подіями цієї битви, Шелвов борок можна розмістити північно-західніше від сучасної площі Перемоги,

тобто на схилах долини Либеді. Повідомлення цього ж літопису про вказаний пункт за 1161 р.: «...Ростиславъ же повелѣ ему Олговы стати, самъ бо стояше оу Шельвовѣ сѣльца подь борком...» [ПСРЛ, 1962, т. 2, стб. 512].

При змалюванні переміщення військ протиборчих сторін від Трипілля до Києва 1151 р. згадується лише один лісовий масив: «Оутри же день якоже солнцю всходящю, Вячславъ же, и Изяславъ, и Ростиславъ поидоша от Треполя к Киевоу, чересь Борокъ» [ПСРЛ, 1962, т. 2, стб. 427]. Відзначений бір на шляху між Києвом і Білгородом і між Білгородом та літописним Верневом: «Изяславъ же рече Борисови Городеньскому: тъмъ ся есть кушати, к Бѣлугороду поѣхати, а поиди брате Бѣлугороду по борови...» «Гюрги — же то слышавъ и иде черес боръ къ Верневу» [ПСРЛ, 1962, т. 2, ст. 433].

Ще ближче до Києва означено ліс у подіях 1162 р., коли був убитий київський князь Ізяслав Давидович: «Изяславъ же постигоша къ озерамъ въездѣча в борокъ» [ПСРЛ, 1962, т. 2, ст. 518]. Між Києвом та Вишгородом ліс згадується також у подіях 1172 р.

Лівий берег, напроти Києва, займали заплавні луки. Однак на деяких височинних місцях підіймався дрімучий сосновий бір. Під 1135 р. згадується лісовий масив супроти Києва, біля Городця, з яким пов'язують городище на північно-західній околиці с. Вигурівщина: «...стоявшие три дни за Городцем в бору» [ПСРЛ, 1962, т. 2, стб. 296]. Значні ділянки могутнього соснового бору підступали впритул до городища ще в кінці XIX ст. А в документах XVII—XVIII ст. зустрічаємо свідчення відчайдушної боротьби двох київських монастирів (Михайлівського і Троїцького) за лісові запаси Лівобережжя. Відносна близькість Городця, добре налагоджена система водної пеправи між ним і Подолом, на що неодноразово вказують літописи, висуває цю місцевість в ряд основного постачальника будівельного матеріалу.

Стратегічна військова і господарська значимість вказаного пункту для Києва обумовила спорудження ще одного проміжного пункту на Дніпрових ос-

тромах. 1988 р. автор знайшов невеличке городище на колишньому о-ві Муромець.

На південний схід від згадуваного поля на розлогих схилах та в Хрещатицькій долині простилалася «лядина». В давньоруській та інших старослов'янських мовах «ляда» або ж «лядина» означає угіддя, сіножать, рілля або поруб, зарослий лісом [Кочин, 1937, с. 84].

Наступний пункт, назва якого містить необхідну інформацію, розташовувався на відстані близько 1 км на південь від мурів міста і називався «Кловь». Назва височини, в південній частині якої на початку XII ст. виникає однойменний монастир, може бути похідною від «кавалок» дерева, колоди, спилоного пня; або від — порубка, де стирчать багато пнів» (ЕСЛГНПР, 1985, с. 68). Відповідно до ландшафтної карти урочище за минувшини розміщалося під сухими і свіжими дібровами. Назва місцевості Берестове, прилеглої до Кловської височини зі сходу, також вказує на родовий склад рослинності, яка її покривала. На кінець X ст. — це вже добре обжита територія, де виникає «сільце», що стало заміською княжеською резиденцією. Ще у XIX ст. на схилах Печерського плато можна було зустріти ділянки берестового лісу.

Приведена картина ландшафтів київської території реконструє природні умови в ідеальному варіанті, тобто без урахування впливу на неї господарської діяльності людини. Однак постійна заселеність з глибокої давнини цієї місцевості позначилася на розповсюдженості тут рослинності. Будівельна діяльність невеликих поселень I тис. н. е. не могла порушити загального життєвого балансу лісів, і вирубані ділянки швидко відновлялися. Інша справа ділянки, що освоювались для сільськогосподарських потреб, вони суттєво міняли образ ландшафту. Із зростанням населення освоєнню підлягали нові й нові ділянки землі, через що відбувається поступове відтиснення лісів від осередків заселення. До кінця I тис. н. е. в основному були очищені від рослинності великі території на Старокиївській горі, Кудрявських підвищеннях, в районі Шекавиці, Юркови-

ці, Кирилівських узвиш. Однак навколишні ліси змінилися мало, про що сповіщає літопис, який відносить нас до цього часу: «И наидоша я Козаръ, съдящая на горах сихъ в лѣсехъ... В лѣсѣ на горахъ, над рѣкою Днѣпрскою» [ПВЛ, 1950, с. 16].

Помітно міняється картина до початку XI ст. На Старокиївській горі був збудований «город Володимира», площа якого перевищувала 10 га. Забудовується Копирів кінець, освоюється значна частина Подолу. Великі ділянки нагірного плато займають курганні могильники. Тут таки розташовувались поля, які використовувались під рілля. Земельною ділянкою, яка була під паром і «відпочивала», могло бути місце, де відбулася битва військ Ярила Мудрого з печенігами: «Печенеже приступати начаша и сосупишася на месте идеже есть нинѣ святая Софья, митрополья русская: бе бо тогда поле вне града» [ПСРЛ, т. 2, ст. 138].

На протязі I тис. н. е. спостерігаємо картину «острівного» освоєння київської території. Поселення, невеличкі городища, могильники цього хронологічного періоду займають домінуючі висоти київських узвиш, окремі ділянки Подолу. На потреби будівництва іде небагато дерева, однак система землеробства вимагала нових ділянок землі, що спричинялось до порубки лісів. Перевага віддавалась широколистяній рослинності, що розміщувалась на більш родючих лісових і суглинкових ґрунтах. Тривалий процес господарського освоєння київського осередку все ж не вичерпав природні будівельні ресурси. Основою резерву були хвойні бори, які займали піщані і супіщані ґрунти, менш придатні для сільськогосподарських потреб.

Саме ці ділянки лісу стають сировиною базою київського будівництва, що з особливою силою розгорнулося у X—XI ст. Приблизно за століття повністю вирубується ліс у заплаві Либеді, робиться наступ на лісові масиви вздовж доріг, що вели на Білгород та Вишгород. Шляхи, якими довозилось дерево для подільських поселень, пролягали через гору Шекавицю до Кирилівського монастиря,

Приблизно на рубежі X—XI ст. активізується доставка лісу водним шляхом. Зоною заготівлі будівельної деревини стає Київське Лівобережжя, опорним пунктом якого виступає літописний Городець. Біля нього деревина збиралась, сортувалась і відправлялась до міста добре налагодженим водним шляхом. Можливо, саме вказані господарські потреби викликали побудову 1113 р. Володимиром Мономахом дерев'яного мосту через Дніпро в цьому напрямку.

Для складування будівельних матеріалів та їх додаткової обробки у північно-західній частині Подолу (квартали Г—14, 15, Д—14, 15) виділяється спеціальна територія. Тут могли об-

роблятися великі партії дерева для централізованого оборонного, гідротехнічного та дорожнього будівництва, стовбури для будівельних потреб жителів міста. Таку організацію забезпечення будівельною сировиною спостерігаємо в оповіді про ремонтні роботи Києво-Печерського монастиря: «Заутра же въставше извозници и ехаша на брегъ, хотяще возити древо, и ни единого же обрѣтшь на брезѣ, но все суще на горѣ, то же все не во едином мѣстѣ кладено, но все разное, съ чимъ коему бити вмѣсте: покровъ и особъ помость, и особно и великое дубие, неудобъ носимо за долгость, но все цѣло на горѣ обрѣтєся» [ПЛДР, 1980, с. 580].

ДЕНДРОХРОНОЛОГІЧНІ ШКАЛИ

Головною засадою дендрохронології є властивість дерев, що ростуть одночасно в одній місцевості, узгоджено змінювати ширину річного приросту.

Утворенням деревини дерева завдячують камбіальним клітинам, які діють упродовж десятків, сотень, а іноді тисяч років. Робота камбію характеризується чіткою періодичністю або сезонністю. В холодних та помірних широтах утворення деревини відбувається щорічно у вегетаційний період. За сприятливих умов (теплий і вологий сезон року) камбій діє активно, відкладаючи деревну тканину на зразок суцільної «панчохи», яка охоплює всю рослину. За несприятливих умов (холод, посуха) виробіток деревини припиняється. У витвореному річному шарі є відмінність між деревиною, яка виникла на початку сезону (весна, перша половина літа), і деревиною кінця сезону (літо, початок осені). Деревина, утворена на початку сезону, відрізняється світлими тонами, більшим розміром трахеїд (вертикально розташованих вузьких волокнистих клітин), тонкими оболонками, широкими прогалинами і полігональними обрисами на поперечному перетині. Деревина, відкладена влітку або ж на початку осені, — менших розмірів, вона має на поперечному розрізі темне забарвлення, звужені трахеї. У першому випадку деревина називається ранньою, в другому — пізньою [Чавчавадзе, с. 18]. В одному річному прирості за певний вегетаційний період міститься як рання, так і пізня деревина.

На поперечному зрізі стовбура річні шари звичайно легко розрізняються візуально. Вони мають вигляд концентричних кілець, які одне за одним оперізують центральне ядро.

У кожному річному кільці, залежно від породи, перехід від ранньої деревини до пізньої може бути поступовий або різкий. Тому такого важливого значення надається визначенню межрічних приростів. Слід зауважити, що на кінцевий результат дендрохронологічного датування може вплинути також наявність множинних кілець, або так званих псевдокілець. Вони можуть утворюватись протягом одного сезону, якщо виникли якісь несприятливі умови, які гальмують дію камбію — різке погіршення погоди, напад комах-шкідників, пожежі тощо. Тоді один річний шар може роздвоюватись або навіть множитися, що неминуче призводить до помилки у визначенні дати рубки дерева. Окрім того, псевдокілець може спотворювати картину кривої зросту. Поза фактом подвоєння кілець, дослідники відзначають також випадання річних шарів. Таке явище характерне для пригнічених дерев, які отримують недостатнє повітряне чи ґрунтове живлення.

Особливістю річного приросту дерев є те, що на діяльність камбію впливає не лише вегетаційний період року, а й умови розвитку попередніх років. Дослідження з вивчення річного приросту та його зумовленості показали, що динаміка росту річного шару часто-густо залежить від екологічних факторів, принаймні двох-трьох попередніх сезонів [Колищук, Петрів, Половников,

1975, с. 42]. З цього випливає важливий методичний принцип інтерпретації дендрохронологічних показників — динаміка росту річних кілець іноді відстає від динаміки кліматичних факторів.

Важливим внутрішнім фактором впливу на ширину річних кілець є вік дерева. Деревина, відкладена камбієм замолоду, відрізняється низкою ознак від деревини, утвореної в зрілому віці. Це положення не викликає заперечень у ботанічній літературі.

Окрім вікових є ще ціла низка факторів впливу на ширину річного приросту. Як вже зазначалося, приблизно на 30—40 % може зменшитися річне кільце в рік плодоношення. Порушення нормального зростання річного кільця може відбутися також внаслідок нападу шкідників-листоїдів або через пошкодження дерева сильним морозом чи пожежею. Дерево погано росте, потрапивши в затінь іншої рослини. Шкодить приросту підтоплення дерев сезонними водами. Перелічені фактори, окрім, мабуть, морозу, мають обмежений просторовий вплив. Всеосяжнішими бувають кліматичні умови: світло, температура, волога. Таким чином, саме вони спричиняються до сприятливих чи негативних умов росту.

Клімат і погода безпосередньо пов'язані з сонячною активністю та циркуляцією атмосфери. Цей вплив тяжіє до всеохопленості на величезних територіях, що й засвідчує реакція дерев на такі зміни. Втім, неправильно стверджувати, що цей зв'язок скрізь однаковий. За найновішими дослідженнями, сонячно-земні зв'язки схильні і до нестійкості, і до закономірності. Пояснюється це численністю факторів земного і космічного походження та їхніми різноманітними взаємовпливами [Молчанов, 1976, с. 145].

Отже, під впливом комбінації різноманітних факторів у дерев, незалежно від їхнього віку, в один і той самий рік утворюються вузькі, широкі або середні кільця. Хоч кільця за абсолютним розміром у різних дерев відмінні, проте до певної міри зіставлювані між собою.

Однак зіставляти потрібно не абсолютні розміри річних кілець, а криві

коливання річних приростів. Для цього коливання росту кілець краще за все виражати графіками, на яких кожне річне кільце даного дерева наочно порівнюване з рядом сусідніх кілець — попередніх і наступних.

Оскільки завданням дендрохронології є встановлення відносних та абсолютних дат досліджуваних моделей дерева, важливо виділити вплив найбільш загальних факторів, які викликають або прискорення росту, тобто утворення широких річних шарів (надмірних чи середніх), або його загальмованість, що дає вузькі кільця.

При цьому слід брати до уваги ряд особливостей приросту дерев. Зокрема, дослідники наголошують на тому факті, що в складі колекцій археологічної деревини близько 15 % зразків мають індивідуальні властивості розвитку і важко підлягають порівняльним визначенням відносного та абсолютного датування.

Спеціальні дослідження показали, що при дендрохронологічних розвідках (зокрема, при побудові дендрощкал) потрібно враховувати диференціацію дерев за типами їхнього розвитку і зростання, а також за типами життєвого середовища.

Ці важливі висновки дозволяють не лише використовувати при датуванні строгу синхронність у розвитку кривих росту, а й з'ясувати причини відсутності такої синхронності, коли, згідно з іншими відомостями, вона мала б спостерігатися.

Розглядаючи засади дендрохронології, варто зупинитися на їхніх основних принципах, які можуть використовуватись при розв'язанні поставленого завдання і визначатимуть методику роботи.

З усього розмаїття сформульованих у літературі положень найпридатнішим для мети нашої роботи є використання принципів, визначених Б. О. Колчіним ще 1965 р. Перший з-поміж них — це принцип масовості. Він впливає з основної засади дендрохронології, що дерева, які ростуть в одному регіоні, однаково змінюють під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів свій річний приріст. Чим

більшу кількість дерев ми обстежимо на цю реакцію, тим легшим стає визначення головних закономірностей коливання дендрохронологічних кривих. Адже накладання кривих річного приросту різних моделей і віднаходження відповідностей між ними є основою відносного та абсолютного датування. Це вирішальний принцип при побудові дендрохронологічних шкал.

Завдячуючи розгорнутим працям з дендрохронологічного датування археологічних пам'яток Східної Європи, здійснюваним під керівництвом Б. О. Колчіна, Н. Б. Черних, методика досліджень набула загальноприйнятого використання. Відмінність кожної нової роботи полягає, як правило, в тому, які завдання стоять перед дослідниками, чим відрізняється сама пам'ятка, яка міра збереженості об'єктів вивчення в культурному шарі.

Дендрохронологічні дослідження дерев'яних будівель київського Подолу провадилися у кілька етапів. На першому здійснювався збір придатних для датування зразків. Ця робота розпочалася 1973 р. і згодом увійшла в практику археологічних розкопок на Подолі. Зразки бралися із стін зрубів, дощок паркану, фундаментальних підкладок та інших конструктивних деталей будівель. Місце для поперечного зрізу вибиралося на тій ділянці колоди, де річні шари збереглися краще. Пилкою робилося два спилки, один — робочий, другий — контрольний. Місце взятого зразка наносилося на обмірне креслення, а самі спилки шифрувалися. Надалі вони зберігалися в місці, захищеному від прямого попадання сонячних променів.

На наступному етапі потрібно було отримати абсолютні розміри кожного річного кільця. Для цього на поперечному зрізі за допомогою гострого рубанка і лека робився щонайтонший шліф, на якому річні шари, до найдрібніших, читалися виразно. Зачистка виконувалася таким чином, щоб радіуси, по лінії яких проводилося вимірювання, проходили через ділянки, де збереглися усі річні шари. По можливості радіуси прокладалися так, щоб вони лежали один навпроти одного.

Перед початком виміру за допомогою мікроскопа робилася розбивка кільцець за обома радіусами на групи по десять кільцець. Межі поміж десятками позначалися залізними шпильками. Розбивка робилася в тому ж напрямку, що й наступний вимір кільцець. Починалася вона від зовнішнього кільця, далі йшла до ядра, від ядра знову прямувала до зовнішнього кільця. Таким чином, забезпечувалася можливість перевірки присутності роздвоєних або псевдокільцець.

Вимір кільцець робився за допомогою стереоскопічного мікроскопа МБС-2 при двадцятикратному збільшенні з точністю 0,05 мм. Дані вимірів кожного кільця заносилися в спеціальні зошити. На кожен зразок складалася таблиця.

Далі завдання полягало в тому, щоб отримані дані абсолютних розмірів річних шарів окремих досліджених дерев привести до порівнювальних величин. У залежності від конкретних випадків є різноманітні засоби виконання цього завдання.

Для дендрохронологічних датувань археологічних об'єктів і побудови відставених дендрошквал як найпридатніший використовується метод напівлогарифмічних кривих приросту [Вихров, Колчін, 1962, 17—23]. У працях Б. О. Колчіна метод напівлогарифмічних кривих був доповнений виділенням мікроциклів для серій синхронних зразків, побудований на підставі повторюваності.

У нашій роботі з київською колекцією дерева по створенню системи зіставлених величин річних приростів ми використовували метод напівлогарифмічних кривих. Оскільки основні принципи та обґрунтування методу пройшли ретельну перевірку і докладно описані в працях вказаних дослідників, зазначимо тільки, що за допомогою цього методу ми оперуємо не абсолютними розмірами річних кільцець, а відношенням їхніх величин.

Це дозволяє зіставляти дерева різного віку. На напівлогарифмічних кривих однакова зміна річного приросту дає один і той самий кут нахилу і одну й ту саму довжину відтинку кривої незалежно від абсолютної ширини кіль-

ця. Вони викреслювались на кальці, для кожного зразка — індивідуальний графік. На вісь абсцис наносилися послідовно зліва направо роки, по осі ординат відкладалися логарифми абсолютних розмірів кілець (у мм). Відтинок кривої в один рік займав 5 мм. На графіку ліворуч ставились «молодші» роки, праворуч — «старші». Це диктувалося тим, що вимір зразка починався від зовнішніх (молодших) кілець.

Після побудови напівлогарифмічних кривих кожного спилка розпочинався новий етап роботи. Він полягав у перекресненню накладанні та синхронізації кривих. Для цього криві накладалися одна на іншу на просвіт. Цей простий спосіб дозволяв відшукувати і встановлювати ту точку (рік), при якій рисунки кривих, якщо дерева якийсь час росли разом, демонстрували схожість коливань. При цьому ми користувалися правилом, чітко визначеним Б. О. Колчіним і Н. Б. Черних. Криві коливання річних кілець можуть вважатися суміщеними, а отже, й одночасними, коли число відповістей досягає максимуму, а кількість відмінностей — мінімуму. Якщо два зразки, кожен з яких подібний до третього, то вони подібні також один до одного [Колчін, Черних, 1977, с. 21].

Робота по зіставленню поділялася на кілька етапів. Криві розподілялись за належністю до певних споруд (зрубів, парканів тощо). Такий розподіл давав змогу спочатку досліджувати зразки дерева, синхронні за часом рубки. Тобто було досягнуто майже повної гарантії їхнього загального зростання в певний час. Як правило, такі комплекси кривих добре узгоджувались між собою. Вони правили за основні ланки дендрохронологічної шкали. Переконалівість всіх узгоджень кривих перевірялась по збігові найяскравіше виражених пригнічень дерева. Свідченням подібності була схожість рисунку самих пригнічень, що на графіку має вигляд різкого падіння кривої вниз.

Після отримання зведених шкал окремих будівель вироблялась синхронізація кривих одного будівельного горизонту, Далі узгоджувалися між со-

бою будівельні горизонти кожного розкопу.

Для розв'язання цього завдання серед вивчених комплексів вибирався так званий еталонний. Критерії його вибору чітко сформульовані Н. Б. Черних. По-перше, він мав бути представлений достатньою кількістю зразків (не менше п'яти). По-друге, вік дерев, використаних для будівлі, має бути не менше 150 років. По-третє, криві росту кілець не повинні мати різко виражених ознак індивідуального розвитку [Черних, 1965, с. 87]. Після вибору такого комплексу на ньому позначалися точки найпомітніших загальних пригнічень кривої, які маркірувалися. Ці групи кілець згодом використовувалися як сполучні точки для наступних накладань кривих.

Зазначеної послідовності виконуваних робіт ми дотримувалися при проведенні дендрохронологічного вивчення кожного розкопу Подолу, при порівнянні кривих усіх розкопів, що дали дерево для досліджень.

Дендрохронологічне вивчення будівель Подолу було розпочате на колекціях, одержаних розкопками Контрактової площі та на Житньому ринку. З першого розкопу походить серія спилків, що налічує 27 прим. Вони були видобуті з восьми досліджених будівель, які залягали на семи будівельних горизонтах. З першого горизонту, репрезентованого зрубом № 7, було взято два спилки вінцив. Вік дерева 98—125 років. Різниця в рубці для будівництва 5 років.

Другий будівельний горизонт представлений одним зразком, одержаним із стінки зрубу № 2 і двома зразками із зрубу № 4 А. Вік дерева 52—70 років. Дерево вирубувалося для будівель з різницею у дев'ять років.

З наступного (третього) горизонту вдалося одержати чотири зразки. Три з них вибрані з вінцив зрубу № 4 і один з товстої колоди, яка стояла біля стінки зрубу № 2. Цей зразок показав вік 118 років, інші — 83—94 роки. У межах цих будівель були взяті також чотири спилки із паль, які належали до другого періоду функціонування споруд, і один спилок — з фундаментної

підкладки, розташованої понад верхнім вінцем зрубу № 2. Підкладка мала вік 201 рік, для паль використовувався дерево 42—50 років.

Найповніше подано шостий будівельний горизонт, тоді як з п'ятого зразків отримати не вдалося. Тут серія спилків становила 11 прим. Вони видобуті із зрубів № 11, 9 та 8, що утворювали один житлово-господарський комплекс, а також із довколишніх паль, колод і окремих архітектурних деталей. З господарського зрубу № 9 вдалося одержати 5 спилків. Вік дерева від 2 до 110 років. Різниця в рубці становила 4 роки. З вінця зрубу № 8 взято один зразок за віком 52 роки. У районі будівлі № 10А цього горизонту містилася колода, зразок якої показав вік 222 роки.

Чотири фундаментальних підкладки, що лежали по кутах зрубу № 9 і фіксували шостий будівельний горизонт, показали (вік 112—180 років). Вони рубались для будівництва з різницею у 2 роки.

Схема відносного дендрохронологічного датування будівель розкопу на Контрактовій площі виглядає так. Першим було споруджено зруб № 7, заглиблений майже на 11 м від нинішньої денної поверхні. Датою його будівництва ми вважаємо час останньої рубки дерев для забудови, яка припинила своє існування внаслідок повені, бо зруб занесений піском алювіального походження. На новому горизонті зруб № 2 зводився через 62 роки. Зруб № 4 А мав різницю в спорудженні зі зрубом № 7 у 59 років.

Нове будівництво на ділянці (третій горизонт) відбувається через 8 років. Цю дату показує рубка дерева для зрубу № 4 та інших спилків, одержаних для цього горизонту. Перерва у життєдіяльності верхніх і нижніх горизонтів, як і раніше, спричинена повінню, яка нанесла шар піску.

Четвертий будівельний горизонт, на якому спилки взяті із фундаментної підкладки та паль, з'являється через 89 років порівняно з першим (найдревнішим) горизонтом. Так само як попередній, він занесений шаром піску, що потужніший від нижчих шарів.

На шостому горизонті найдавнішу дату рубки показує зразок колоди, який містився в районі будівлі № 10 А. Вона становить 132 роки різниці з рубкою останнього зразка для зрубу № 7.

Згодом на ділянці будувався зруб № 8, а за два роки після нього — господарський зруб № 9.

Обидві будівлі припинили існування внаслідок занесення піском. Відновлення будівель (сьомий горизонт) садиби відбувалося через 13 років після першої забудови на шостому горизонті та з різницею у 145 років із зрубом № 7.

Так виглядає відносна хронологія забудови і зміни одного горизонту іншим.

Загальна різниця у рубці дерева для забудови на першому дослідженому горизонті і останньому (сьомому), з якого відібрано дендрохронологічні зразки, становила 155 років (рис. 36).

На розкопі в районі Житнього ринку було виявлено 105 спилків дерева з 16 будівель, а також колод і паль, знайдених поблизу.

Внаслідок вивчення було отримано дендрохронологічні характеристики будівель розкопу. Розглядати їх будемо починаючи від першого будівельного горизонту і вище. Із зруба № 21 взято два спилки віком 82 і 136 років; дерево для забудови вирубувалося в один рік. Із зрубу № 20 одержано два спилки віком 56 і 90 років; дерево вирубувалося в один рік. З житлового помешкання № 12 добуто шість зразків, дерево віком 46—82 роки, зрубане в один рік. Будівля № 12 А споруджена з дерева у віці 150—170 років. Для її спорудження використана збірна деревина з різницею рубки у 7 років.

Дерево для зрубу № 17 (два зразки) вирубувалося з різницею у два роки. Із споруди господарського призначення № 18 взято шість спилків. Вік дерева 140—150 років, рубалося воно з різницею в один рік. Вік дерева, використаного для будівлі № 15, 50—130 років. Загалом тут отримано вісім зразків з різницею рубки у 6 років. Ще більшу різницю у часі рубки має будівля № 19 (чотири зразки). Не виключено, що для неї використовувалося дерево з попередніх горизонтів, бо поряд із свіжорубаними є зразки з різницею

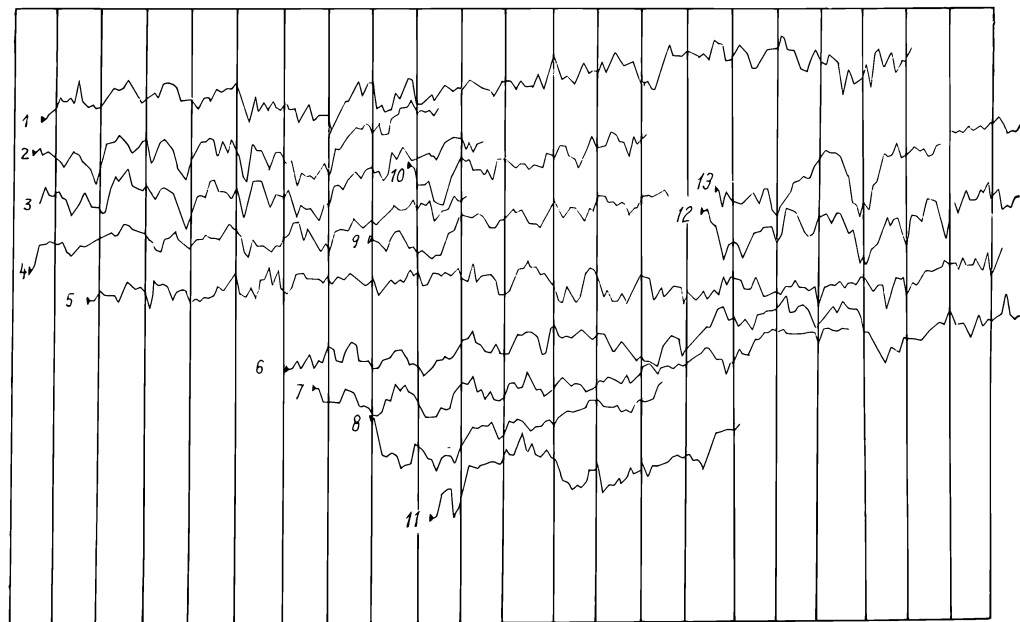

Рис. 36. Криві росту археологічного дерева з розкопу Контрактова площа. 1972—1973: 1 — П-73, 01 (фундаментна підвалина зверху зрубу № 9); 2 — П-73, 0201, (фундаментна підвалина над зрубом № 9); 3 — П-73, 0181 (паля всередині зрубу № 9); 4 — П-73, 0195 (паля всередині зрубу № 9); 5 — П-73, 02 (колода біля будівлі 10А); 6 — П-73, 08А (вінець зрубу № 9); 7 — П-72, 05 (фундаментна підвалина над зрубом № 2); 8 — П-2, 04 (колода вертикально встановлена біля стінки зрубу № 2); 9 — П-72, 012 (вінець зрубу № 4); 10 — П-72, 04 (вінець зрубу № 4); 11 — П-72, 01 (вінець зрубу № 2); 12 — П-72, 09 (вінець зрубу № 4 А); 13 — П-72, 02 (вінець зрубу № 7); 14 — П-72, 04 (вінець зрубу № 7).

у часі рубки 18 років. З цієї будівлі отримано зразок у віці 250 років. Дерево ряжів, які укріплювали берег, звідки взято шість зразків, має вік 30—83 роки, різниця у рубці складає два роки.

Для зрубу № 11 дерево рубалося в один рік. Зруб № 16 представлений у колекції спилком, від якого — 90 років.

Шість зразків з житлового зрубу № 8 показали один рік рубки, а дерево господарського приміщення № 7 рубалося з різницею у три роки.

Після складання таблиць узгодження кривих окремо по кожному об'єкту були складені таблиці по горизонтах і повністю для всього розкопу. Співставлення усіх кривих розкопу виконувалося на підставі «еталонного» комплексу, для котрого була вибрана таблиця узгодження кривих зрубу № 18

(рис. 37). Загальна протяжність цієї шкали становить 153 роки. На «еталонній» шкалі були виділені п'ять груп кілець, відповідних пригніченому росту дерева. Закономірність повторення рисунка і кількості кілець між їх максимумами слугувала основою синхронізації.

При роботі по синхронізації дендрошкар окремих будівель і при одержанні шляхом співставлень кривих дат будівництва доводилося додатково розглядати кожну дендрошкалу будівлі. Слід відзначити, що дендрохронологія дає нам лише дати рубки дерева, використаного в забудові. Тому питання дати зведення будівель завжди вимагає спеціального вивчення, коли необхідно враховувати всі дані, отримані внаслідок археологічних розкопок. Можна припустити, що будівля ремонтувалася, перебудовувалася, а для її спорудження могла використовуватись деревина, попередньо вживана, або така, що збиралася для будівництва декілька років.

У нашій схемі визначення дат забудови ми враховуємо весь комплекс дендрохронологічних та археологічних даних. Якщо кілька спилків з одної будівлі показують рубку в один рік, то ця дата приймалася за дату споруд-

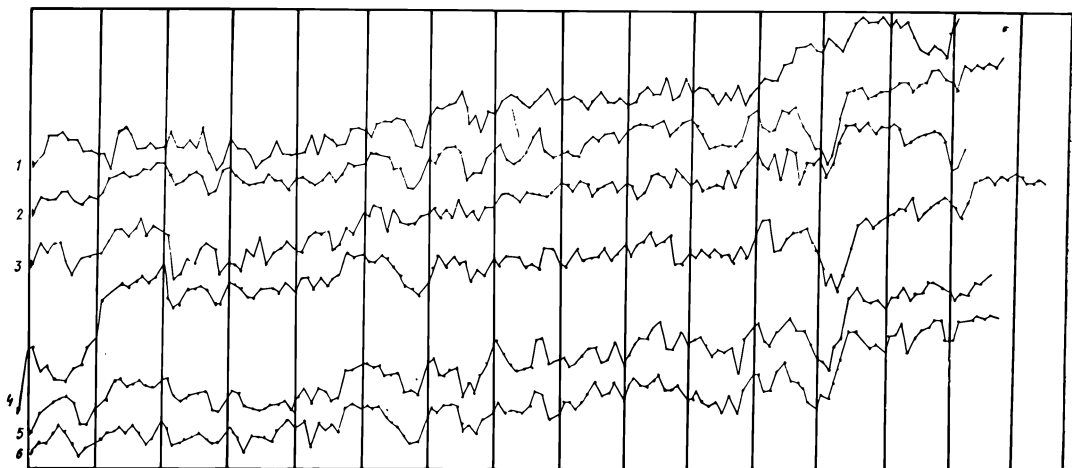

Рис. 37. Криві росту річних кілець дерева зрубу № 18. Житній базар. 1973:

1 — 033; 2 — 032; 3 — 0,34; 4 — 0,39; 5 — 037;
 6 — 036.

дження будівлі. Підґрунтям для отождоження дати рубки дерева з датою будівництва слугують дані, отримані при дендрохронологічному вивченні пам'яток Північно-Західної Русі. Співставлення абсолютних дендрохронологічних дат з літописними дозволяє стверджувати, що на забудову йшов, як правило, свіжовирубаний ліс [Колчин, 1963, с. 109].

За таким же принципом визначалася дата будівництва в спорудах, де була розбіжність в одне-два річних кільця, рік останньої рубки відповідав будівництву. Зазначена розбіжність іноді може бути віднесена на рахунок того, що при замірах спилків не завжди є змога встановити присутність останніх річних шарів. Така помилка ймовірна і за наявності у деяких моделях «подвійного» кільця, утвореного за один рік.

Дата зведення зрубів, в котрих простежувалася різниця в рубці у значних інтервалах, визначалась за наймасовішою датою деревини; інші спилки вважувалися й інтерпретувалися як повторне використання або ремонт. Якщо будівля була репрезентована одним зразком, дата її спорудження приймалась умовно.

Внаслідок виконаної роботи всі одержані з розкопу серії кривих були об'єднані в загальну дендрохронологіч-

ну шкалу. Кожний окремий зразок дерева (час його рубки) посів відносне хронологічне положення в серії зразків, з якої він походив, а також до всіх інших співставлюваних кривих. Дендршкала дала уявлення про початок і кінець життя дерев, що використовувалися в будівництві. Загальна протяжність датуючої частини шкали склала 229 років. Найранішим виявилось дерево зрубу № 21, а найпізнішим — зрубу № 2 А.

Відносна дендрохронологія будівель дозволяє розглянути рамки побутування окремих будівельних горизонтів досліджуваних розкопів.

Між початком і кінцем будівництва на першому і другому горизонтах минув 31 рік, на другому й третьому горизонтах — 115 років. Таку розбіжність дає дерево господарського зрубу № 15. Однак через те, що воно було збірним і з різницею рубки у 6 років, цей зруб не можна визнати найдревнішим на третьому горизонті. Імовірніше за все, першим було побудовано зруб № 12, для якого все дерево зрубане в один рік. Цю будівлю було споруджено через 115 років після зрубу № 20. До того ж часу можна віднести будівництво зрубу № 15. Тепер розглянемо, як велася забудова посадибно.

Садиба В на третьому горизонті бере свій початок із зруба № 12. Доцаний погріб на садибній ділянці синхронний зрубу. Споруда виробничого призначення № 12 А, де використані товсті колоди і широкі дошки, була зве-

дена з дерева, час рубки якого пізніший на 6 років.

На садибі С, за даними дендрохронології, забудова починалася із зрубу № 15, за ним йшли зруби № 18 і № 19 і, нарешті, зруб № 17. Дерево для зрубу № 19, мабуть, було частково взяте з горизонту зрубу № 20 і доповнене свіжозрубаним. Всього на спорудження цих будівель було витрачено один рік. Загалом, третій будівельний горизонт міг існувати на протязі 22 років.

Будівлі четвертого горизонту зводилися прямо на рештках попередніх. Першим на садибі С з'явився зруб № 16 і за 7 років на садибі В — зруб № 11. Функціонували будівлі четвертого горизонту десь 20 років, на це вказує дата рубки дерева зрубу № 7, який містився на п'ятому горизонті садиби В. Деревина, що використовувалася для зрубу № 7, який складав одну садibu із зрубом № 8, показує 5 років різниці у часі рубки з першим.

Дерево, видобуте з шостого горизонту садиби В, дає часову розбіжність в заготівлі дерева для зрубу № 8 у 23 роки. Таким чином, інтервал існування п'ятого горизонту становить 28 років. Різниця будівництва на шостому та сьомому горизонтах — 13 років. На садибі Д започаткував будівництво зруб № 2А і через 2 роки — № 1А.

Колекція археологічного дерева, взятого на розкопі на вул. Нижній Вал, налічує 25 спилків. Із зрубу № 3 одержано 16 спилків. Вік дерева 36—91 рік. Весь матеріал було заготовлено в один час. Зруб № 2 представлений трьома спилками, дерево віком 41—69 років мало різницю у часі заготовки 2 роки. Складена дендрошкала будівель дала відносне датування споруд. Першим зводився зруб № 3, а через 23 роки — зруб № 2. Палі, віднайдені на місці розкопу, належать до періоду будівництва зрубу № 3, дерево для них заготовлялося на три роки пізніше, аніж для самого зрубу. Загальна кількість зібраних спилків з розкопу на вул. Верхній Вал 55 зразків, з них 32 дали безпосередньо будівлі. Інші бралися з палей, стовпів, покриттів.

Із зрубу № 1 садиби А взято шість зразків. Вік дерева — 56—75 років;

заготовлялося воно на протязі одного року. З будівлі № 1 А взято 9 спилків. Дерево віком 75—122 роки рубалося впродовж трьох років. Із зрубу № 2 взято шість зразків. Вік дерева 40—58 років, готувалося воно для забудови протягом одного року.

Із зрубу № 3 садиби В одержано шість зразків. Дерево мало 100 років, різниця за часом рубки складає один рік. До цієї садиби належить зруб № 4, з якого взято чотири спилки. Вік дерева — 35—54 роки, різниця за часом рубки — два роки.

Окрім дерева із будівель, до дендрохронологічної шкали розкопу були включені колоди і палі, знайдені поряд з будівлями. Представлені криві росту річних кілець дерева з розкопу на вул. Верхній Вал показують їх відносне датування. Першим на ділянці розкопу був споруджений зруб № 1 садиби А. Через рік на садибі зводилася будівля № 1 А. На протязі свого існування вона ремонтувалася, на що вказує дата її наріжної підкладки, яка рубалася на 18 років пізніше. Зруб № 2 господарського призначення зведено на чотири роки пізніше від зрубу № 1. На садибі В будівництво почалося на рік пізніше, ніж на садибі А. Спочатку було споруджено зруб № 4, а через три роки — зруб № 3.

Значну різницю в часі рубки показують палі. Вони заготовлялися через 7 та 16 років після будівництва зрубу № 3.

Як зазначалося раніше, дослідження цієї ділянки були проведені лише на одному будівельному горизонті.

З розкопу на вул. П. Сагайдачного вдалося одержати другу за кількістю спилків колекцію. Всього було зібрано 86 зразків. Всі досліджені будівлі, крім зрубу № 4, містилися в межах садиби Б. Як і на попередніх розкопках, розгляд будемо виконувати в міру залягання будівельних горизонтів — знизу вгору.

Із зрубу № 3 отримано 28 спилків з вінців будівлі та фундаментних підкладок. Для стін використовувалося дерево віком 20—41 рік, підкладки показали вік 210—212 років. Все дерево рубалося з інтервалом у три роки.

Зруб № 4 в сусідній садибі представлений вісьмома спилками, одержаними з вінців. Вік дерева 26—39 років, різниця за часом рубки три роки. Із зрубу № 2 з другого будівельного горизонту отримано чотири зразки дерева віком 32—34 роки. Інтервал у рубці три роки. Три спилки взято із зруба № 3 А, вік дерева 45 років, різниця в рубці один рік. Житловий зруб № 1 (збереглися два вінці) налічує шість спилків. Матеріал для забудови заготовлявся водночас, вік 30—42 роки. Будівля № 1 А представлена одним зразком дерева, вік якого 56 років. Дерево для будівлі № 1 має до 103 років. Спилки взяті з дощаних стін, без зовнішніх кілець і показують інтервал у часі рубки 14 років.

Варто згадати зразок віком 122 роки — колоду, що, мабуть, правила за деталь входу в якесь приміщення.

Попереднє вивчення колекції з розкопу на вул. П. Сагайдачного показало, що, незважаючи на маловіковий склад більшості зразків, їхня масовість дає підстави для синхронізації всіх вивчених будівель.

Відносне датування засвідчило, що між будівництвом на першому і четвертому горизонтах минуло 69 років. Найранішу дату рубки мало дерево, використане для будівництва зрубу № 3. Пізніше на один рік провадилося будівництво зрубу № 4. Перший горизонт цих споруд проіснував лише 11 років, про що свідчить забудова на другому горизонті — зруб № 2. Другий горизонт цих будівель перекриває вже згадуваний занос, і нове будівництво на третьому горизонті починається через 43 роки зведенням зрубу № 2 А. Три роки будувался зруб № 1.

Будівля № 1 А зводилася через 16 років після зрубу № 1. Це датування слід приймати умовним, бо дерево представлене дошками з відсутніми зовнішніми кільцями. Останньою для будівництва заготовлялася опора входу, яка показує різницю з деревом зрубу № 1 у 12 років.

Таких висновків ми дійшли на основі дендрохронологічного вивчення цього розкопу. Після створення локальних дендрохронологічних шкал по окре-

мих розкопах Подолу була зроблена спроба створення єдиної дендрохронологічної шкали даного району, яка дозволила б провести відносне датування ділянок.

На цьому етапі досліджень передусім враховувався факт стратиграфічної близькості зіставляваних кривих, підґрунтям для якого можна вважати членування культурного шару Подолу на зони та будівельні горизонти. Зіставлення робилося на підставі реперних пригнічень, виділених на кожній з порівнюваних шкал. Багаторічні зразки, які є в кожній колекції, дозволили простежити правильність узгодження на значних часових інтервалах.

Виконана робота дала змогу відтворити загальну картину узгодження всіх дендрошкар Подолу. Датуюча частина шкали має протяжність 236 років, а загальна — 332 роки. Найранішим з усіх будівель, які досліджувалися, виявився (зруб № 21) першого будівельного горизонту розкопу на Житньому ринку, найдавнішим — дерево для будівництва на четвертому горизонті розкопу на вул. П. Сагайдачного, 6.)

СПРОБА АБСОЛЮТНОГО ДАТУВАННЯ

Абсолютне датування «плаваючої» дендрохронологічної шкали є важливим і надзвичайно складним завданням. З-поміж багатьох спроб розв'язати його найпереконливішою є датування з використанням зразків з точними календарними датами рубки. Для середньовіччя такими зразками можуть стати спилки, одержані з архітектурних споруд з відомими літописними датами закладання. Саме так датовано чимало дендрошкар Європи, зокрема й давнього Новгороду.

З розвитком дендрохронологічних досліджень і створенням багатолітніх дендрошкар для окремих територій можливість абсолютного датування значно зростає.

Про це свідчать роботи, виконані лабораторією дендрохронології Інституту археології АН СРСР, по створенню 30 локальних дендрошкар для величезного району і абсолютного датування їх на основі Новгородської шкали.

Питанням меж узгодження дендрошквал різних районів присвячена значна кількість наукових праць, але єдиної думки щодо цього вчені ще не дійшли, хоча більшість дослідників-дендрохронологів позитивно розв'язують питання про існування зв'язку річного приросту дерев на величезних територіях. Зокрема, Г. Фріте здійснив роботи з кореляції для західної півкулі: за датуванням на основі дендрошкали, створеної на матеріалах заповідника Білі гори штату Каліфорнія, а також дендрошквал з інших районів США. Відстань між зіставлюваними шкалами становить близько 1600 км.

Проведено дослідження по створенню єдиної хронології річних кілець дубів з південної та східної Англії. Встановлено, що дендрохронологія дуба, розроблена для районів Лондона та його околиць, добре узгоджується з дендрохронологією пагористих районів Німеччини і Шлезвігу, і з датуванням будівель вікінгів у Йорку [Fletcher, 1977, с. 335—352].

Б. Губер та його група з лісо-ботанічного інституту Мюнхенського університету без особливих труднощів змогли створити хронологію деревних кілець для дерев, які ростуть у напівконтинентальному кліматі Центральної Європи і на узвишсях понад 200 м.

Хронологія дубів, проведена ними, виявилась прийнятною для широкого ареалу, а дослідження дендрошквал показали, що існують відмінності для кривих дубів, які росли в долинах. [Huber, Gieztz Siebenlist, 1969].

Варто згадати цікаву працю, в якій досліджено зв'язок річного приросту ялиць із Західних Бескидів та районів, які розташовані на віддалі близько 100 км одне від одного [Müller-Stoll, 1951].

Нині для абсолютного датування «плаваючих» дендрошквал Європи широко використовується 1100-річна середньоевропейська хронологія ялиці, створена Б. Бекером та Зібенлістом, в якій на багатому фактичному матеріалі проаналізовано географічну узгодженість між так званою стандартною кривою і кривими дерев з різних куточків Центральної Європи.

Встановлено, що між хронологіями з Бескидів і Баварських Альп — найвищий процент подібності (75 %) це зумовлює їхню панівну роль як географічного чинника для досліджуваних територій.

Автори цього дослідження доходять ще одного важливого для нас висновку. На їхню думку, марно сумніватися в тому, що Центральній Європі є зв'язок між одночасними кривими хвойних порід і що їх можна без обмежень використовувати для перехресного датування. Паралельність кривих, вважають вони, пояснюється тим, що на ширину річного кільця впливає насамперед загальний стан погоди, а не місцеві кліматичні прояви [Beker, Ciertz, 1970, с. 333].

Підтвердженням подібності кривих хвойних порід з віддалених географічних районів є праці чехословацьких дослідників, які здійснюють пошук абсолютного датування локальних дендрошквал з Чехословаччини шляхом накладання їх на стандартну середньоевропейську шкалу [Kunel, 1983].

Таким же шляхом у визначенні абсолютного датування «плаваючої» дендрошкали пішли польські дослідники М. Домбровський та К. Тюк. Щоправда, за репер вони взяли абсолютно датувану кількасотлітню дендрошкалу Східної Європи. До дендрошкали, побудованої на матеріалах археологічного дослідження середньовічного Опілля, залучали дані новгородської дендрошкали. Було використано абсолютні дані з річного приросту 99 дерев (опубліковані Б. О. Колчіним) з 885 по 1561 р. Узгодженість кривих за мінімальними приростами з двох пунктів у межах 973—1027 і 1037—1116 рр. становила 50,8 % (Dabrowski, Ciuk, 1972, с. 456).

Цей далеко не повний огляд історіографії з питання меж географічної узгодженості річних приростів дозволяє припустити наявність зв'язку між річним приростом археологічного дерева, отриманого у Києві, і дерева відповідного хронологічного періоду з інших середньовічних міст Європи. Для першої спроби такого датування була вибрана абсолютно датована дендрохронологічна шкала давнього Новго-

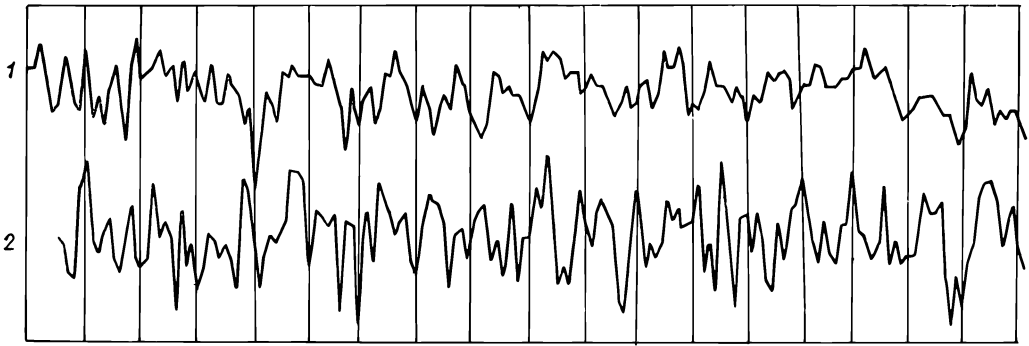

Рис. 38. Суміщення кривих росту дерева сучасного лісу із Київщини (Пуща-Водиця) та Новгородщина (оз. Валдай):
1 — Пуща-Водиця; 2 — оз. Валдай.

рода. Досі ця шкала вважається загальноприйнятим репером для хронологічних деревних кілець значного регіону Східної Європи.

Робота над складанням «плаваючої» київської дендрошкали з новгородською поділялася на кілька етапів.

Перш ніж розпочати зіставлення шкал, побудованих на матеріалах археологічних досліджень, ми провели дослід зіставлення кривих річного приросту сучасного дерева, взятого з цих двох територій. Потреба в такій роботі була вкрай необхідною з кількох причин. Ми виходили з того, що кореляція кривих, на яких річні кільця обох територій мають чіткі календарні дати, дозволить встановити безперечно існування або відсутності зв'язку між коливаннями річного приросту двох географічних регіонів за останні віки. Якщо це питання розв'язується позитивно, то ми маємо змогу передбачати існування такого зв'язку і для історичного періоду, який вивчаємо.

Для виконання цієї роботи було відібрано 22 модельних зразки сосни з північно-західного передмістя Києва — Пущі-Водиці, розташованої за 15—17 км від центру міста. Вік дерев становив 175—182 роки.

Спочатку накладання робилися між усіма відібраними кривими, тобто була побудована усереднена крива на всю групу. Оскільки досліджені моделі показали високий процент подібності, в середньому 82 %, крива відобразила всі головні характерні коливання для

київської території за останні 182 роки (1799—1981).

Для зіставлення використовувалися криві, видрукувані Б. О. Колчиним і Н. Б. Черних. Вони походили з району Валдайського озера та басейну р. Мсти. Знаючи дати рубки порівнюваних дерев, неважко було встановити, який зв'язок існує між ними. Звичайно, подібність кривих між деревами одного деревостою була відсутня, але поза тим були точки дотикання, отже можна говорити про однакову реакцію дерев з Київщини і Новгородщини на якісь кліматичні відхилення.

Метод, використаний для розв'язання цього завдання, полягав у порівнянні максимумів і мінімумів широти річних кілець даної послідовності з максимумами і мінімумами датуючої послідовності іншої шкали [Черних, 1972, с. 92].

Для перевірки узгодженості зіставлених графіків росту використовувався тест на узгоджуваність ознак. Там, де обидві криві йдуть вгору або вниз, відзначається випадок узгодженості, тобто плюс; випадки розходження дають мінус; місця, де криві йдуть по горизонталі, не беруться до уваги. Відсоток плюсів, таким чином, є мірою узгодженості кривих, відсоток мінусів засвідчує розбіжність. Випадки узгодженості пригнічених ділянок кривої випали на такі роки: 1809—1814, 1818—1824, 1835—1839, 1866—1869, 1887—1893, 1909—1912, 1917—1927, 1935—1941, 1948—1957, 1958—1962.

Найвищий відсоток подібності було встановлено між київським зразком дерева і деревом, отриманим з району оз. Валдай — він становив 59,3 % (рис. 38).

Рис. 39. Візантійські монети:
 1 — імператора Константина VII (943 р.); 2 — імператора Романа I (919—944 р.).

Наступний етап дослідження абсолютного датування «плаваючої» київської дендрошкали полягав у визначенні ділянки абсолютно датованої новгородської шкали, що показало б синхронність коливань в обох регіонах.

На видрукуваних по Новгороду кривих ми вибрали відтинки дендрошкали у межах X—XI ст. За традиційними археологічними датуючими даними саме до цього часу належали найчисленніші дендрошкали з розкопів на Контрактовій площі та Житньому ринку. Для ретельнішого коригування були використані знахідки з вузькими датами існування. У першу чергу, це виявлені в нашому розкопі на Контрактовій площі в нижньому ярусі культурного

шару візантійська монета Романа I (919—945 рр., другий будівельний горизонт) і візантійська мідна монета Константина VII (945 р., третій будівельний горизонт). Супутні цим знахідкам інші матеріали дозволяють вважати, що зазначені горизонти належать не пізніше, як до третьої чверті X ст. (рис. 39).

Таким чином, лише за археологічними даними, на ділянці Контрактова площа вимальовується досить-таки детальна схема хронології побутування визначених ярусів культурного шару. Обмеживши тим самим рамки пошуку, ми провели перехресне накладання кривих археологічної деревини з Києва та Новгорода.

У межах X—XI ст. зафіксовано положення обох дендрошкал, при якому коефіцієнт кореляції між зіставлява-

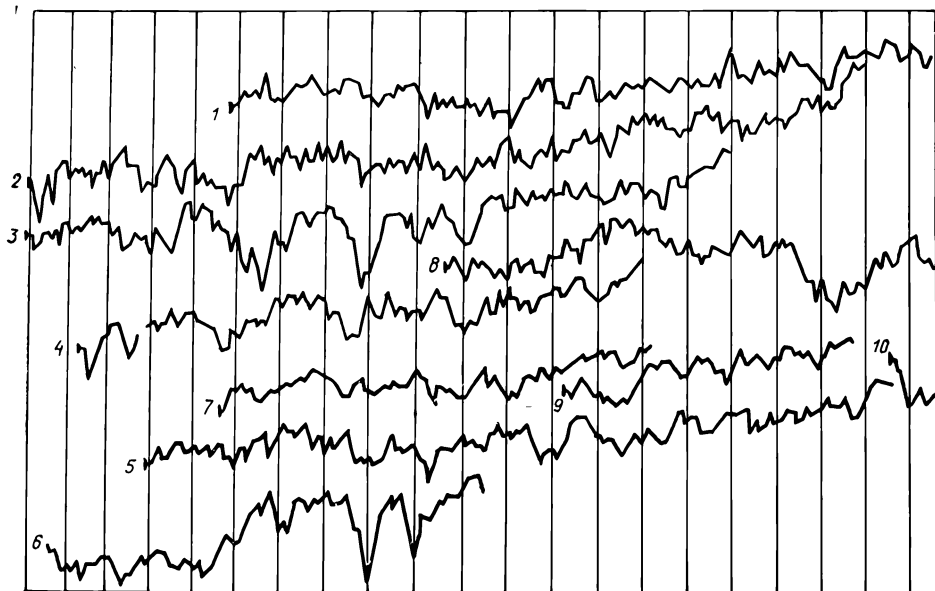

Рис. 40. Криві археологічного дерева з розкопів Київського Подолу та Новгород:

1 — П-73, 02 (фундаментна підвалина над зрубом № 9), Контрактова площа. 1973; 2 — плаха настилу мостової з Неревського розкопу (Новгород); 3 — спилок з колоди. Неревський розкоп; 4 — спилок колоди. Неревський розкоп; 5 — спилок з палі. Житній базар. 1973; 6 — підпора входу зрубу № 7. Житній базар. 1973; 7 — спилок з палі біля зрубу № 9. Контрактова площа. 1973; 8 — спилок дерева з Неревського розкопу; 9 — спилок з вінця зрубу № 4, Контрактова площа. 1972.

ними кривими наближався до 60 %. Загальні пригнічення кривої, отримані на підставі даних розкопів Подолу, збіглися з пригніченнями новгородської дендрошкали, яка має такі ж календарні дати: 1102—1103, 1086—1085, 1055, 1032—1029, 950, 926 рр. Відзначимо, що збіг усіх згаданих пригнічень, окрім 950 і 926 рр., був абсолютно тотожним датованій «плаваючій» шкалі з Опілля (рис. 40).

Завдяки проведеній роботі, ми отримали таку хронологію будівництва об'єктів на п'яти розкопах Подолу.

Розкоп на Контрактовій площі: зруб № 7 — 913 р., зруб № 4 А — 972 р., зруб № 2 — 975 р.; зруб № 4 — 983 р., зруб № 2, вертикально стояча колода простінку — 996 р., фундаментальна підкладка над зрубом № 2 — 1002 р., зруб № 8 і колода біля будівлі № 10 А — 1045 р., зруб № 9 — 1047 р., будівельний горизонт над зрубами № 8 та 9 — 1058 р.

Розкоп на Житньому ринку: зруб № 21 — 887 р., зруб № 20 — 918 р., зруб № 12 — 1033 р., зруб № 15 — 1033 р., будівля № 12 А — 1039 р., зруб № 19 — 1043 р., зруб № 18 — 1042 р., зруб № 17 — 1045 р., зруб № 16 — 1055 р., зруб № 11 — 1062 р., зруб № 7 — 1075 р., зруб № 8 — 1080 р., зруб № 7, опора входу над зрубом — 1103 р., фундаментальна підкладка із сьомого горизонту — 1116 р.

Розкоп на вул. Нижній Вал: зруб № 3 — 901 р., зруб № 2 — 924 р.

Розкоп на вул. Верхній Вал, садиба А: зруб № 1 — 900 р., будівля № 1 А — 901 р., зруб № 2 — 904 р.; садиба В: зруб № 4 — 901 р., зруб № 3 — 903 р.

Розкоп на вул. П. Сагайдачного, 6: зруб № 3 — 1054 р., зруб № 4 — 1055 р., зруб № 2 — 1065 р., зруб № 1 — 1111 р., колода в зоні розкопок — 1123 р.

Загальна дендрохронологічна шкала давнього Києва поширюється від 1123 р.—дати останньої рубки, до 740 р.—початку життя найдавнішого з досліджених дерев.

Користуючись дендродатами, можна розчленувати культурний шар Подолу на хронологічні яруси. Найдавніший ярус завглибшки 10—12 м датується 80-и роками ІХ—20-и Х ст. Наступний ярус (глибина залягання на 1 м вище)

займає хронологічний відтинок часу до початку XI ст. Третій ярус культурного шару, верхня позначка якого лежить на глибині 8 м, датується 40-и роками XI ст. На рівні четвертого ярусу (глибина 7—7,8 м) будівлі були зведені у середині XI ст., а на початку XII ст. вони припинили існування.

У цей період давня поверхня Подолу різко «піднялася», і рештки будівель першої половини XII ст. були виявлені на глибині 2—2,5 м від сучасного денного горизонту. Далі, на глибині 1,5—1,7 м подекуди зустрічаються шари, датовані від середини XII ст., до XIV—XV ст.

ХРОНОЛОГІЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Вивчення хронології комплексів Подолу полегшується однією суттєвою обставиною, що полягає в особливостях стратиграфії цього району. Культурний шар, який являє собою комплекс безперервного формування, поділяється на прошарки, що є закритими комплексами, бо згори і знизу їх підстиляють і перекривають чисті наносні шари.

За допомогою дендрохронології визначено дати будівельних періодів (горизонтів) по залишках дерев'яних будівель у культурному шарі. Для IX ст. ми маємо одну дату, для X — 13, для XI — 17, для XII — чотири. До того ж у складі археологічних комплексів Подолу віднайдено кілька монет і печаток: дві монети — в комплексах X ст., три монети і одну печатку — в комплексах XI ст., монету і печатку — в комплексах XII ст. Виявлення монет у шарах XIV—XV ст. дає змогу скоригувати датування комплексів першої половини XIII ст.

Таким чином, спираючись на декілька дендродат і знахідки з твердими датами, вдалося досить точно визначити тривалість життя щодо кожного зафіксованого прошарку. Неабияк сприяла цьому прив'язка до дендрохронологічних дат (рис. 41).

Завдяки цьому стало можливим зробити вірогідне припущення з деяких літописних відомостей про значні повені і такі явища, як сейсмічна активність. Наприклад, шар, що розмежовує третій та четвертий яруси, очевидно, можна датувати 1000 роком, коли на Київській землі спостерігалася велика повінь і водночас — на всій зем-

ній кулі — сильний землетрус [Борисенков, Пасецкий, 1983, с. 79]. Наступний наносний шар (завтовшки понад 3 м), який передував будівництву церкви Пирогощі, міг утворитися як наслідок небувалої сейсмічної активності на Київщині, що відповідає літописним відомостям за 1117, 1122, 1124, 1126, 1130 рр., і катастрофічно високої повені 1128 р., зафіксованої на Новгородській, Суздальській та Київській землях. Широке використання всіх джерел дозволяє укласти в єдину хронологічну систему археологічні старожитності Подолу. За основу розчленування беремо півстоліття, оскільки деякі комплекси через відсутність достатніх хронологічних ознак піддаються до датування, на жаль, лише в межах такого часового відтинку. Однак більшість включених до хронологічної системи комплексів датуються з точністю до десятиріч, а іноді й до року.

Хронологія археологічних комплексів створювалась на підставі матеріалів з розкопів: вул. Ярославська, 41 — 1969; Контрактова площа — 1972—1973; Житній ринок — 1973; Нижній Вал — 1974; Верхній Вал — 1975; Волоська, 17—19 — 1975; садиба Покровської церкви — 1975; П. Сагайдачного, 6—8 — 1975; Андріївська, 4 — 1976—1977; Волоська, 14 — 1950; Волоська, 16 — 1981—1983; Шекавицька, 25—27 — 1981—1982. Вони й стали опорними хронологічними комплексами старожитностей Подолу (рис. 42—43).

Наш намір полягає в тому, щоб розглянути хронологію масових катего-

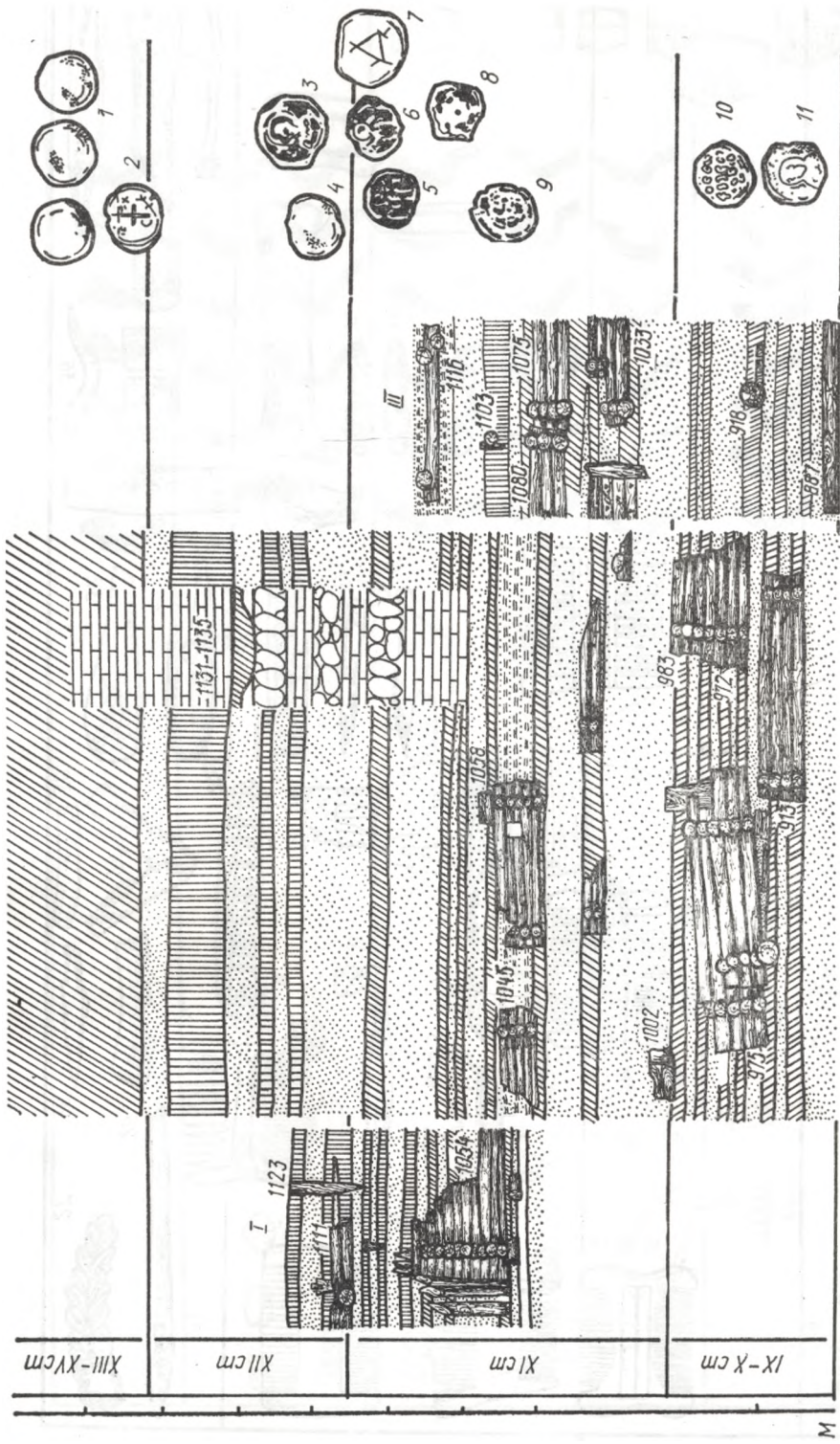
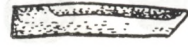
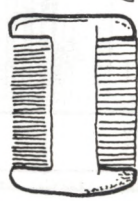
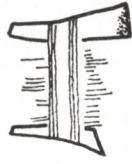

Рис. 41. Розміщення об'єктів з дендродатами та знахідки з «вувзькими» датами в культурному шарі.

I — вул. П. Сагайдачного, 6—8, 1975; II — Контрактова площа, 1971—1973; III — Житній базар, 1973.
 1 — празькі гроші (друга половина XV ст.), вул. Братська, 1984; 2 — свинцева печатка першої половини XIII ст., вул. Межигірська, 1984; 3 — свинцева печатка Володимира Мономаха (1114—1125), вул. Волоська, 16, 1981; 4 — мідна візантійська монета, 5 — печатка «протопродсера Евстафія» (кінець XI ст.) вул. Волоська, 17, 1975; 6 — свинцева печатка «ІльФолоо» (1091—1096) вул. Константинівська, 6, 1974; 7 — свинцева пломба (друга половина XI ст.), вул. Волоська, 16, 1984; 8 — візантійська анонімна монета (1071), Житній базар, 1973; 9 — візантійська монета імператора Ісаака Комніна I (1057—1059), вул. Волоська, 17, 1974; 10 — візантійська монета імператора Константина VII (945), Контрактова площа, 1972; 11 — візантійська монета Романа I (919—944), 1972.

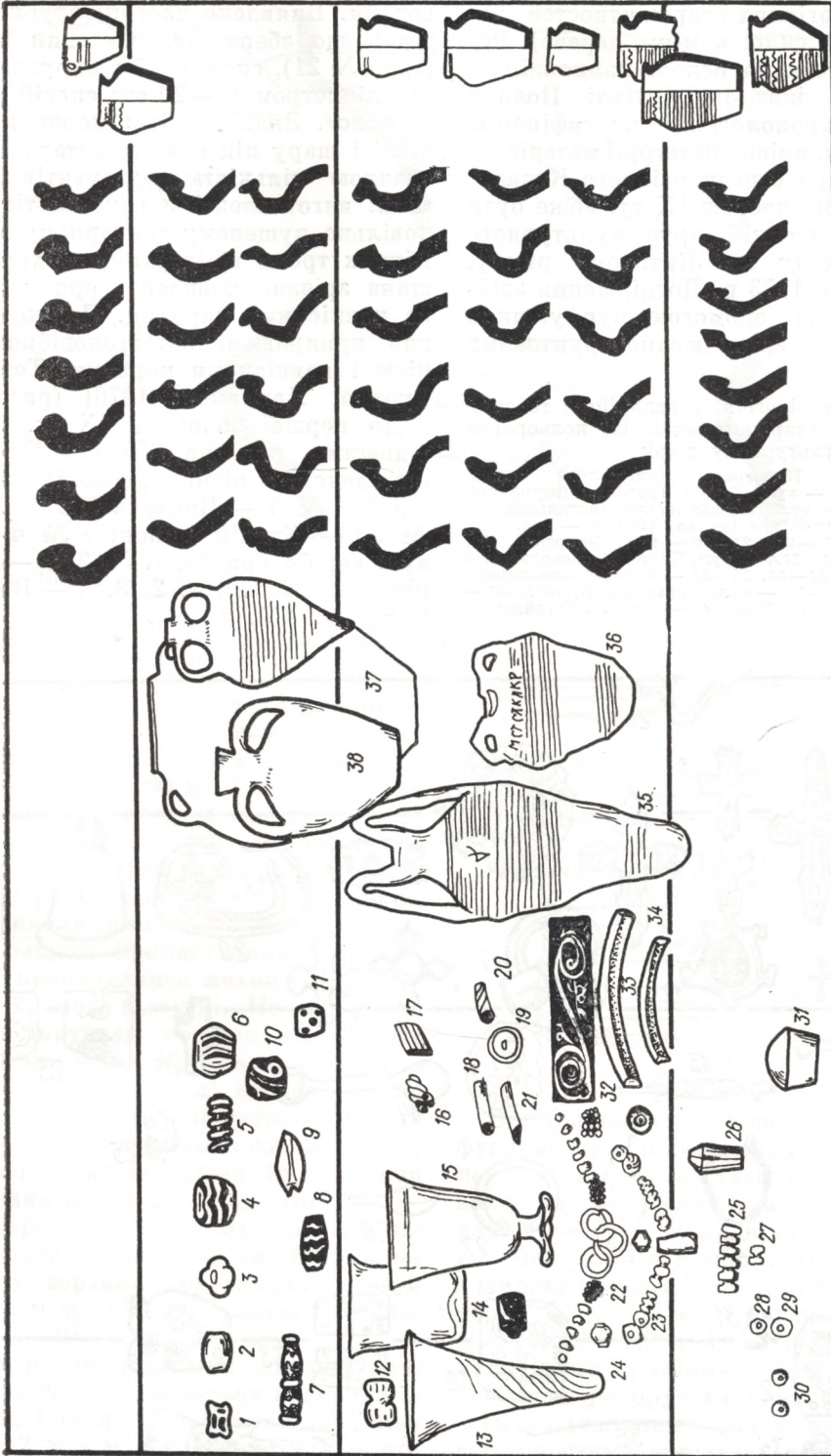

Рис. 42. Хронологічно-кореляційна таблиця розміщення старожитностей із рогу та кірски в культурному шарі I:

1-2 - Гостинний двір, Контрактова площа, 1986; 3 - вул. Героїв Трипілля, 1983; 4-5, 7-9, 11-14 - вул. Волоська, 1981-1984; 6 - вул. Хорива, 40, 1984; 10, 16-17, 21, 23, 25-36, 38 - Контрактова площа, 1972; 15, 18, 19, 37 - Житий базар, 1973; 20 - вул. Ярославська, 43; 22 - вул. Героїв Трипілля, 1972; 24 - вул. Хорива (могильник II), 1983. II: 1-21 - вул. Волоська, 15, 1981-1984; 22 - вул. Хорива (могильник II); 23-25 - Контрактова площа, 1972; 26 - Верхній Вал, 1975; 27 - вул. Героїв Трипілля - Хорива, 1972; 28-31 - Контрактова площа, 1973; 32-34 - Житий базар, 1973.

рій археологічних старожитностей (метал, кістка, скло, камінь, дерево). Робиться спроба на основі найповніших даних про житлові будівлі Подолу здійснити хронологічну класифікацію цієї найважливішої категорії матеріальної культури середньовічного Києва.

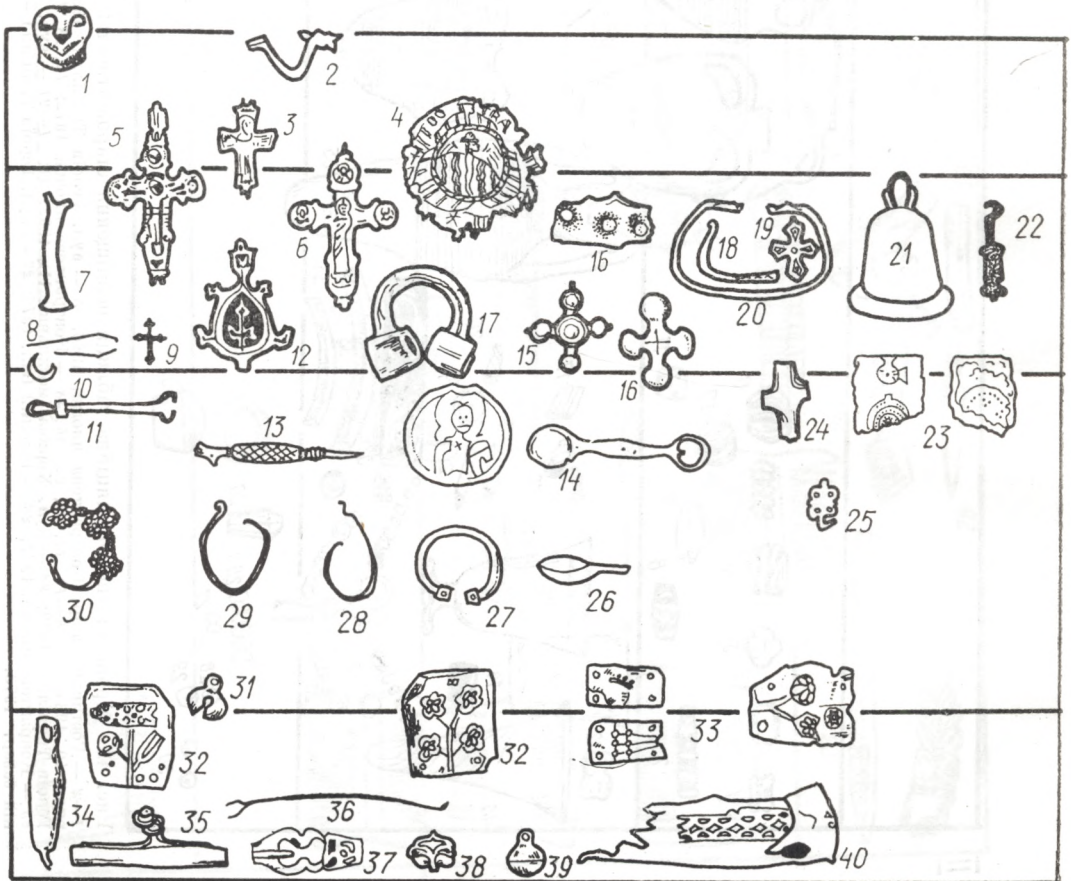
Останньою чвертю IX ст. може бути датований нижній ярус культурного шару розкопу на Житньому ринку, проведеного 1973 р. Дослідження здійснювались за допомогою шурфу, який щоразу було затоплювано ґрунтовими

водами. Виявлено частину зрубної будівлі, що збереглася на один вінець (зруб № 21), складений з округлих колод діаметром 18—20 см: спосіб рубки «в обло». Знахідки із заповнення будівлі і шару під нею представлені незначною кількістю фрагментів кераміки, виготовленої з грубого тіста на повільно пущеному гончарному крузі. Вінчик трохи відігнутий, верхня плочина зрізана навкоси і орнаментована навкісними карбами. Плічка посудин прикрашені зигзагоподібною лінією і навкісними карбами [Толочко, Гупало, Харламов, 1976] (рис. 44).

До першої половини X ст. можна віднести ряд житловогосподарських комплексів з різних розкопів Подолу (зруб № 7 — Контрактова площа, № 20 — Житній ринок; № 4—5 — вул. Героїв Трипілля, № 2, 3 — Нижній Вал, № 1, 1А, 2, 3, 4 — Верхній Вал (рис. 45)).

Рис. 43. Хронологічно-кореляційна таблиця розміщення старожитностей із кольорових металів в культурному шарі:

1—2 — церква Пирогоща, Контрактова площа, 1976—1978; 3 — вул. Героїв Трипілля (могильник І), 1983; 4 — вул. Почайинська (могильник І), 1984; 5 — Покровська церква, 1975; 6 — вул. Хорива, 1974; 7—20, 22—30 — вул. Волоська, 16. 1981—1983; 21, 21А — вул. Хорива (дореволюційна знахідка); 31, 34—36, 38—39 — Контрактова площа, 1971—1973; 32—33 — вул. Верхній Вал, 1975; 37 — вул. Нижній Вал, 1974; 40 — вул. П. Сагайдачно-го, 1975.

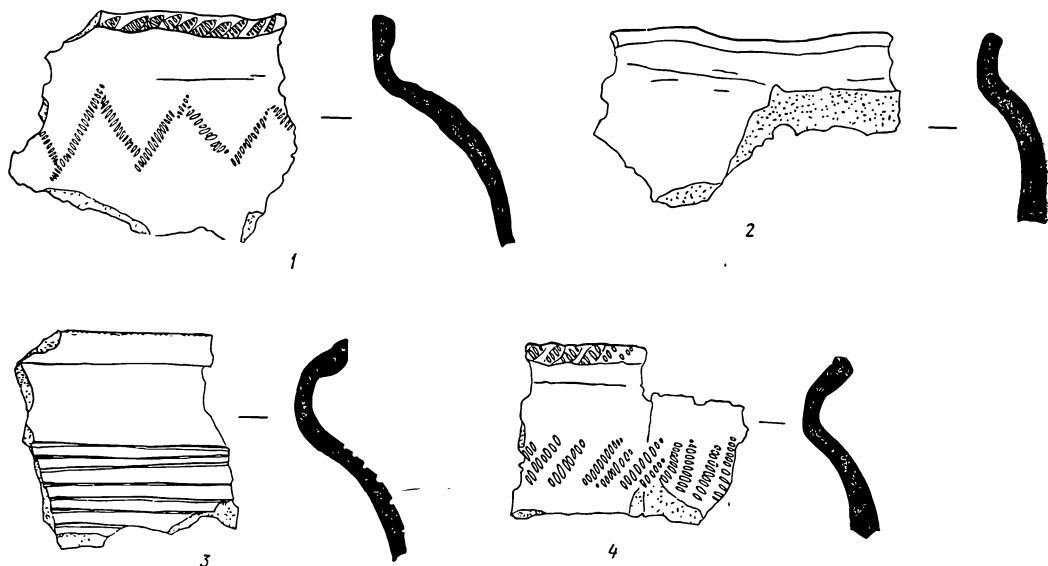
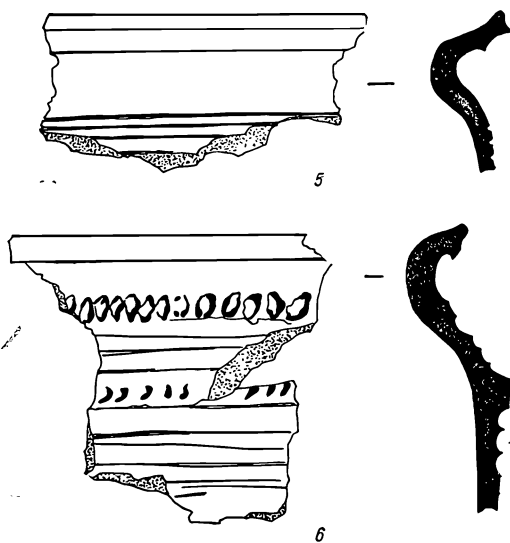

Рис. 44. Кераміка кінця IX — першої половини X ст.:

1, 5, 6 — Житній базар, шурф. 1973; 4 — Житній базар, шар № 6. 1973; 2, 3 — вул. Героїв Трипілья, 1972; шар № 2, Контрактова площа. 1972.

Житлові споруди переважно однокамерні. За розмірами їх можна розподілити на дві групи: перша — площею до 25, друга — до 60 м². Стіни складені із соснових колод діаметром 0,18—0,30 м. Наріжні кінці виступали назовні на 0,15—0,30 м. Застосовувалась техніка рубки стін «в обло» з чашкою в нижньому вінці. Подекуди колоди для кращого припасування підтесувались і прокладались мохом. Сліди обмазки глиною відсутні. На підвалини використовували обрізки колод. На деяких житлових спорудах (зруб № 4 — вул. Героїв Трипілья) знайдено додаткові конструкції, інтерпретовані як галереї, що оточували південно-східну і південно-західну стіни зрубу. Вони були виявлені за 1,1 м від стін. Це дощані перегородки, в яких горизонтально вкладали дошки, своїми кінцями заборані у вертикально вкопані стовпи діаметром до 0,30 м [Гупало, Толочко, 1975, с. 70].

Конструктивно великі житлові зруби нічим не відрізняються від менших. Зруб № 1 (вул. Героїв Трипілья) мав розмір 2 × 7 м. Складений він із колод діаметром 0,20—0,25 м, розміщених на горизонтальних підкладках.

Під кожною стіною виявлено кілька фундаментних підкладок, укладених поперек стін. Зруби ставились на спеціально підготовлених земельних ділянках. Невелика будівля (кліть) правила, мабуть, за комору. Будували її з широких колотих дошок, розмір становив 1,2 × 1,5 м, а заглиблення від рівня зрубу 1,2 м. Іноді (зруб № 3 — вул. Героїв Трипілья) будівлі встановлювались на брусований накат.

Індивідуальними конструктивними відмінностями вирізняється зруб № 7 (Контрактова площа), датований 913 р. На глибині 11,7 м від денної поверхні

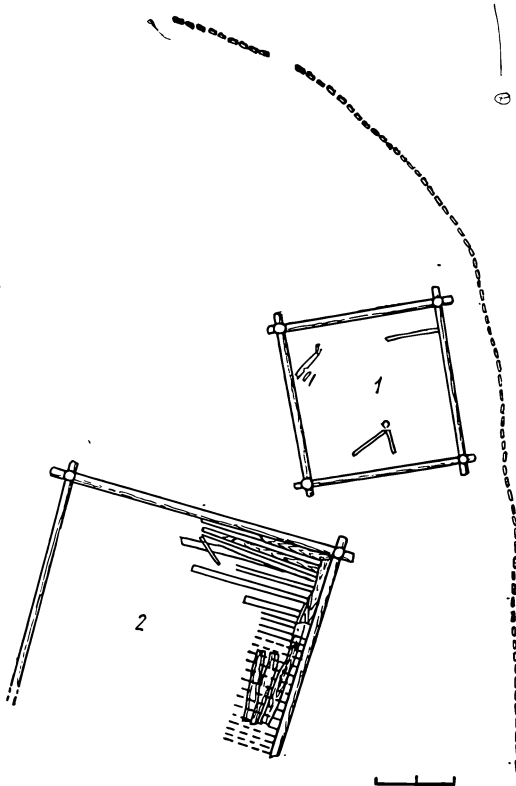

Рис. 45. План будівель горизонту першої половини X ст.:

1 — зруб № 7; 2 — зруб № 4А.

виявлено майже квадратну за планом споруду, яка припинила своє існування внаслідок потужного піщаного заносу (рис. 46).

Цей однокамерний порівняно невеликий зруб (4×4 м) складено з округлих колод до 0,20 м діаметром. Зберігся він на висоту чотирьох вінців, два верхні перекривалися гумусованим шаром, який простежено у самому зрубі і поза його межами. Особливістю споруди стала наявність потужних стовпів-паль, вертикально розміщених усередині будівлі та за її межами [Толочко, Гупало, 1975, с. 51]. У трьох випадках з десяти виявлено дощані підлоги, до того ж дошки покладені тут без підвалин, очевидно, утримувались за допомогою врубки між вінцями будівель. За фундамент правила здебільшого земля підсіпка.

Щодо печей, то найвиразніші залишки їх віднайдені в зрубі № 3 (розкоп на вул. Нижній Вал). Відмінність пе-

чі тих часів полягала в тому, що розташовувалась вона не в закуті споруди, як це узвичаїлося згодом, а в центрі. Це була валькована прямокутна за планом споруда розміром $2,1 \times 0,78$ м, витягнута по осі вздовж більшої стінки житла. Встановлювали її на чотирьох стовпах-опорах, вкопаних навкосо.

Тепер зупинимось на археологічних знахідках, виявлених у будівлях і культурному шарі першої половини X ст.

Це скляна гральна шашка бірюзового кольору заввишки 23 см, діаметром у нижній зрізаній частині 1,7 мм. Верх її виконано у формі півкулі діаметром 26 мм (зруб № 7, розкоп на Контрактовій площі, 1972 р.). Найближчим аналогом подільської знахідки є чотири скляні шашки з поховання № 108 у Верхньому місті [Каргер, 1958, с. 177], які за загальним складом знахідки, куди входили, зокрема, і дирхеми, можна віднести до першої чверті X ст. Саме там виявлено кістяну трубочку з отвором у центральній частині, яка використовувалась, можливо, як голочник. Аналог цієї знахідки є в складі поховання № 100 Шестовицького могильника [Бліфельд, 1977, с. 217].

У зрубі № 3 (розкоп на вул. Нижній Вал) виявлено бурштинову кулеподібну намистину, округлу бронзову пряжку з прямокутним щитком, кістяну трубочку і проколку. Пряжка із щитком подібна до бронзового литого наконечника ременя, що був знайдений у зрубі на Старокіївській горі — похованні № 109 [Каргер, 1958, с. 175].

У заповненні зрубу № 3 (розкоп на вул. Героїв Трипілля) відкрито лимоноподібну багатоскладову намистину із синього непрозорого скла. З цього ж ярусу культурного шару походить багатоскладова бронзова намистина, лимоноподібні намистини жовтого і синього кольору і кілька знахідок скляного бісеру. За новгородськими матеріалами дата існування таких знахідок X ст., початок у перші десятиріччя XI ст. — період доживання цих форм [Шапова, 1956, с. 174; Колчин, 1982, с. 168].

На рівні розкопу на Верхньому Валі виявлена велика дерев'яна діжа

Рис. 46. Зруб № 7. Контрактова площа. 1972.

без дна — жлукто, невелику дерев'яну ложечку.

Друга половина X ст. Як і в комплексах попереднього хронологічного ярусу, в житловому і господарському будівництві переважають однокамерні наземні зруби (рис. 47). Виявлені будівлі (зруб № 4А, Контрактова площа) за своїми розмірами наближені до споруд такого ж типу з попереднього ярусу. Привертає увагу численність стовпів-палів, однак вони розташовані не всередині споруд, на відміну від раніше згадуваних, а поза межами будівель, і сполучаються з їхніми стінами. Фундаменти більшості будівель улаштовані на колодах-стілцях. Печі вальковані, округлі, діаметром понад 1 м. Вони встановлювались в одному з кутів будівлі, на місці встановлення робилися спеціальні прямокутні вирізи (зруб № 4, Контрактова площа). Подекуди у верхніх частинах печей виявлено жаровні.

В цьому ярусі культурного шару ціла низка знахідок має хронологічні ознаки. Найціннішою стала знахід-

ка бронзової візантійської монети. Її виявлено, за свідченням публікації матеріалів розкопу, в шарі, де містився зруб № 2. В першій публікації монета

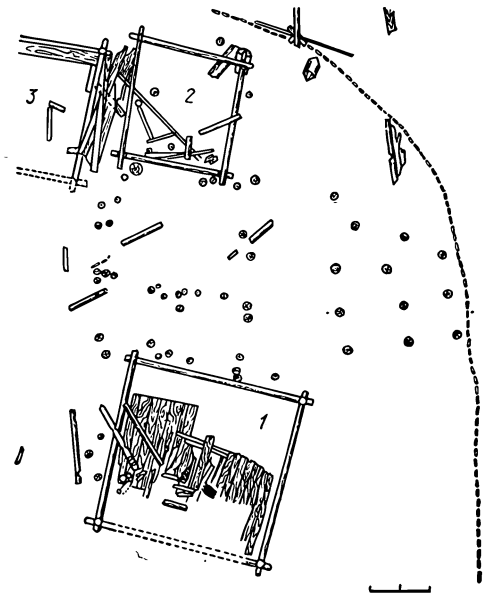

Рис. 47. План будівель другої половини X ст. Контрактова площа. 1972;
1 — зруб № 4А; 2 — зруб № 2; 3 — зруб № 1.

(мабуть, через її затертість) була віднесена до карбівки імператора Романа II (959—963). Згодом автор під час роботи над дендрохронологією розкопу на Контрактовій площі знову звернувся до датування монети, що спричинилося до повторного її визначення. В результаті переатрибуції з'ясовано, що монету слід віднести до часів правління Романа I (919—944) (рис. 39, 2).

Ще одну візантійську монету знайдено в заповненні зрубу № 2. Однак та обставина, що її виявлено на самому дні заповнення в межах темної плями, яку автори інтерпретують як слід від стовпа-палі, опущеної з шару, що перекриває верхні вінці зрубу, утруднює віднесення монети до якогось певного горизонту функціонування садиби. Датування монет також переглянуто, в першій публікації її віднесено до часів імператора Константина VIII (1025—1028 рр.), після переатрибуції — Константина VII, з вузькою датою карбування — 945 р. (рис. 39, 1).

Загалом на третьому будівельному горизонті виявлено значну кількість різноманітних предметів. Вироби із металу представлені бронзовим трубчастим голочником з петелькою посередині (рис. 43, 35), найближчим аналогом якого є голочник з кургану № 38 Шестовицького могильника [Бліфельд, 1982, с. 193] з двома маленькими бронзовими гудзиками-бубонцями з пояском і насічкою нижньої частини (рис. 43, 38). Знахідок цієї категорії досить багато у складі ранніх поховань Шестовицького могильника. В ньому також виявлено грушеподібний бубонець з хрестчатим прорізом, який за новгородською хронологією зустрічається від X до XII ст. (рис. 43, 31) [Колчин, 1982, с. 173]. Ще «вужчу» дату побутування залізного важка, обтягнутого міддю, Б. О. Колчин відносить до X—XI ст. Із бронзових предметів заслуговує на увагу видовжена бляшка з вусиком і наремінна бляшка, прикрашена п'ятипелюстковим орнаментом (рис. 43, 37, 38).

Вироби з шиферу представлені чотирма біконічними шиферними прясельцями висотою 12 мм, зовнішнім діаметром 41 мм і діаметром внутрішнього

отвору 10 мм. Великі прясельця виготовлені із сірого сланцю.

Дерев'яні та берестяні знахідки цього рівня різноманітні. Поруч із зрубом № 4 виявлено короб (козуб), зроблений з берести, на підлозі зрубу — дерев'яну чашу з одним держачком, за новгородською хронологією датовану X ст. (табл. XXI, 1) [Колчин, 1982, с. 175]. Виявлено різьблену лиштву (наличник) (табл. XXII, 10), чочет для весла (табл. XXII, 5), лопату (табл. XXII, 3), ківш (коряк) (табл. XXI, 3), балясину, точений держачок з двома поясками (табл. XXI, 2), клини, поплавці, дитячі іграшки, чесала і праці (табл. XXI, 4, 5, 7; табл. XXII, 1, 2, 4, 6—9).

До другої половини X ст. віднесено ряд знахідок з третього і четвертого будівельних горизонтів розкопу на Верхньому Валі (1976 р.). На дуже обмеженій ділянці в західній частині садиби А на глибині 7,6 м виявлено залишки надзвичайно цікавого виробничого комплексу. Сама будівля була знищена вогнем, про що свідчить скупчення горілої деревини та сліди сильного вогню на всій ділянці розкопу. При розчистці розвалу знайдено чотири шиферні формочки (три з них збереглися, від четвертої лишився маленький фрагмент), шліфований шиферний брус і підвіска із сердоліку (рис. 48).

Перші дві формочки приблизно однакового розміру, відповідно $6,5 \times 7,2$ см, завтовшки 0,9—1,4 см; 8×6 см, завтовшки 0,4—0,8 см. Третя — трохи менша: $3,5 \times 5$ см, завтовшки 1,3 см. Обидві сторони всіх формочок робочі. На них вирізьблено зображення, які служили для відливки бляшок — прикрас до поясу або збруї. Загалом на трьох пластинках виявлено 13 окремих зображень, сімнаремінні бляшки, прикрашені трьох-, п'яти- і семипелюстковими пальметками. Дві з них — наконечники поясу. Більший суцільно заповнений рослинним орнаментом, менший прикрашений лише крапчастим орнаментом по зовнішньому контуру. Інші зображення утворені з напівциліндричних колодочок та округлої бляшки з восьмикутною зорею. Усі формочки виготовлено з рожевого шиферу овруць-

Рис. 48. Набір шиферних ливарних формочок. Вул. Верхній Вал. 1976.

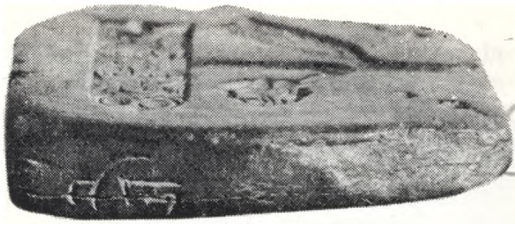

Рис. 49. Напис на торцевій частині формочки.

кого походження (пірофілітового сланцю).

Тут-таки зафіксовано шліфувальний шиферний брусок довжиною 10 см, шириною 1,7 см, товщиною 0,4—0,9 см, який, очевидно, входить до складу інструментарію майстерні.

При вивченні знахідки на торцевій площині однієї з форм виявлено вирізьблений арабський куфічний напис (рис. 49). Маємо кілька варіантів прочитання цього напису. І. Г. Добровольський читає його як власне ім'я Йазід, Б. І. Маршак вважає, що найімовірнішим є прочитання «турк», тобто представник племені турків. За твердженням вказаних дослідників, напис може бути датований IX—X ст.

Для археологічного коригування часу побутування зазначених предметів можна використати відомі знахідки, що подібні до продукції, яку виробляла подільська майстерня. Майже ідентична п'ятикутна бляшка — в складі Шпилевського скарбу. Вона відрізняється від бляшки, вирізаної на подільській формочці тим, що прикрашена не семи-, а п'ятипелюстковою пальметкою. Скарб датується межею X—XI ст. [Корзухіна, 1954, с. 86]. Зображення круглої бляшки має численні аналоги серед давньоруських старожитностей X ст. Найближчими можна назвати бляшку із поховання № 120 могильника на Старокиївській горі [Каргер, 1958, с. 199] та бляшку з Дмитрівського могильника [Плетньова, 1967, рис. 45].

У зв'язку з описуваними формочками варто згадати і орнаментовану кістяну колодку ножа (розкоп на Контрактовій площі), яка датується другою половиною X ст. (рис. 42, 27). Цей виріб демонструє стилістичну близькість

орнаментального мотиву з напівкруглою п'яти- і багатокутною семипелюстковою бляшками. Знахідка датується 80-и роками X ст.

Перша половина XI ст. До цього часу належить порівняно велика кількість добре досліджених дерев'яних будівель з розкопу на Контрактовій площі (зруби № 3, 5, 6, 8, 9, 10A); на ділянці Житнього ринку (12, 12A, 15, 17). Вони відмінні передусім тим, що виразніше диференційовані за функціональним призначенням. Їхні розміри стабільніші, ніж у X ст. З'являються житлові приміщення у вигляді двокамерних зрубів-п'ятистінок площею від 25 до 30 м² (рис. 50).

Планування п'ятистінок однотипне. Зруб діляться внутрішньою перегородкою на дві камери. Просторіша (житлова) була квадратною, менша (холодна) прямокутною. У більшій камері знаходилась валькована піч, яка переважно розміщалася біля стіни в правому, ближчому до входу кутку, гирлом повернута до входу. Усі печі — вальковані, округлі або круглі в плані, діаметром понад 1 м. Черинь печі підбивався рештками глиняного посуду і обмазувався глиною. Товщина стінок 20—35 см. Відмічено сліди дерев'яного пруття, яке служило каркасом для виготовлення склепистої конструкції печі.

Підлога в будівлях цього часу зустрічається рідко, лише в одному випадку (зруб № 8, розкоп на Контрактовій площі) у житловій будівлі дошаний настил. Його зроблено з добре припасованих широких дощок, які лежали на підвалинах. В іншому випадку підлогу зроблено у виробничій будівлі (12A), дослідженій на розкопі «Житній ринок». Загалом для цього часу дошані підлоги — неабияка рідкість, бо використовувалась переважно валькована долівка. Так само й такі фундаментні конструкції, як стовпи-стілці. Вони відмічені лише у трьох випадках з 12, причому в господарських спорудах. Однак у другій чверті XI ст. переважає інший тип обладнання фундаментів, так звані фундаментні майданчики — своєрідні земляні платформи, підняті над денною поверхнею. За пери-

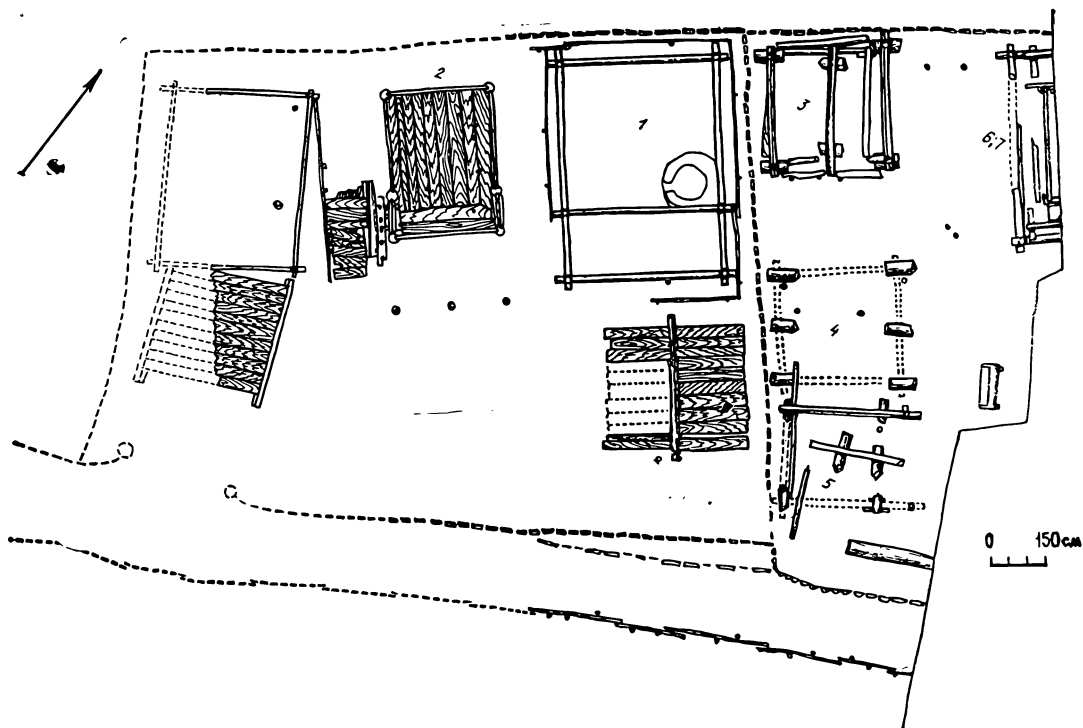

Рис. 50. План будівель горизонту першої половини XI ст. Житній базар. 1973:

1 — зруб № 12; 2 — будівля № 12А; 3 — зруб № 15; 4 — зруб № 18; 5 — зруб № 19; 6 — зруб № 17; 7 — зруб № 16; 8 — льох.

метром такий майданчик трохи більший від самого зрубу. Щоб земля не розповзалася, платформу обносили спеціальною загорожею з поставлених на торець дощок, закріплених іззовні колами. Земляні майданчики вивищувались над денною поверхнею на 15—30 см. Цікавою особливістю в обладнанні таких загорож є наявність наскрізних отворів у дошках, що були, ймовірно, своєрідним дренажем. Фундаментні майданчики влаштовано лише під зрубами-п'ятистінками. До другої чверті XI ст. належить поява в подільських будівлях каркасно-стовпової конструкції стін (будівлі 12А на Житньому ринку, 10А на Контрактовій площі).

З огляду на унікальність зазначених споруд варто докладніше розглянути будівельні особливості однієї з них — найповніше вивченої будівлі № 12А, яка входить до складу садиби на розкопі «Житній ринок». Дата її спорудження

1039 р. (рис. 50, 2). Вона має розміри $2,75 \times 4,40$ м. Ствопова конструкція, в основі якої — потужні кутні стовпи діаметром 0,30—0,35 см. Чотири стовпи по кутках, ще по одному проміжному стовпу вздовж північно-східної і південно-західної стін, які, на думку дослідників, фіксували вхід до споруди [Толочко, Гупало, Харламов, 1976, с. 37]. Поза межами конструкції система стовпів-паль на одній лінії паралельно південно-східній і північно-західній стінам. Стіни споруди дощані, кінці дощок вправлені в спеціально вирубані пази в стовпах. У кожній дошці прорубані наскрізні конусоподібні отвори на відстані 30—40 см. Із зовнішнього боку вони забиті дерев'яними чопами. Відмічається висока якість припасовки стін і настилу підлоги споруди. Підлога складена з широких колотих дощок (20—30 см), закріплених на поперечних лагах. Близьче до північного кута споруди в дошках підлоги виявлено отвори, що могли використовуватись як для фіксації дощок, так і для зручності їх зняття. Враховуючи незвичайність конструктивних особливостей будівлі 12А,

автори публікації матеріалів розкопу зробили припущення про її виробниче призначення [Там же, с. 38].

До комплексу будівель першої половини XI ст. входили і деякі дерев'яні споруди, що виконували різноманітні допоміжні функції. Це льох — перекриття у вигляді двосхилого даху. На Житньому ринку досліджувалася система дерев'яних конструкцій, які закріплювали берег невеликої річки, що протікала в давнину через територію Подолу. Конструкції становили систему дубових брусів-стяжок, одним кінцем опущених між обополами берегового складу, а протилежним, що мав наскрізний отвір 10×10 см, через нього прибитим до землі дубовим колом-фіксатором. Такі вузли кріплення розміщалися на відстані 1,7—2,15 м один від одного, а поміж ними на торець вкладали вздовж дошки, закріплені вертикальними кілками. Згодом, на наступному будівельному горизонті, систему берегового кріплення було вдосконалено [Толочко, Гупало, Харламов, 1976, с. 29].

У забудові Подолу першої половини XI ст. помітний вплив єдиної міської планувальної структури. Садиби ого- роджень парканами, мають переважно прямокутне планування, вони пролягають вздовж вулиць або таких природних містотворчих факторів, як невеликі річки-ручаї. Межі садиб першої половини XI ст. зберігаються також у пізніші часи, хоча планування та розміщення будівель всередині садиби змінюється.

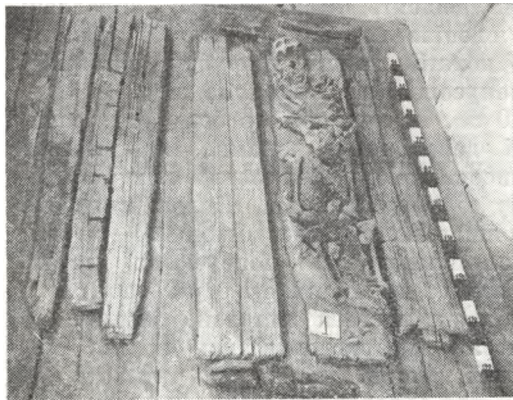

Рис. 51. Поховання № 7. Могильник II.

Комплекс старожитностей вказаного хронологічного відрізка буде неповним без опису могильника виявленого недавно (1983—1984 рр.) Подільською постійнодіючою експедицією в зоні будівництва підземного колектора по вул. Хорива. Дослідження проводились паралельно будівельним роботам при проходці підземного тунелю, що значно звужило джерелознавчу цінність пам'ятки. Зокрема, не завжди точно вдавалось зафіксувати, з якого горизонту опускалась поховальна яма, більшість поховань досліджувались тільки частково, бо виходили за межі колектора. З цього ж приводу важко сказати щось конкретне про влаштування верхньої (наземної) частини поховальної споруди, хоч рештки її потрапляли в руки дослідників. Тож подаємо із застереженнями опис найбільш вивчених поховань могильника.

Поховання № 4. Домовина орієнтована по осі схід — захід. Опущена в могильну яму глибиною 0,7—0,75 м з перекриваючого щільного спресованого шару з великим вмістом рослинних залишків. У східній частині яма перекривалась прошарком вапна товщиною 3—5 см. Домовину виготовлено із цілого дубового кругляка, що був поколотий на окремі дошки товщиною 3—4 см. Мав такі розміри: довжина 2,03 м, ширина 0,50—0,55 м; висота 0,27—0,30 м. Дошки були скріплені за допомогою пазів, попереk гроба у підголів'ї виявлена підставка у вигляді дерев'яного бруска із вибраним пазом на ширину гроба. Чоловічий кістяк лежав у анатомічному порядку, головою на захід.

Поховання № 7. Дерев'яна домовина зайшла у штольню на 1,5 м. Орієнтована захід — північний схід. Опущена в могильну яму, що за розмірами ледь перевищує гроб, на глибину 0,85 м. Розмір домовини: довжина 2,20 м; ширина 0,50—0,53 м; висота 0,47 м. Виготовлена із соснових дошок, які зібрані без гвіздків та без пазів. Верхня кришка зроблена із двох подовжніх дошок. Кістяк лежав у анатомічному порядку без будь-якого інвентаря (рис. 51). Строго над домовиною у шарі, з якого було опущено поховання, зафіксовано сліди збитих зверху кілків.

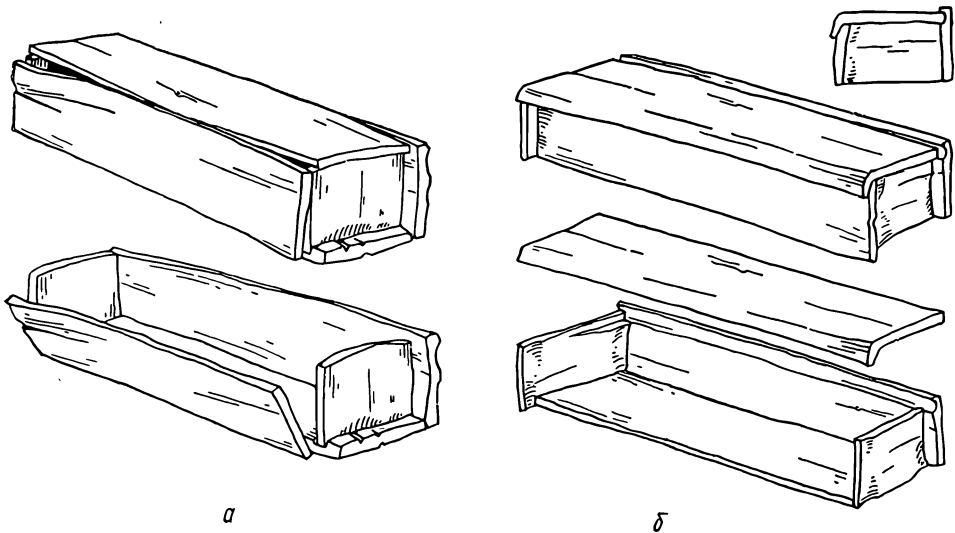

Рис. 52. Типи домовин. Могильник II. Вул. Хорива. 1984.

Поховання № 12. Орієнтація могили осями схід — захід з деяким відхиленням на північ. Домовина виготовлена у формі прямокутного ящика розміром 0,48 м (ширина дна) × 0,38 м (висота). Торцеві дошки добре припасовані за допомогою врізаних пазів з боковими стінами, дном і кришкою. Північна (бокова) стінка домовини кріпилась також за допомогою залізного кованого цвяха. Домовина поховання № 12 опущена в яму глибиною 0,8 м, ширина могильної ями 0,75 м.

Поховання № 13. Домовина має вигляд трапеції. Ширина днища 0,52 м, ширина кришки 0,48 м, висота домовини 0,4 м. Кістяк лежав головою на захід, череп повернутий вправо, права рука витягнута вздовж скелета, ліва прогнута. Кість лівої руки знаходилась у центрі грудної клітки. В піщаному заповненні зустрінуто великий зуб якоїсь тварини.

Поховання № 17 виявилось дитячим. Домовина повністю збереглася. Її довжина 0,7 м, ширина нижньої дошки 0,33 м, товщина 0,02 м, висота бокової стінки 0,22 м, товщина 0,022 м, ширина кришки 0,34 м, товщина 0,015 м. Крім того, до обох торцевих дошок були щільно приставлені вертикально дошки розміром 0,35 × 0,22 м так, що ниж-

ній край знаходився на одному рівні з нижнім краєм, а верхній виступав над домовиною. Вказані дошки ніяк не кріпились до домовини. Конструктивна особливість дитячого поховання була в тому, що бокові дошки опирались не на нижню дошку, а на землю.

Одержані розкопками матеріали дозволяють скласти повне уявлення про конструкції гробовищ, які використовувались при похованні небіжчиків у першій половині XI ст., а також про технологію їх виготовлення, ремісничі навички, використання різноманітних технік декорування. Їх можна поділити на кілька типів (рис. 52, а; 53, а).

Тип А. Це прямокутний ящик, складений із колотих дошок без використання цвяхів. Нижня дошка дещо розширена до голови небіжчика. Бокові дошки ставились на торці у спеціально вибрані заглиблення нижньої і бокових дошок і щільно притискалися одна до одної. Боковини утримувались за рахунок того, що торцевими дошками притискалися до земляних стінок могильної ями. Зверху накладалися одна або дві нетовстих дошки. Іноді кришка домовини підганялась до боковин вибраними фасками. Домовини типу А, ймовірно, остаточно збирались під час поховання небіжчика безпосередньо в могилі. Спочатку в яму опускалась дошка дна домовини, на якій міг

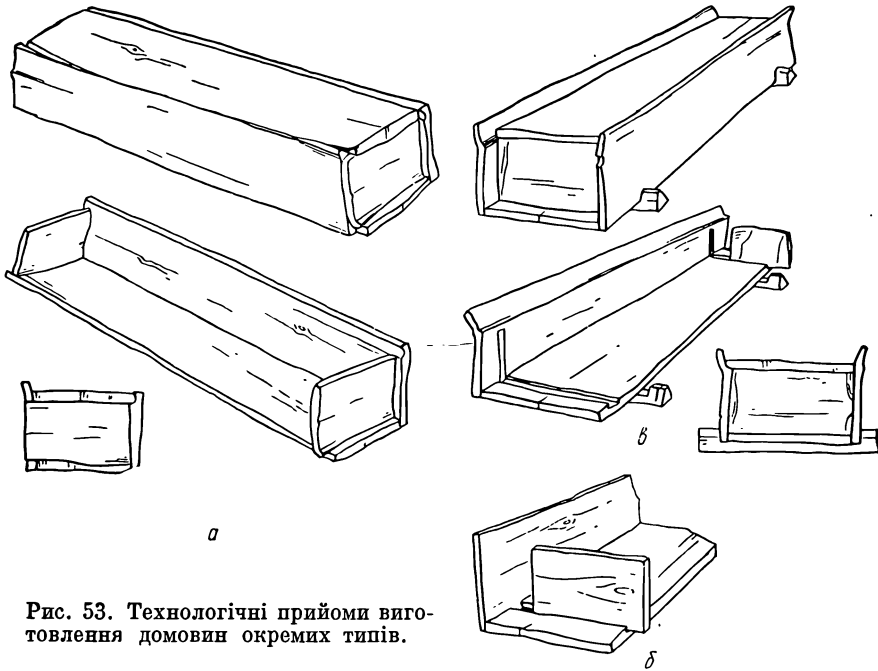

Рис. 53. Технологічні прийоми виготовлення домовин окремих типів.

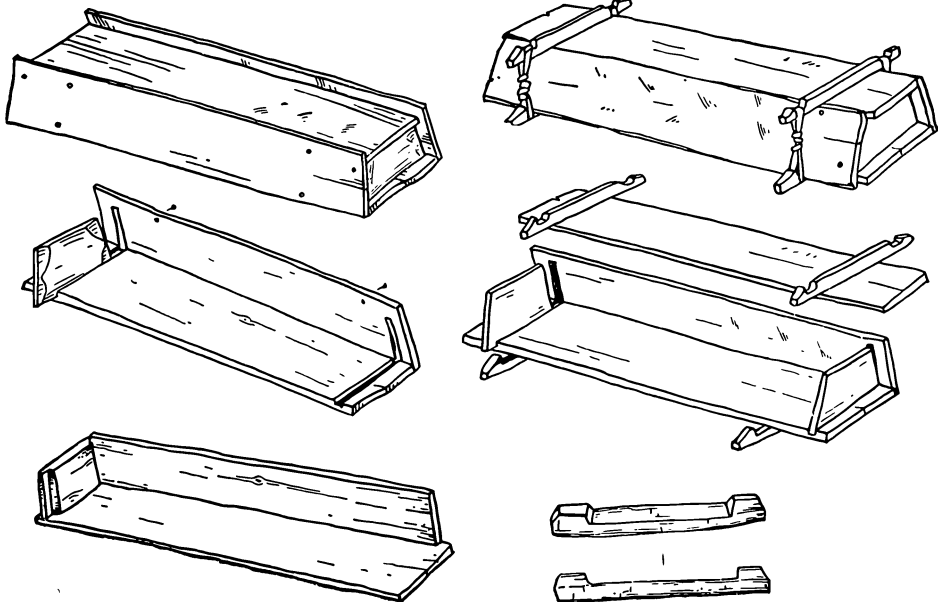
лежати покійник, далі боковини, які «розкріплялись» торцевими дошками і нарешті клалася кришка.

Для виготовлення такої домовини, як правило, використовувалось одне дерево: колода з дуба чи сосни, з якої кололись дошки. Соснові дошки були

товщими, 3—5 см, дубові на 1—2 см тонші, хоч є й виключення (поховання № 12), товщина дубових дощок якого становить 6—7 см.

Тип Б. Відмінність від попереднього тільки у способі скріплення стінок: для закріплення торцевих стінок у нижній дошці вибирався поперечний паз. У деяких екземплярах верх тор-

Рис. 54. Домовини типу Г.

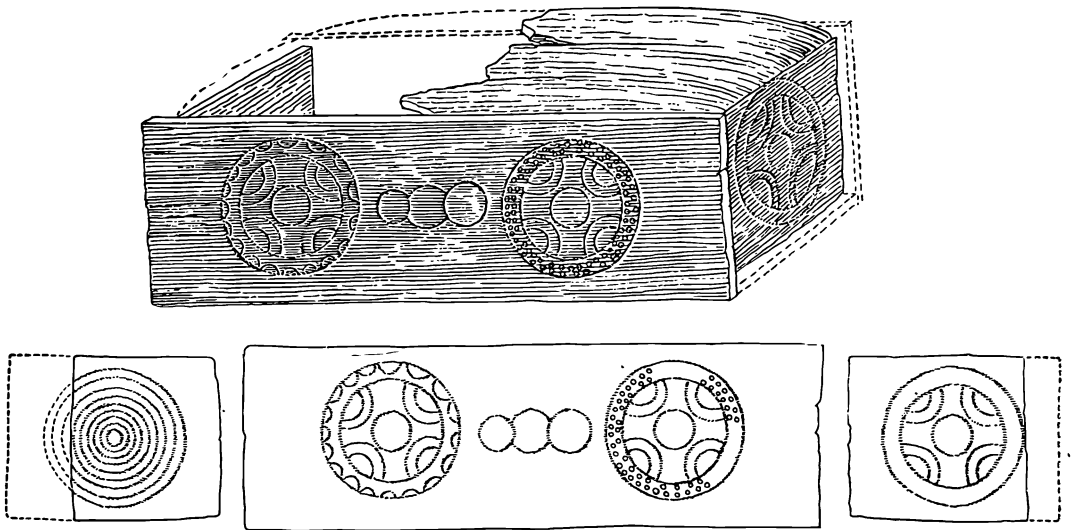

Рис. 55. Дерев'яний саркофаг.

цевих дощок заокруглювався (поховання № 8) (рис. 52, б; 53, б).

Тип В. Принципова відмінність від попередніх типів полягає у трапецієвидній формі самого гроба. Паз для встановлення торцевих дощок вибирався не тільки в нижній дощці, а й бокових. За рахунок того, що він не добрався до верхнього краю дошки, при запазовці боковини тримались власною вагою на похилих боках торцевих дощок. У кількох випадках боковини додатково закріплені залізними цвяхами або дерев'яними тиблями (рис. 53, в).

Знизу, біля голови і ніг, встановлювались дерев'яні підставки із бруска або кругляка, в яких вибирався паз на ширину домовини. Трупи цього типу могли збиратися і транспортуватися задовго до самого поховання. Дощки ретельно обстругувались. Домовини виготовлялись переважно із дуба.

Тип Г (рис. 54). По формі нагадує типи А, Б, однак за рахунок підвищення висоти боковини наближується за формою до саркофага. Вся конструкція збиралась за допомогою дерев'яних тиблів, без пазів і вирізок. Домовина виготовлялась із відносно тонких (до 3 см) дубових дощок, що вирізнялись ретельною обробкою. Зовнішні площини всіх чотирьох стінок одного екземпляра декорувались легкою різьбою.

Основний мотив орнаментациї — розетки із вписаним хрестом, два варіанти яких виконані на боковинах і один на торцевій стінці. Розеткою із концентричних кіл прикрашено другу торцеву стінку домовини (рис. 55).

Кришка виготовлялась округлої форми із м'якої деревини (верба), ретельно оброблялась, край виконаний у формі вінчика. На цьому ж горизонті культурного шару виявлено дерев'яні предмети, які можна інтерпретувати як рештки домовини іншого конструктивного типу, повного уявлення про який ми скласти поки що не можемо. Групу таких знахідок становлять товсті гарно оброблені дошки, по краях яких, ймовірно із зовнішнього боку, вирубані поперечні широкі заглиблення округлої форми. Такі вирубки могли служити для установки домовини на конструкцію із кругляків, які були укладені поперек. У трьох із п'яти зафіксованих дощок в центрі або трохи збоку були прорубані наскрізні прямокутні або квадратні отвори. Заслужують на увагу і дві однакові за розміром дошки, в яких прямокутні отвори (пази) зроблені в тотожному порядку.

Якщо розглянута група знахідок, на нашу думку, це залишки домовини, то інша група предметів, на жаль, також виявлена за випадкових обставин, може бути інтерпретована як огорожа могильних ям [Сагайдак, 1988, с. 133].

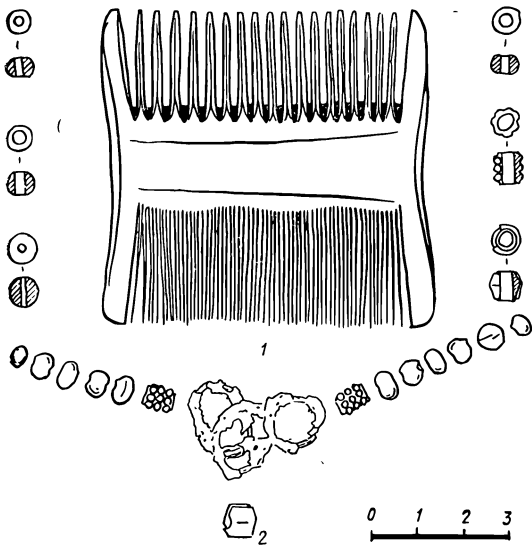

Рис. 56. Інвентар поховання № 8.
1 — дерев'яний гребінь; 2 — набір скляних намистин із срібною підвіскою.

Вони являли собою обаполи довжиною 1,5—1,6 м, по краях яких прорізані поперечні неширокі (до 2 см) пази іззовні. В комплексі з цими обаполами знайдено невеличкі кілочки, у верхній частині яких прорубано квадратні отвори. Як на пазах обаполів, так і на верхніх частинах кілочків відмічено сліди мотузок (рис. 56; 57, 1, 2).

З технологічного боку розглянута категорія знахідок першої половини XI ст. є продуктом високорозвинутого ремесла, що мало глибоку традицію. Основні види теслярських і столярних робіт загальні для всіх розглянутих типів (рис. 58).

Стовбури колоди на дошки, далі обробляли сокирою і доводились теслом. Поперечні і наскрізні пази робились долотом. Крім пазів для скріплення і підгонки стінок домовини використовувались дерев'яні тиблі й залізні цвяхи.

Дерево для виготовлення дорогих орнаментованих домовин-саркофагів попередньо заготовлялось і висушувалось. Про це свідчить відсутність деформацій широких дощок.

Помітні сліди економного розподілення сил, зовнішні поверхні оброблялись ретельніше, ніж внутрішні.

Не останню роль відігравали елементи декорування, виявлені на незначній кількості домовин. Інколи обходились невеличким зображенням Голгофи з хрестом, яке вирізалось біля голови небіжчика на зовнішній стороні стінки, в поодиноких випадках дерев'яний саркофаг прикрашався закінченою орнаментальною композицією. Художня деревообробка цього періоду знаходилась під впливом візантійських зразків [Сагайдак, Селівачев, 1986, с. 135]. У формуванні зображувальної системи, якою користувалися подільські майстри, відчутні впливи кам'яної пласти-

Рис. 57. Випадкові знахідки дерев'яних частин поховальних комплексів могильника II: 1—2 — залишки стін дерев'яних гробниць (?); 3—6 — деталі домовин; 7—11 — поховальні конструкції повторного призначення (?).

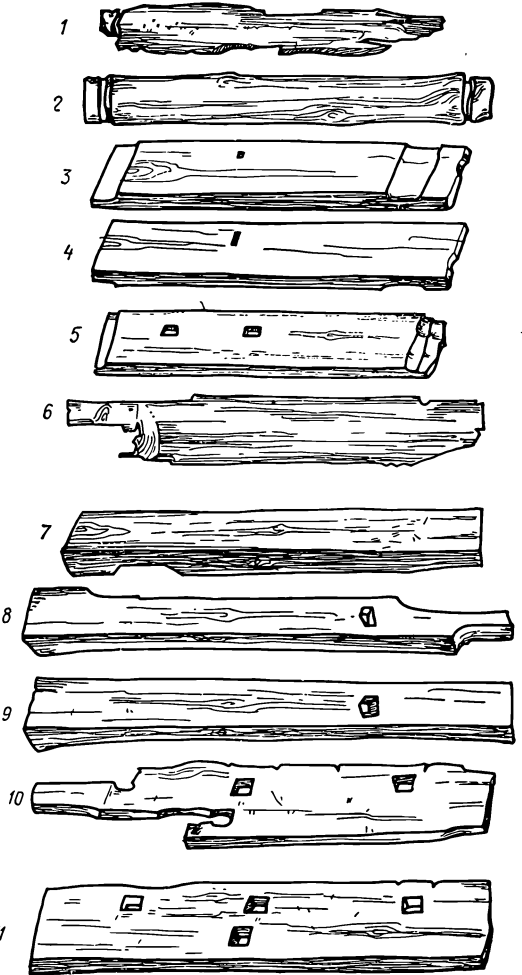

Рис. 58. Зображення дерев'яних домовин на мініатурі Радзівілівського літопису.

ки, що прикрашала Десятинну церкву та Софію Київську.

Можна висловити припущення про існування готових моделей-зразків.

«Пожежний» характер археологічних досліджень на розкопках Подолу не завжди давав можливість ґрунтовно дослідити заповнення будівель і культурного шару на територіях садиб. Цим пояснюється малочисельність археологічних знахідок. Але під час робіт окрім кераміки, зібраної у великій кількості, в ярусі культурного шару, що належить першій половині XI ст., зафіксовано знахідки, які дають змогу датувати досліджувані об'єкти.

Хронологічну характеристику скляних прикрас першої чверті XI ст. можна дати за складом намиста з дитячого поховання на Контрактовій площі неподалік зрубу № 5. Поховання було в довбаній колоді, яка зверху перекривалася дошками. Під час розчистки поруйнованого кістяка дівчини (?), орієнтованого головою на захід, у ділянці ший виявлено намисто з 11 намистин: лимонки із смугастим візерунком, двох багатоскладових посріблених, та з синього прозорого скла, жовтої та мозаїчної. В центрі намиста містилась бурштинова призматична намистина. Аналіз за прийнятою класифікацією таких

знахідок показує, що поховання здійснене не пізніше початку XI ст. [Львова, 1968, с. 82—94; Щапова, 1972, с. 73—96].

Вироби із скла представлені привозною багатоскладовою намистиною, побутування якої визначається VIII—X ст. [Львова, 1968, с. 83]. У заповненні культурного шару знайдено нижні частини двох гостродонних скляних кубків заввишки 19 см, з діаметром дна 9—10 см. Цікавий набір із кістки і рогу. Річчю, яка добре датується, є футляр одностороннього гребеня (рис. 42, 25). В старожитностях Києва такий тип гребеня зустрічається в жіночому похованні X ст., виявленому під час дослідження залишків язичницького капища на вул. Володимирській, 3 [Толочко, Боровський, 1979, с. 9]. У старожитностях Старої Ладogi аналогічні вироби належать до горизонту Д [Давидан, 1968, с. 57]. На зазначеному будівельному горизонті зафіксована також невелика кістяна пластина з рельєфним зображенням сови (рис. 42, II, 33).

Другою чвертю XI ст. (за дендрохронологією після 1033 р.) можна датувати комплекс знахідок із заповнення зрубу № 12 («Житній ринок»), серед яких є скляні вироби. Він складався з кількох шиферних пряселень ребристих (чотири) овальної або ледь наміченої біконічної форми (три). Діаметр

внутрішніх отворів відповідно становив 8—10, 5—6 мм. Там же знайдено два скляних пласких браслети синього кольору. Один з них декорований рослинним орнаментом, нанесеним золотом. Браслети зазначеного типу — візантійські, звичайно вони датуються X—XI ст. [Львова, 1959, с. 329; Шапова, 1972, с. 109]. Найближчим аналогом є браслет з давнього Білозера [Голубева, 1973, с. 182, рис. 66, 14]. В зрубі виявлено також кришталеву кулеподібну намистину. Ці старожитності добре відомі за матеріалами Київського та Шестовицького могильників [Каргер, 1958, табл. XXIX; Бліфельд, 1977] і датуються переважно X—XI ст. Від початку XI до XIII ст. побутують за новгородською хронологією кістяні видовжені гудзики, екземпляр яких виявлено в зрубі [Колчін, 1958, с. 101 (рис. 42, 14)]. Звідти походить також фрагмент кістяної пластини з чітким зображенням княжого тризуба (рис. 42, 15). На жаль, не збереглася верхня частина зображення, що утруднює атрибутацію знахідки. Але, на нашу думку, воно повторює схему княжих знаків на срібниках Володимира Святославича [Сотникова, Спасский, 1983, с. 84].

Залізні вироби на горизонті зрубу представлені бойовим топірцем, що належить до найдавніших типів сокир, які побутували у Східній Європі в X—XI ст. Проведений аналіз засвідчив, що його викувано із заготовки, наскрізь цементованої з того кінця, з якого передбачалось формувати лезо. Склад вуглецю на вістрі леза 0,8—0,9 % [Вознесенская, 1981, с. 120]. Топірець з Подолу подібний за формою до бойової сокири з Райковецького городища [Гончаров, 1950, табл. XII, 11]. Дерев'яні вироби представлені точеним ковшем і виробом з дошки довжиною 45 і висотою 21 см з бічними ручками, в яких зроблено наскрізні отвори (табл. XVIII, 1). Цей виріб, мабуть, є частиною преса для виготовлення воску або сиру, на що вказують етнографічні матеріали [Hensel, 1965, с. 122]. Тут же знайдено фрагменти дерев'яних меблів (?) (табл. XVIII, 4; XVI, 8), деталі верстатів (табл. XVI, 5;

XVIII, 2), деталі художнього оформлення інтер'єрів будівель (табл. XX, 1—5), полоз саней (табл. XIX, 3), численні фрагменти посуду (табл. XVI, 1—4; XVIII, 3, 6; XIX, 1, 4), різноманітні господарчі предмети: клинки, чesала, лопатки, поплавки і навіть дитячі іграшки (табл. XVII).

Крім численних дерев'яних предметів, виявлених у складі археологічних комплексів (заповнення помешкань, господарських і виробничих споруд), маємо знахідки, одержані під час будівельних земляних робіт, тобто поза комплексами. При вивченні стратиграфії місць встановлено, що вони можуть належати до першої половини XI ст.

Привертає увагу окуття рогу, прикрашене мідними золоченими накладками з плетеницею у вигляді ромбів та півкіл (рис. 61). До цього ж часу з певним застереженням можна віднести кістяне писало (?), верхня частина якого прикрашена скульптурним зображенням голови хижого звіра (можливо, ведмедя), масивний кістяний предмет групоподібної форми з овальним отвором у верхній частині (кастаньета), круглу колодку ножа з геометричним орнаментом (рис. 42, 17, 17A, 18).

Друга половина XI ст. За основу датування археологічних комплексів цього часу правлять сім дендрохронологічних дат (одна відноситься до розкопу на Контрактовій площі, чотири — на Житньому ринку, три — на вул. П. Сагайдачного, 6—8). Для групи розкопів (вул. Волоська, 14, 16, 17—19), де не вдалося отримати деревини для дендрохронологічного обстеження, за хронологічні репери служили дані стратиграфії, які узгоджувались із стратиграфією розкопів на Контрактовій площі, вулицях Героїв Трипілля, Верхній Вал, Нижній Вал. Ці дані коригувались знахідками предметів з вузькими датами побутування (монети, печатки). Протягом другої половини XI ст. в житловому будівництві Подолу

Рис. 59. Стабільність планування будівель на суміжних будівельних горизонтах:

а — південні кути зрубів № 11, 12 (Житній базар, 1973); б — південні кути зрубів № 16, 17 (Житній базар, 1973).

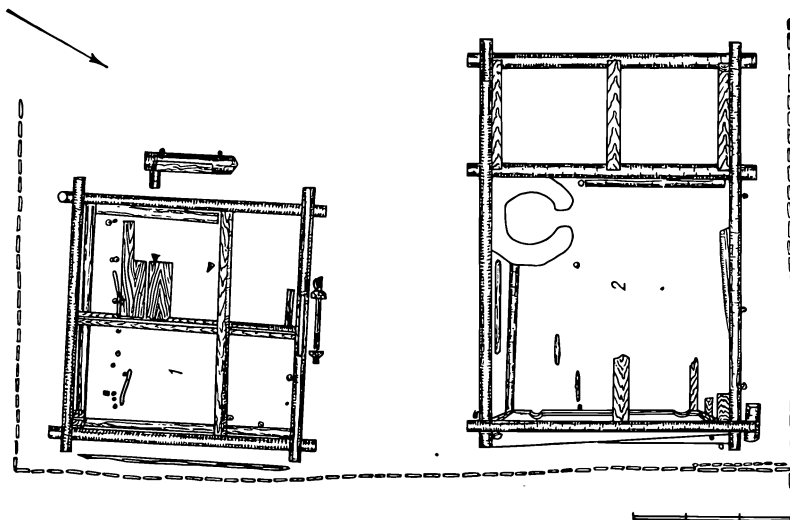

Рис. 60. План будівель другої половини XI ст. Житній базар. 1973:

1 — зруб № 7; 2 — зруб № 8.

переважали зруби-п'ятистілки. Порівняно з попереднім часом площа його майже не змінилася. Так, зруб № 12 (Житній ринок), розташований посеред садиби, будівництво якої було розпочате в 30-х роках XI ст., мав площу близько 28,5 м², а зруб № 8, зведений на цьому ж місці 1080 р. становив 31,9 м². Однак варто відзначити ще одну цікаву обставину, яка виникла під час вивчення хронології побутування подільських будівель. Прямо на залишках уже згаданого зрубу № 12 був зведений зруб № 11, (рис. 59), дендродата будівництва якого 1062 р. Верхні вінці нижнього зрубу використані як фундамент нової будови. Розміри зрубу № 11 становлять 4,5 × 3,5 м: це менше, ніж більша камера зрубу № 12. Таким чином, ймовірно, стихійне лихо (зруб мав сліди пожежі і занесений піском) змусило власників садиби якийсь час використовувати під житло невелике однокамерне приміщення (зруб № 11) (рис. 60).

Така ж ситуація простежувалась і при дендрохронологічному вивченні житлово-господарських комплексів зрубів № 7, 8 цього ж розкопу. Дендродата зрубу № 7 — 1075 р. Це квадратна в плані хижа розміром 4,3 × 4,3 м. Зруб складений із круглих колод діаметром 20—22 см. Колоди добре припасовані одна до одної, поміж ними — прокладка з моху. Споруда збереглася на висоту чотирьох вінців (рис. 61).

Деталі інтер'єру зрубу та будова входу вказують на хронологічні рамки існування споруди. В середині зрубу підвалини настилу підлоги, укладені навхрест. ?

До першого ярусу належить підвалина, розташована посередині зрубу, яка ділить його навпіл. Вона знаходиться на рівні другого вінця і має двобічний паз. Близьче до південного кута знайдено рештки настилу з широким колотих дощок, одним краєм дошки вкладено в паз підвалини, другим — на 10 см не доставали до південно-західної стінки, під якою була ще одна підвалина. З плином часу підлога в зрубі, очевидно, перестелялася. Для цього перпендикулярно першій підваліні на відстані 1,5 м від південно-західної стінки зверху була покладена ще одна підвалина. Паз для закріплення в ній дощок видовбано лише з одного боку, другий закріплено увігнаними в землю кілками.

На рівні першого ярусу підлоги зрубу біля південно-західної стінки, ближче до південного кута, виявлено майданчик розміром 1,75—0,80 м, споруджений із випаленої глини. Можливо, це залишки опалювального пристрою. На місці спорудження печі (?) в настилі дощок вирізано спеціальний отвір.

Таким чином, спершу зруб № 7 мав піч і дощану підлогу, дошки якої лежали в напрямку між південно-західною та північно-східною стінами. Піз-

ніше споруда ремонтувалася, підлога піднімалася на рівень між третім і четвертим вінцями. Для цього була закладена нова підвалина. Таку картину побутування споруди можна відновити за обладнанням входу до неї. Спочатку вхід був по центру північно-західної стінки зрубу. Для цього, починаючи з третього вінця, робився проріз висотою 0,8 м і в торцях колод вирубувались пази, а в нижньому вінці продовжувались отвори для дверного шипа. Іззовні зрубу було закопано стовпи по краях прорізу із наскрізним отвором, куди закладався дерев'яний брус.

Наступний вхід до споруди — з південного заходу. Він з'явився після того, як зруб занесений піщаним шаром на висоту чотирьох вінців. Як свідчить дендрохронологічне датування споруд, це сталося 1103 р., тобто через 28 років після спорудження самого зрубу [Сагайдак, 1982, с. 449]. Знайдена деталь входу становить собою обрізок колоди завдовжки 0,75 м діаметром 0,3 м. З боку зрубу в ньому був видовбаний паз, що був за опору драбині, яка вела у приміщення. Зовні опора кріпилася колами і спеціальною підкладкою. Цікаво, що опора входу не має на собі слідів дії вогню, тоді як верхні вінці зрубу № 7 дуже обвуглені. Це вказує на те, що пожежа могла трапитися ще під час першого періоду функціонування зрубу до занесення піском. На рівні обладнання другого входу до зрубу № 7, біля південно-західної стіни, знайдено фрагменти дощаного настилу та обрізки товстих колод. Очевидно, площа садиби між двома сусідніми спорудами була викладена деревиною. Досліджені деталі обладнання зрубу № 7, зокрема стратиграфічні спостереження і результати дендрохронологічного датування деталей споруди, не дозволяють погодитись із спробою реконструкції зрубу, де всі виявлені деталі інтерпретуються як такі, що належать до однієї будови, тобто зводяться до одного будівельного періоду. В реконструкції, запропонованій В. О. Харламовим, зруб № 7 представлений у вигляді споруди на підклітці, із другим ярусом, куди з

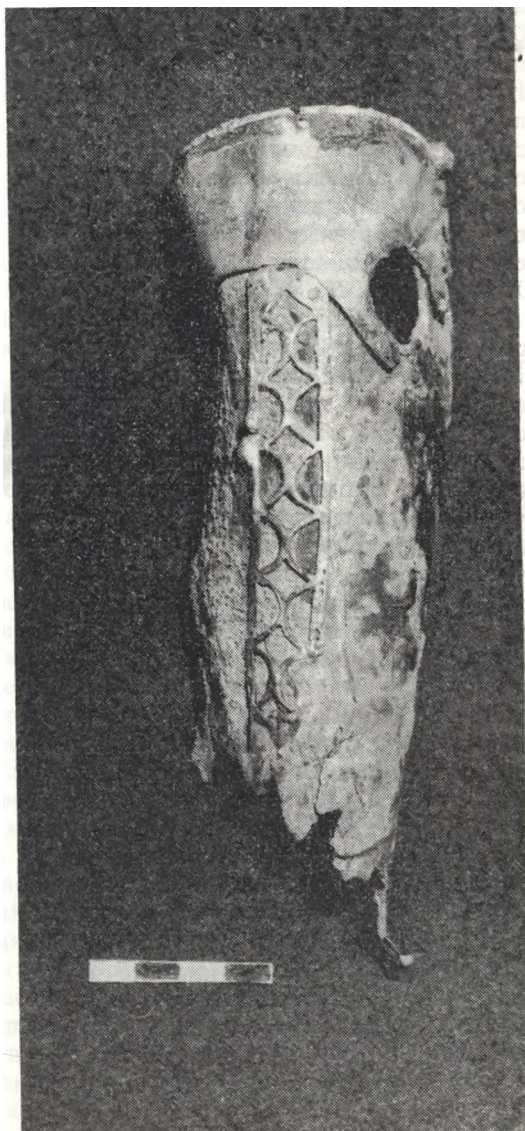

Рис. 61. Окуття рогу. Вул. П. Сагайдачного. 1974.

південно-західного боку вів пандус-сходня [Харламов, 1982, с. 130]. Проте поза увагою лишається той факт, що оперття пандуса з'явилося вже тоді, коли зруб був занесений повеневим річковим піском на висоту чотирьох вінців. Отже, денна поверхня ділянки різко піднялась. Таким чином, появу нового входу до споруди легко пояснити, виходячи з вищезазначеної причини, оскільки перший, давніший вхід був занесений піском. Всі викладені

міркування про час побутування зрубу є підставою для перегляду питання про його функціональне призначення. Ймовірно, цей зруб, як перша споруда на садибі, певний час використовувався під житлове приміщення, про що свідчать залишки печі. Лише після спорудження житлового зрубу № 8 він почав виконувати функції господарського приміщення [Толочко, Гупало, Харламов, 1976, с. 31].

Отже, порівняно з попереднім часом внутрішнє планування споруд, тобто кількість приміщень, розташування входу й печі всередині споруди, спрямування гирла печі в будівлях другої половини XI ст. лишаються незмінними. Змінюється лише характер улаштування фундаментів. У зрубі № 8 (Житній ринок) менша камера не мала двох нижніх вінців, а починалася з третього — спільного для всієї споруди. Попід зовнішніми кутами меншої камери були встановлені опорні стовпи (сторчі). Влаштування фундаментів з консольними підставками викликане, мабуть, бажанням створити підпільне приміщення, де б зберігався дерев'яний інвентар [Толочко, Гупало, Харламов, 1976, с. 32], адже під іншими кутами цієї ж споруди лежали традиційні підкладки з невеликих обрізків колод.

У більшості житлових і деяких господарських спорудах були влаштовані дощані підлоги з широких (до 40 см) добре оброблених колотих дощок. Як правило, підлога класяся на дерев'яні колоди-лаги, що врубувались між першим та другим або другим і третім вінцями.

Повною мірою зменшуються розміри валькованих печей, хоч їхні конструкції залишаються сталими. Печі встановлювались у ближчому до входу споруди і прилягали до стіни. Лише в зрубі № 7 («Житній ринок») піч була розташована в правому дальньому куті. В підлозі робилися спеціальні прозори і валькований припічок, який іноді загороджували поставленими на ребро дошками і заклинювали кілками. Подекуди (зруб № 8) під печі вистелявся уламками плінфи завтовшки до 2,5 см. Цю ознаку можна вважати хронологічною, бо лише від середини XI ст. в

Києві розгортається широке будівництво кам'яних споруд, а отже, могла вироблятися плінфа для печей.

Виробнича піч з розкопу по вул. Волоській, 17—19 належить саме до цього часу. Зберігся припічок розміром $2,36 \times 2,94$ м — майданчик із глини, закріплений по периметру дошками. По краю підлоги зроблено отвори [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979, с. 44].

На кінець XI ст. в забудові Подолу з'являються значні споруди площею близько 35 м^2 , укладені, ймовірно, із трьох камер. До їх числа можна віднести зруб № 8 А, досліджений на розкопі по вул. Волоській, 16 у 1983 р. У першій половині XII ст. кількість таких споруд зростає.

У другій половині XI ст. відбувається зміна конструкцій дерев'яних кріплень берегів невеликої річки, відкритої на розкопі в районі Житнього ринку. На рівні четвертого будівельного горизонту там також був виявлений комплекс конструкцій, що використовувався для зміцнення берега. Це поставлені один на одній зрубикліті з негрубих колод. Розміри верхнього зрубу № 5 — $4,45 \times 3,75$ м, нижнього зрубу № 6 — $4,65 \times 4,65$ м. Можливо, заміна зрубів відбувалася синхронно із зміною будівельних горизонтів на садибі, про що свідчить стратиграфія заповнення клітей. Колоди південно-західної і північно-східної стінок клітей були врубані в обшивку берега, яка являла собою стіну з дубових брусів, укріплену двома рядами дубових стовпів.

Отже, берегові зрубикліті відігравали роль своєрідних контрфорсів, на яких трималася вертикальна обшивка річки. Заповнені землею, вони захищали берег від руйнівної дії водяних потоків.

Знахідки, що мають хронологічні ознаки другої половини XI ст., розподіляються нерівномірно в часі. Кількість їх, що припадає на третю чверть століття, незначна.

Із скляних виробів до цього часу слід віднести появу гостродонних кубків-лампад. Два фрагменти денця таких лампад виявлені в розкопі на Контрактовій площі. До останньої чверті

XI ст. належать кубки з піддоном (розкоп на вул. Волоській, 16). Третій тип скляного посуду, який можна датувати кінцем XI ст., — кубки з плоским дном, що переходить безпосередньо в стінку, тобто посудини без піддона.

В останню чверть XI ст. в культурному шарі Подолу починають з'являтися скляні браслети. На розкопі по вул. Волоській, 16 (1981—1983 рр.) у цьому ярусі їх виявлено 10. Більшість з них (5) — круглі, а за кольором — коричневі з білою та червоною ниткою, блакитний, зелений і блідо-зелений. Один браслет плескатоопуклий зеленого кольору. Інші (4) — синій, блакитний, блідо-зелені — псевдоплетені. Там також знайдено широкий браслет, кулеподібні намистини чорного кольору з повздовжніми смугами лимонного кольору. Заслугують на увагу велика чорна намистина з вічками, облямована віями, а також яйце-писанка, покрите полив'яним візерунком з фігурних дужок.

У шарах другої половини XI ст. в заповненні споруд відзначається масова поява знахідок шиферних прясельць. Якщо раніше вони були поодинокі, то тут стають регулярними. За формою вони бітрапецієподібні, заввишки 12—13 мм, із зовнішнім діаметром — від 15 до 22 мм, діаметром внутрішнього отвору в основі 5—6 мм.

До хронологічної характеристики археологічних комплексів слід включити гребені з деревини, кості та інші дрібні вироби.

Дерев'яний цільний двобічний гребінь з густими і рідкими зубцями знайдений у складі поховання середини XI ст. (вул. Хорива, 40). На розкопі по вул. Волоській, 16 аналогічний, але зроблений з кістки гребінь, знайдено в шарах, які можна датувати останньою чвертю XI ст. Там же виявлено цільні двобічні кістяні гребені типу Д, Л, М (за Б. О. Колчіним).

До середини XI ст. належить знахідка кістяного видовженого гудзика. Його форма значно ускладнена порівняно з аналогічною знахідкою із зрубу № 12 (Житній ринок), з'явилися додаткові пазки, чіткіше вирізьблено кінці і паз для кріплення гудзика (рис. 42, 14).

В межах XI—XII ст. поки що можна датувати кістяні вироби у вигляді шпильки. Один кінець такої шпильки загострений, а другий прикрашений «півнячим гребінцем». Циліндрична колодка виробу покрита орнаментальним плетивом. Б. О. Колчін відзначив, що цей тип виробів у старожитностях Новгородда передусім привертає увагу типізацією та збігом окремих деталей художньої обробки [Колчін, 1958, с. 102]. Як свідчать наші дослідження, серед київських старожитностей побутують такі ж типи, а час користування ними — той же, що і в Новгороді.

В археологічних комплексах Подолу другої половини XI ст., зокрема останньої чверті століття, можна зауважити появу значної кількості виробів із кольорового металу. До хронологічного розгляду ми включили золоте тринамістяне кільце (вул. Волоська, 16) (рис. 43, 30). Аналогічні знахідки великою мірою поширені в старожитностях дреговичів і є етновизначальною прикметою останніх [Седова, с. 117]. Тут знайдено також дротяні вискові кільця з S-подібним кінцем, поширені серед інвентаря полянських та древлянських поховань (рис. 43, 29, 28). На розкопі по вул. Волоській, 16 вдалося знайти кілька підковоподібних фібул з бронзи. Найдавніша з них може належати до середини XI ст. (рис. 43, 27). Вона має багатогранні голівки із заглибленням у центрі, по всій площині прикрашена орнаментальними карбами. Аналогічні прикраси, відкриті в культурному шарі Новгородда з кінця X і до кінця XIV ст. були поширені в новгородських, приладозьких і володимирських землях, а на території Фінляндії, Швеції, Норвегії в IX — на початку XI ст. [Седова, с. 88]. Ще одна підковоподібна фібула — з розкопу по вул. Щекавицькій, 25—27 [Ивакин, Степаненко, 1985, с. 94].

З горизонту межі XI—XII ст. походить знахідка невеликої бронзової ритуальної ложечки з кільцем у верхній частині, прикрашеної, очевидно, вписаним хрестом (рис. 43, 14). Тут виявлено також бурштинову підвіску у вигляді розквітлого хреста. Ці знахідки побутують і в пізніші часи, але появу їх, очевидно, слід датувати саме XI—

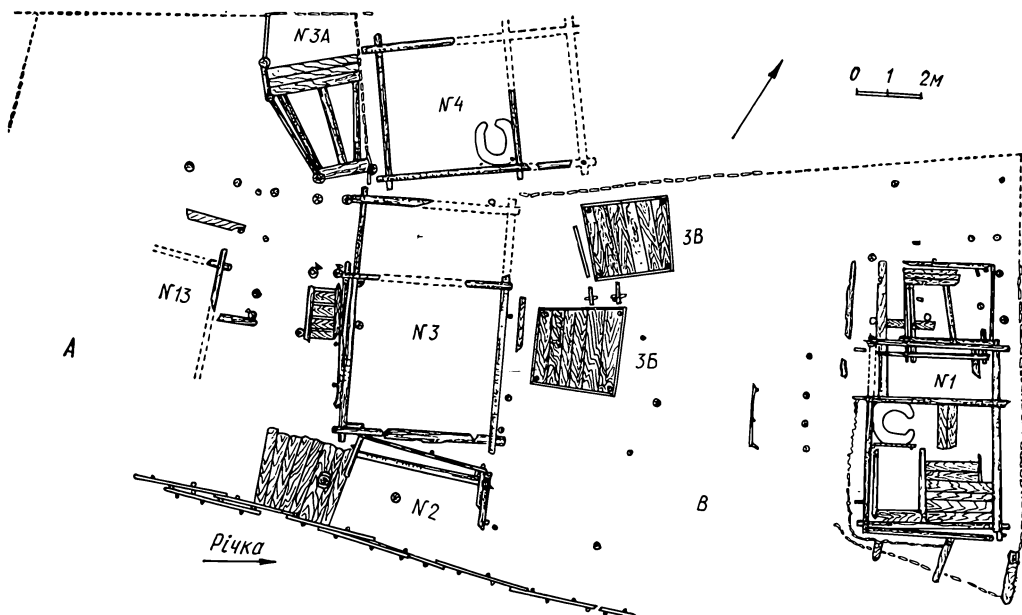

Рис. 62. План будівель першої половини XII ст. Житній базар. 1973.

XII ст. Комплекс залізних виробів того періоду репрезентовано знахідками окуття залізної лопати, свердла, долота, різноманітних клямок, костилів, цвяхів. Зафіксовано також фрагменти округлих видовжених кресал.

Перша половина XII ст. Архітектура представлена комплексом житлових, господарських, виробничих споруд, які свідчать, що на цей час у житловому будівництві масовим залишається тип зрубу-п'ятистінка. Так, на «Житньому ринку» дендродата будівництва на горизонті 1116 р., у розкопі виявлено три споруди такого типу, що входили до складу двох міських садиб (рис. 62).

Зруб № 3. Це характерний зруб-п'ятистінок площею 37,5 м². Складений він з колод 24—25 см, зберігся на два вінці, рублених «в обло». Встановлений на спеціальному земляному майданчику обмеженому дошками. Вхід до споруди розташовувався в південно-західній стінці меншої камери, на що вказувала знайдена драбина і палі, на які вона спиралася [Толочко, Гупало, Харламов, 1976, с. 24].

На північний захід від зрубу № 3 був досліджений комплекс будівель, до складу якого входили аналогічний зруб-

п'ятистінок (№ 4) і споруда, розташована в торцевій його частині. Сам зруб трохи менший за розмірами, ніж зруб № 3, але в східному куті великої камери розміщувалась валькована піч розміром 1,4 × 1,3 м при внутрішньому діаметрі паливної камери 0,8 м, товщині стінок 0,35 м, що вказує на житлове призначення споруди. Споруда № 3, А має стовпову конструкцію із закладенням стін колотими дошками, запазованими в палі, встановлені за периметром будівлі. До споруди з південного заходу був зроблений вхід завширшки 2 м, фіксований двома вертикальними стояками. Підлога вимощена дошками і покладена на колоди-підвалини. Щільне заповнення споруди перегноем, а також велике залізне кільце, знайдене в ній, дозволяє інтерпретувати її як стайню [Толочко, Гупало, Харламов, 1976, с. 26].

Ще один зруб — № 13 — у південно-західній частині садоби. Досліджено було лише північно-західну частину — ріг будівлі і прилеглі до неї стіни, а також настил із колотих дощок, що доходив до стін споруди, грубу колоду з повздовжнім пазом. Довкола будівлі на відстані приблизно 1 м від південного фасаду виявлено систему з укопаних паль — можливо рештки розвинутої галереї [Харламов, 1982, с. 134].

Ще дві однотипні споруди (№ 3 В і 3 Б) розміщалися на південь від зрубу № 3. Це майже квадратні конструкції розміром $2,4 \times 2,2$ м. Залишки їх — дощаний настил, обіч якого встановлено стінки з вертикально поставлених дощок у споруді 3Б і горизонтально укладених в споруді 3 В. По кутках настилу вбито грубі жердини. Будівлі, на думку В. О. Харламова, використовувались як приміщення для утримання свиней. На нашу думку, це не просто залишки заглиблених у землю підклітей, а рештки будівель, які опустилися з вищезгаданого будівельного горизонту. Аналогічні будівлі детально вивчено на розкопі 1981—1984 рр. по вул. Волоській, 16. Там вони датовані не раніше, як XVII ст. Про те, що будівлі 3 Б і 3 В опущені із вищезалеглого будівельного горизонту, свідчить і той факт, що конструкція, подібна до цієї, виявлена на місці зрубу № 3: вона перекривала його залишки, як це видно з місцезнаходження зрубів № 7 та 8.

Садиба В. На рівні шостого горизонту тут виявлено зруб № 1. За типом це п'ятистінок. Велика камера мала площу 18 м^2 , у західному кутку була валькована піч, встановлена на глиняному опічку. Дощаний настил споруди, виявлений в обох камерах, був покладений на підвалини, врубані між першим та другим вінцями.

До південно-західного фасаду зрубу прилягали рештки дерев'яної прямокутної конструкції, яка колись, очевидно, утворювала зі зрубом одне ціле.

Зруб № 1 демонструє типологічну близькість до ще одного типу житлових споруд, що виникли у першій половині XII ст. Це значні за площею зруби, утворені з трьох камер. Найвідомішою спорудою такого типу є «будинок токаря», досліджений В. О. Богусевичем 1950 р. на вул. Волоській, 14. Зруб мав три камери (А, Б, В) загальною площею 57 м^2 , розділені брускованими стінами. Площа всіх приміщень приблизно однакова. В центральній камері у південно-західному куті валькована піч з діаметром поду $1,1 \times 1,15$ м, гирлом розвернута до протилежної стіни.

До аналогічних житлових споруд можна віднести також зруби № 8 та 7,

досліджені 1984 р. на розкопі по вул. Волоській, 16. Двокамерні, площею понад 35 м^2 , але відмінні вони від п'ятистінок тим, що камери — складові споруди — майже однакові за площею.

Вальковані печі споруд першої половини XII ст. можна поділити на два типи. Перший тип — великі печі (діаметром до $1,5$ м), які встановлювались ближче до центру споруди (зруб № 4, вул. Волоська, 16), другий — звичайна кругла за планом піч з діаметром поду близько $0,6$ м. До цього часу відноситься поява такої технологічної особливості в обладнанні нижніх частин опалювальних пристроїв, як вмазування в основу печі залізного шлаку. На розкопі по вул. Волоській, 16 це особливість більшості споруд.

Ще одна технологічна деталь характерна для деяких споруд першої половини XII ст. В заповненні будівель на розкопі по вул. Волоській, 16 знайдено значну кількість глиняної обмазки, що свідчить про обмазування глиною стін тогочасних споруд. Думка, висловлена В. О. Богусевичем 1952 р. на підставі матеріалів перших розкопів на Подолі, дістала підтвердження в нових археологічних дослідженнях району.

Комплекс археологічних об'єктів першої половини XII ст. Подолу може бути доповнений матеріалами, отриманими у 1976—1979 рр. під час дослідження давньоруського храму літописної Пирогощі у південно-західній частині Контрактової площі.

Цей храм має надійну літописну хронологію і є своєрідним стратиграфічним репером у культурному шарі такого важливого району Подолу, як Контрактова площа. Залишки споруди на відстані понад 50 м від розкопу, де зроблено перший повний стратиграфічний розріз подільських напластунів. Розкопки храму показали, що Пирогоща являла собою тринефовий шестистовпний храм розміром $25,2 \times 18,8$ м. Товщина стін становила $1,3—1,5$ м, збереглися вони до висоти $0,9$ м. Кладка рівношарова, порядкова, із цеглин розміром $24—25 \times 28—29 \times 4—4,5$ та $30—32 \times 28—29 \times 4,5$ см. Багато плінф має рифлену поверхню, на деких — хвилястий орнамент. На ребрі

плінф аспиди зустрічаються вирізьблені хрести, на одній з них разом із хрестом накреслено слово «ГІ» (Господи).

Стовпи церкви хрещаті, західна пара стовпів має розширення кладки банного простору храму. Стіни споруди розчленовані пілястрами, причому зовнішні проміжні, завширшки 2,3 м, мають півколони діаметром близько 0,83 м, з виступом на 0,50 м.

Храм був поставлений на небувалих за потужністю підмурівках: глибина до 4 м, ширина 1,8 м. Попід стінами храму підмурівки стрічкові. В середині церкви передня пара стовпів стоїть на фундаменті, який є продовженням фундаменту центральної апсиди, решта стовпів встановлена на сильно розширених донизу стовпах.

Рівень денної поверхні будівництва храму легко фіксувався по входу в споруду і залягав трохи більше, ніж на 2 м від сучасної денної поверхні. Підмурівок складено на цементівковому розчині з шарів крупного бутового каменю, що чергувалися вирівнювальними рядами плінфи. Ця знахідка викликала дискусію з приводу першої історії храму. К. М. Гупало спробував зв'язати її з вищезгаданою церквою Святого Іллі, мотивуючи це літописними орієнтирами Подолу X ст.

В середині церкви простежено кілька рівнів підлоги (від початку XII до XIX ст.). Давньоруська підлога викладена шиферними плитами, закріплені на невеликій ґрунтовій підсипці (3—4 см), попід якою була підготовка (10—12 см) із цементівки з битою плінфою. Пізніше покриття — з цегли і плиток, інколи прикрашених рослинним орнаментом. Початковий вхід, знайдений у південній, західній та північній стінах храму, лежить на рівні верхнього обрізу підмурівків. Таким чином, вхід у Пирогощу демонструє нам рівень денної поверхні Подолу 1131—1136 рр.

Слід відзначити, що ближче до південного кута церкви перпендикулярно до його південної стіни виявлена сильно поруйнована нижня частина підмурівка якоїсь кам'яної споруди — бутовий камінь, покладений на вапняковий розчин коричнево-вохристого кольору. Було

розкопано поховання безпосередньо на кладці, орієнтоване головою на захід. Склад будівельних матеріалів споруди-прибудови дозволяє віднести її до XIV—XV ст. Споруда з аналогічними матеріалами виявлена 1984 р. на вул. Братській, де вона датувалася празькими грошами (кінець XIV—початок XV ст.).

Підмурівок церкви зводився пошарово в декілька етапів. Спершу на цементівковому розчині вкладався шар бутового каменю, згодом кілька вирівнювальних рядів плінфи і потім знову робилася кладка з каміння. У кількох місцях в підмурівку виявлено будівельні рештки якоїсь давнішої кам'яної споруди, зведеної, мабуть, в техніці змішаної кладки. На них збереглися фрагменти фрескового розпису та графіті.

Наявність саме таких блоків спонукала П. А. Рапопорта переглянути дати будівництва храму. Ототожнюючи їх із залишками літописної Пирогощі (1131—1136 рр.), дослідник визнав за можливе датувати храм 70—80 роками XII ст. [1984, с. 64]. У зв'язку з цим треба підкреслити деякі, на нашу думку, важливі обставини, які дозволяють стверджувати, що досліджені залишки належать до літописної Пирогощі 1131—1135 рр. Як відомо, з приводу закладання храму є різночитання. В Лаврентіївському літописі, він датований 1131 р. (в Іпатіївському — 1132 р.), храм був завершений 1135 р. За літописними відомостями, спорудження було розпочате за великого київського князя Мстислава Володимировича. Як будівничий Пирогощі Мстислав згадується також у Воскресенському, Никонівському, Львівському літописах.

Храм, розташований у центрі Подолу, згадано і в «Слові о полку Ігоревім»: «Ігор їде по Боричеву до святої Богородиці Пирогощей» [ПЛДР, 1980, с. 387]. Між цими датами є ще одна літописна згадка, пов'язана з Пирогощею. Під 1151 р. у давньоруських літописах йде мова про вивезення з Вишгорода у Володимир Андрієм Боголюбським ікони Богоматері, яка пізніше дістала назву Володимирської. Згадується, що вона «уже принесоша с Пирогощею ис Царяграда въ одном кораблі» [ПСРЛ,

т. 2, с. 482], тобто прибула до Києва з Візантії разом з іконою, що дала назву подільському храмові. Хоч у літописі і нема звісток про саму церкву, де знаходилась ікона, але вже сама згадка про неї свідчить про славнозвісність цього храму в середині XII ст.

Викликає подив те, що зруйнування церкви Пирогощі, яке відбулося згодом десь між 1135 та 70—80 роками XII ст., лишилося поза увагою літописця. Тим паче, що на сторінках літописів відмічаються і менш значущі події тих часів. Згадаймо, наприклад, про те, чиї саме дворища були зруйновані під час подій 1169 р.: «зжгоша двор Лихочев попов и Радьслав».

Очевидно, що будівельним матеріалом для літописної Пирогощі все ж були залишки якоїсь іншої кам'яної споруди попереднього часу. На цю думку наводить насамперед аналіз природничої інформації про екстремальні стихійні явища, що міститься у писемних джерелах. Маємо на увазі такі явища, які могли викликати значні руйнації у Києві, зокрема на Подолі. Дослідники вказують на незвичайну для Давньої Русі сейсмічну активність у першій половині XII ст. У тогочасних літописах зареєстровано 10 землетрусів. Прикметно, що один з них викликав такий сильний резонанс, що був зображений на мініатюрі Радзивілівського літопису. До першої чверті століття літопис відносить ще низку особливо помітних стихійних явищ. Повені 1108 та 1128 рр., коли «вода велика потопить люди і жито і хори м знесе», на думку гідрологів, були небаченими на той час. Не менш красномовно відображено на сторінках літопису наслідки пожежі 1124 р.

Стає зрозумілим те, що перелічені стихійні лиха, свідками яких були і будівники храму та їхні замовники, істотно вплинули на будівельні особливості храму. Саме це спричинилося до створення грандіозних за своєю потужністю підмурівків, що вимагало великої кількості будівельних матеріалів і змусило використовувати рештки поруйнованих будівель.

Такі висновки можна зробити з писемних джерел. Окрім них у нашому роз-

порядженні є ще одне джерело, що дозволяє окресленіше мовити про дату спорудження храму. Це стратиграфічні матеріали, одержані в результаті археологічного вивчення споруди.

Спеціальні шурфи, опущені в деяких місцях храму до глибини близько 7 м, що на розкопі Контрактової площі відповідає рівню залягання зрубів № 8, 9, 10 А (дендродата 1045—1058 рр.), жодних слідів попереднього будівництва не зафіксували. Достовірно встановлено той факт, що трохи нижче від давньої денної поверхні, що відповідала спорудженню Пирогощі (глибина 3,5—4 м), починався потужний піщаний занос, який можна, на нашу думку, ототожнювати із серією стихійних явищ першої чверті XII ст.

Таким чином, якщо розглядати дату будівництва Пирогощі в контексті літописних повідомлень і наявних стратиграфічних даних, скоригованих дендрохронологічними датами, то досліджені залишки переконливо підтверджують систему хронології культурного шару району і, отже, переглядати дату будівництва дослідженого храму немає потреби. Про тотожність розкопаного храму з літописною Пирогощею свідчить і орієнтування споруди на 121°, що відповідає закладанню його 15 серпня — в день церковного свята Успення Богородиці [Івакін, 1984, с. 39].

Археологічні комплекси першої половини XII ст. містять порівняно великий матеріал, що характеризує всі головні категорії тогочасної матеріальної культури.

Коригує датування зазначеного ярусу культурного шару свинцева печатка, яку відносять до булл протопроєдра Євстафія (розкоп на вул. Волоській, 17).

Печатка викарбувана на круглій свинцевій пластині діаметром 21—23 мм, завтовшки 3,5 мм. На лицьовому боці її — зображення святого Федора на повен зріст із списом у правій руці та щитом у лівій. Праворуч від зображення напис грецькою мовою: «Федір». На звороті також грецькою мовою накреслено п'ять рядків: «Подивися на мене, протопроєдра Євстафія» [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979, с. 57].

Рис. 63. Свинцеві печатки з розкопів Подола: 1—2 — вул. Волоська, 16, 1981—1984; 3 — вул. Межигірська, 1984.

У заповненні житла на розкопі по вул. Волоській, 16 знайдено ще одну свинцеву печатку діаметром 24—25 мм (рис. 63). На лицьовому боці її — погрудний образ святого з німбом довкола голови, обличчя в нього довгасте, з широкою бородою. Правиця здійнята на рівні грудей у благословляючому жесті. Ліворуч видно зображення книги. Подвобіч від зображення простежуються літери, які майже не читаються. Все зображення вписане в коло. На зворотньому боці на всій площині печатки зроблено п'ятирядковий рельєфний напис: «Господи помози рабу своєму Васлію». До цього часу відомо п'ять (враховуючи нашу) печаток такого карбу (остання знайдена в м. Ростові (Ярославському) 1958 р. під час прокладання траншеї біля південно-західної башти Кремля [Янин, 1960, с. 291]. Вказаний тип печаток належить до булл Володимира Мономаха (1111—1125).

У безпосередній близькості до згаданої знахідки 1950 р. (вул. Волоська,

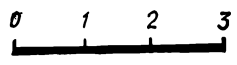
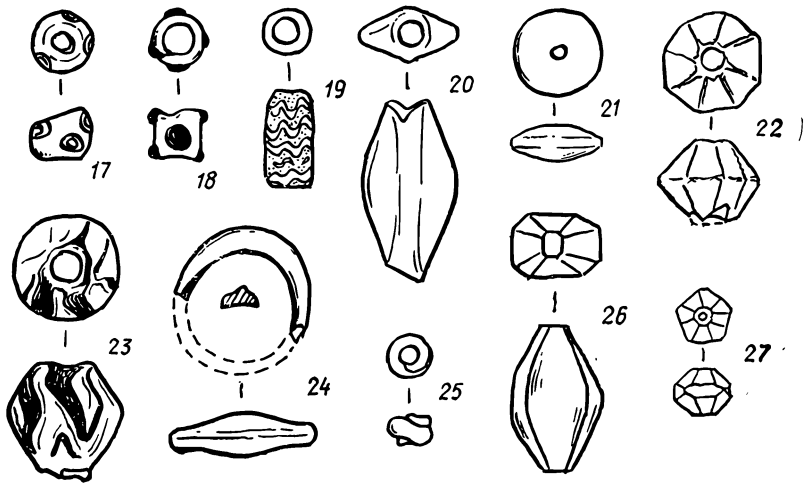
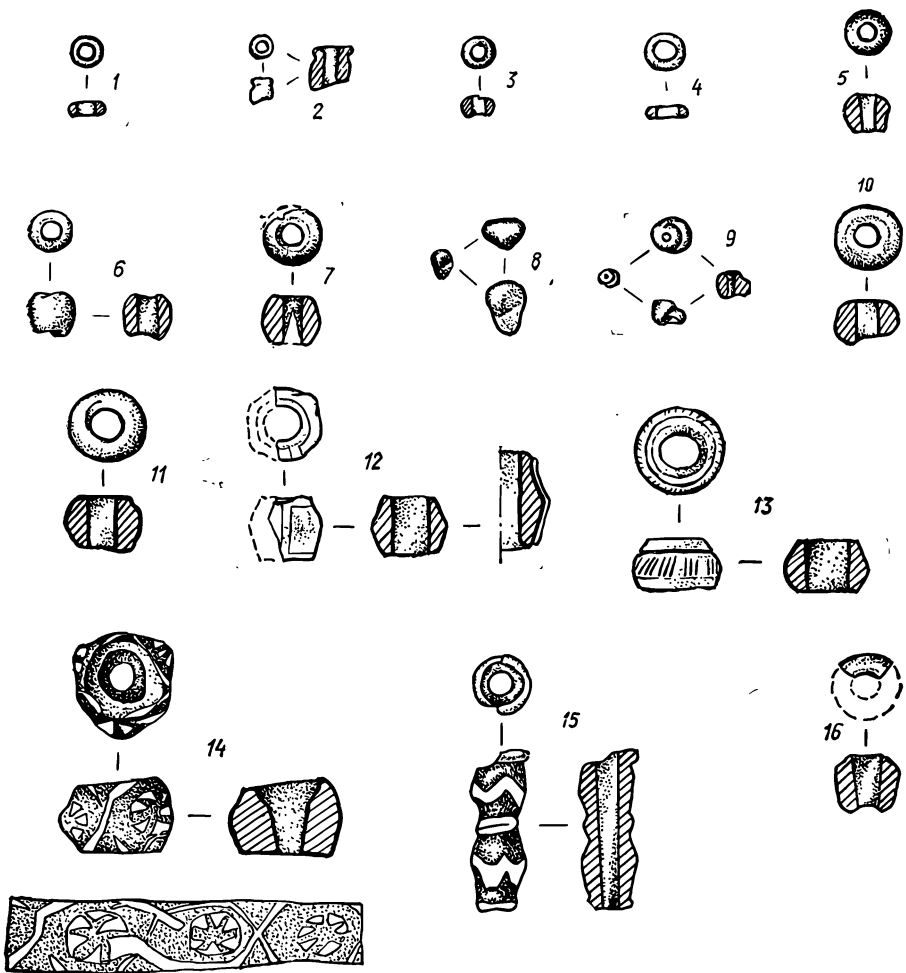
14) виявлена ще одна з точною датою побутування мідна монета імператора Олексія I Комніна (1081—1118 pp.) [Богусевич, 1954, с. 50].

Тут знайдено нижню частину керамічної чашки на ніжці. Всередині вона орнаментована потрійними перехресними жолобками, покритими жовтою поливою. За текстом і орнаментациєю В. О. Богусевич зараховує посудину до візантійського імпорту. В цій же споруді відзначено скупчення скляних браслетів і перснів, нижніх частин скляних кубків, бурштинові намистини, шматочки смальти, фрагменти полив'яних плиток.

Загалом на рівні горизонту виявлено 170 скляних браслетів, 40 перстенців, кілька намист. Із скляних виробів нам вдалось виокремити 100 браслетів, які були проаналізовані. Заслугує на увагу набір намиста (рис. 64, 17—27). Поміж них — два з вічками (II група, за З. А. Львовою), жовта діжоподібна з отвором 3,2 мм з блакитними вічками в білих колах і циліндрична зеленого забарвлення з коричневими однотонними ядрами та отвором 4,2 мм.

Аналогічне намисто знайдено в горизонті Д і вище Старої Ладоги [Львова, 1968, мал. I, с. 57—58]. Щоправда, вічка староладозьких намистин мають волошковий колір. У колекції білоозерських намист найближчими до наших є знайдені в давньому горизонті X — початку XI ст. [Голубева, 1973, мал. 65, 54, 56]. Намистини з давнього Новгороду — вічкасті, але натомість гладкі і без пухирців з вічками, облямованими вічками, побутували до кінця XII ст. Була виявлена також циліндрична намистина темно-сірого, можливо, чорного кольору, оздоблена поперечним пластичним візерунком з білих ниток. У такій самій техніці виконано бітрапецієподібну велику намистину. Її «розчіс» складається з чорних, жовтих, білих ниток. У Новгороді циліндричні намистини такого типу відомі з кінця XI до кінця XII ст., а оздоблення широкою пластичною стрічкою датує-

Рис. 64. Скляні і бурштинові буси з розкопів: 1—11 — вул. Волоська, 16, 1981—1984; 12—27 — вул. Волоська 14—16, 1950.

ться 30-и роками — кінцем XII ст. [Щапова, 1972, с. 91]. Три бітрапеціє-подібні намистини виготовлені з прозорого скла. Блакитна має пропорції 1 : 2. За новгородською хронологією цей тип намист не піднімається вище 20 ярусу, тобто за межі XI ст. [Щапова, 1956, с. 169]. Дві інші мають зрізані і відшліфовані кути. Велика виготовлена із зеленого, менша — із жовтого скла. В Старій Ладозі подібної форми намистини знайдені переважно на горизонті рівня Д, який датується X—XII ст. [Львова, 1968, с. 82]. Остання знахідка репрезентована намистиною синього кольору. Аналоги цього різновиду намист широко відомі серед пам'яток Давньої Русі, датованих X—XI ст., трапляються вони також і серед пам'яток XII ст.

У тих самих шарах виявлено 25 шиферних прясельць, два двобічних гребені типу Д, датовані кінцем X—XII ст., 14 гострильних брусків, залізні підкови, фрагменти точених дерев'яних виробів, кераміки, серед якої значна кількість фрагментів червоно-глиняних, з високими ручками амфор, датованих XI—XII ст. [Якобсон, 1979, с. 110]. Виявлена також майже неупсходжена велика плоскодонна корчага, схожа на великі витягнуті горщики X—XI ст. Горло корчаги завершувалось ледь профільованим вінчиком, по її плічках зроблено спіралеподібний крапчастий орнамент. Становить інтерес бронзова ступка з товчачиком, знайдена у заповненні заглибленої частини споруди [Богусевич, 1952, с. 28].

На розкопі вул. Волоська, 16 у тому ж ярусі шару знайдено значну кількість бронзових виробів, які мають хронологічні ознаки. Це предмети культу: бронзовий натільний хрест, кожен кінець якого прикрашений пірамідкою із трьох кульок (рис. 43, 9). Такий тип хрестиків на Русі побутує від початку XII ст. до середини XIII ст. [Седова, 1961, с. 52, рис. 174].

Другий хрест — з округлими кінцями, з одного боку середохрестя розділене на чотири сектори, заповнені жовтою емаллю, з другого — виконане у вигляді кола, що також заповнене емаллю. Примірники цих хрестів зна-

йдені з матеріалами XI—XII ст. [Мальм, 1968, с. 116] (рис. 43, 15). Групу предметів культу доповнюють фрагменти бронзового панікадила.

Виявлено ще й такі прикраси: пластинчасті бронзові браслети із загнутими кінцями, по зовнішньому ободу орнаментовані карбуванням у вигляді трикутників, вписаних між двома поздовжніми лініями (рис. 43, 18, 20). Зазначений тип браслетів побутує в давньоруських старожитностях з кінця XI до 60-х років XIV ст. [Седова, 1981, с. 11]. Був знайдений ще один пластинчастий браслет із свинцевого сплаву, орнаментований карбуванням з трикутників (рис. 43, 18). Варто також згадати фібулу з циліндричними кінцями та бронзовий пінцет (рис. 43, 17, 18).

У цьому ярусі культурного шару Подолу значно зростає кількість скляних браслетів (табл. XXXIII; XXXIV, III, IV) та пернів (табл. XXXV). На розкопі по вул. Волоській, 16 вони становлять 22,7 % від загальної кількості виявлених в інших ярусах. За кольором переважають блакитні, на другому місці — коричневі. Майже половина (48,3 %) браслетів псевдоплетені, потім йдуть круглі (38,7 %), решта — плетені, рубчасті, плескатоопуклі. Вироби з шиферу репрезентовані знахідкою предметів з майстерні по виготовленню прясельць з овруцького шиферу (розкоп на вул. Верхній Вал). Тут виявлено понад три десятки бракованих частин відходів виробництва прясельць. На підставі заготовок і окремих фрагментів зроблено висновок, що в майстерні виготовлялися прясельця із зовнішнім діаметром 20—21 мм і діаметром веретенного отвору 8—9 мм. Розміри заготовок 27—33 × 17 та 25—29 × 16 мм [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979, с. 45] (рис. 65).

Комплекс даного типу знахідок з розкопу на вул. Волоській, 16 свідчить, що в зазначений час до асортименту виробів входили як округлі, так і бітрапецієподібні прясельця, окремі з них мають діжкоподібну форму, діаметр внутрішнього отвору залежить від зовнішнього і коливається від 3 до 8,5 мм (табл. XXXIV).

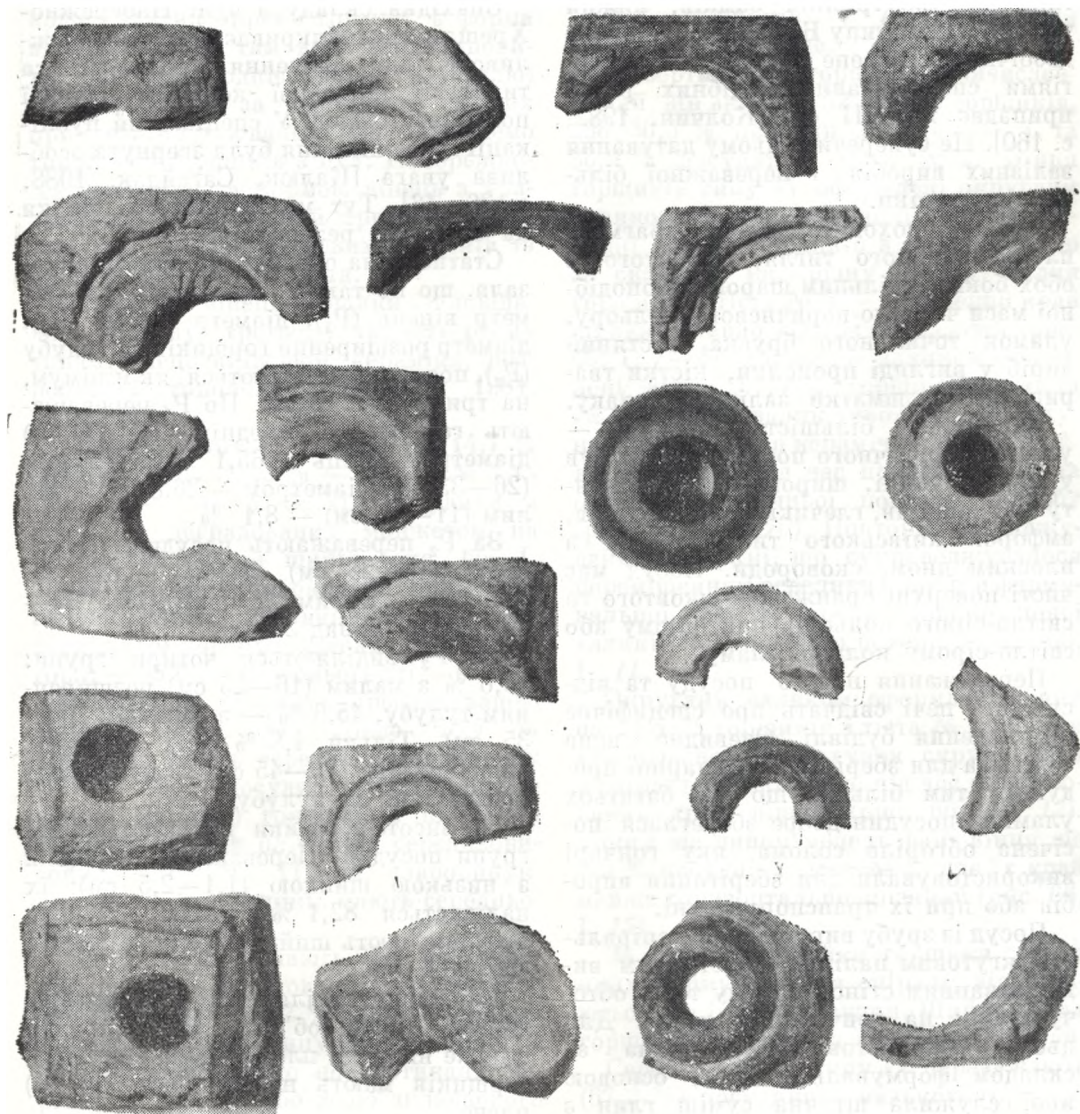

Рис. 65. Відходи виробництва шиферних пряслиць. Вул. Верхній Вал. 1976.

Склад керамічної продукції першої половини XII ст. У грудні 1983 р. на проїжджій частині вул. Набережно-Хрещатицької (між вулицями Хорива та Верхній Вал) виявлено заглиблення (підкліт) давньоруської зрубної будівлі, що загинула від пожежі, а потім занесена потужним шаром алювію. Зруб, орієнтований стінами за сторонами світу, мав розміри $3,0 \times 3,0$ м і був спущений у котлован глибиною $0,8-1,0$ м, викопаний у піщаному наносі.

По всій площі зруб заповнений битим керамічним посудом. За товщиною шар кераміки не однорідний: біля стін уламки залягали в один-два яруси, тоді як по центру заповнення його потужність досягала $0,38-0,40$ м. Часто траплялись денця посудин в два — чотири яруси, розміщені одне на одному. Слідів наявності печі в дослідженій будівлі не було.

В умовах рятивних робіт вибрано третину заповнення зрубу, що дало понад 12 тис. фрагментів кераміки. Серед неї траплялися окисдовані залізні речі: фрагмент ключа першого

типу для внутрішніх замків, нижня частина замка типу Б, овальне прорізне двобічно загострене кресало. За аналогіями співіснування подібних речей припадає на XII ст. [Колчин, 1982, с. 160]. Не суперечить цьому датування залізних виробів і переважної більшості кераміки.

З шару походять також фрагмент плоскоподібного тигля, покритого з обох боків суцільним шаром склоподібної маси червоно-коричневого кольору, уламок точильного бруска, кістяний виріб у вигляді проколки, кістки тварин, чотири шматки залізного шлаку.

Переважає більшість знахідок — уламок керамічного посуду, що не був у користуванні, широкого асортименту — горщиків, глечиків, світильників, амфорок київського типу, корчаг з плоским дном, сковороди. Посуд має чисті поверхні оранжевого, жовтого та світло-сірого кольорів при білому або світло-сірому кольорі зламу.

Переважання нового посуду та відсутність печі свідчать про специфічне призначення будівлі. Очевидно, вона служила для зберігання гончарної продукції, тим більше, що на багатьох уламках посудин добре збереглася посічена обгоріла солома, яку гончарі використовували для зберігання виробів або при їх транспортуванні.

Посуд із зрубу виготовлений спірално-дугувим наліпом з наступним видавлюванням стінок вручну та їх обточуванням на гончарному крузі. Для цього використовувалася різна за складом формувальна маса, основою якої служила штучна суміш глин з переважанням каолінового компоненту. Для збіднення суміші вводилися різні добавки. До тіста № 1 додавався залізновмісний річковий пісок, до тіста № 2 — шамот у вигляді округлих зерен діаметром 2—4 мм, за складом ідентичний суміші, та попередньо просушений подрібнений каолін. До останнього додавали піску в чотири рази менше, ніж до тіста № 1, вміст заліза в ньому також нижчий*.

* Петрографічні визначення виконані в інституті «Укрпроектреставрація» Т. Є. Несеренко.

Знахідка складу з вул. Набережно-Хрещатицька відкриває виняткові можливості для вивчення хронології та типології київської кераміки першої половини XII ст. У спеціальній публікації на це питання була звернута особлива увага [Калюк, Сагайдак, 1988, с. 36—46]. Тут ми зупинимось тільки на основних результатах.

Статистична обробка матеріалу показала, що по таких параметрах, як діаметр вінець (P_1), діаметр шийки (P_2), діаметр розширення горщиків по тулубу (P_3), посудини поділяються, як мінімум, на три-чотири групи. По P_1 переважають горщики з середнім (16—25 см) діаметром вінець — 65,1 %, з великим (26—33 см) діаметром — 26,8 %, з малим (11—15 см) — 8,1 %.

За P_2 переважають посудини середнього (16—25 см) розміру — 61,5 %, 30,1 % — з малим (до 15 см), 17,3 % — з великим (понад 26 см).

За P_3 виділяються чотири групи: 49,6 % з малим (16—25 см) розширенням тулубу, 45,6 % — з середнім (26—35 см). Тільки 4,8 % всіх горщиків мають велике (36—45 см) та дуже мале розширення по тулубу.

За висотою шийки виділяються дві групи посудин. Переважають горщики з низькою шийкою (1,1—2,5 см); їх налічується 82,1 %. Решта — 17,9 % посудин мають шийку середньої висоти (2,6—3,1 см).

Дві групи виділяються і за висотою плічок. Більша об'єднує 65 % посудин з дуже низьким плечем (до 5 см), 35 % горщиків мають низьке (5,0—7,5 см) плече.

Всередині виділених за параметрами посудин груп існує ієрархія величин, пов'язана з певною стандартизацією такої категорії кухонного посуду, якою є горщик. В колекції переважають посудини з вінцями діаметром 21—25 см, що мають тулуб діаметром 22—27 см при висоті шийки від 1,8 до 2,3 см.

За пропорціями, відображеними показниками форми, горщики з різних формувальних мас подібні, але посудини з тіста № 1 більш різноманітні.

Найбільш диференціюючою ознакою посуду, виготовленого на крузі, при кореляції ознак, що характеризують

кожен взятий окремо горщик, є форма вінець. Разом з тим вдалося встановити, що вінця однієї форми (профілю) виготовлялися за допомогою різних прийомів моделювання. Тож проведемо типологію горщиків з вул. Набережно-Хрещатицька за формою вінець з урахуванням відмінностей прийомів моделювання вінець однакових профілів та складу керамічного тіста.

За формою вінець горщики відповідають другому, третьому та четвертому типам вінець кийської кераміки, розробленої типології [Толочко, 1981, с. 298, 299].

Горщики типу II становлять 14,7 % всього посуду (15,3 % — з тіста № 1 та 13,1 % — з тіста № 2). Посудини з широким деградованим манжетом на плавно відігнутих шийці (рис. 66, I, 1—2). Манжет утворювався при уплющенні валика, що виникав по краю зовнішньої поверхні шийки. Це низькогорлі — 55,6 %, середньогорлі — 44,4 % посудини та з сильнопрофільованою шийкою — 83,3 %. Лише 16,7 % горщиків мають середньопрофільовану шийку. Серед посудин типу II переважають (83,3 %) горщики з низькими слабовипуклими плічками, середньовисоких — 16,7 %; 11,1 % слабовипуклих та 5,6 % горщиків мають середньовипукле плече.

Вінця типу III мають 33,3 % горщиків, всі вони виготовлені з тіста № 1, що становить 48,2 % всіх посудин. Горщики даного типу мають вінця у вигляді витягнутого по вертикалі (варіант 1, 11,7 %) або дещо зплющеного (варіант 2, 36,5 %) пташиного дзьоба (рис. 3—6); 61 % посудин цього типу має низьку, решта — середньовисоку горловину, 46,3 % горщиків характеризуються середньопрофільованою шийкою, стільки ж посудин мають сильнопрофільовану шийку; 4,9 % горщиків з слабопрофільованою шийкою, а 2,5 % — сильнопрофільована. Більшість (73,2 %) горщиків типу III — вироби з низьким плічком, у 19,5 % — середньовисоке, решта посудин (7,3 %) характеризується дуже низьким плічком. Серед горщиків типу III переважають (80,5 %) посудин із слабовипуклим плечем: середньовипукле плече мають

12,2 % горщиків, у 7,3 % посудин плече слабовипукле.

Четвертий тип горщиків найчисленніший, він включає 52 % всіх горщиків, або 36,5 % посудин з тіста № 1 та 86,9 % посудин з тіста № 2. Вінця горщиків типу IV оформлені округлим валиком. Зовнішня подібність в оформленні вінець горщиків з тіста, різного за складом, має різну основу: валик горщиків з тіста № 1 — обточений край шийки, плавно відігнутої назовні (рис. 66, I, 7—8). Таким же валиком оформлені вінця 57,9 % горщиків з тіста № 2, але тут валик утворився за рахунок переміщення керамічної маси з шийки до вінець під час профілювання та обробки зовнішньої поверхні виробу (рис. 66, I, 9, 10). Повторне загладжування поверхні, що супроводжувалося переміщенням невеликих порцій формувальної маси до вінець, сприяло появі валиків фестончатого перерізу (рис. 66, I, 11, 12).

Округлим валиком оформлені вінця ще 21,1 % горщиків з тіста № 2. Валик утворювався за рахунок скручування в спіраль потоншеного під час профілювання краю вінець (рис. 66, 13, 14). Таким же чином модельовані вінця ще 7,9 % посудин з тіста № 2, але їх край майже горизонтально зрізаний (рис. 66, I, 15).

За профілем шийки горщики, вінця яких формувалися з спіралі, відрізняються від інших посудин. Шийка таких горщиків має злегка відтягнутий край. Серед горщиків типу IV переважають (67,2 %) посудини з низькою горловиною: 32,8 % посудин мають горловину середньої висоти. У 71,9 % горщиків типу IV сильнопрофільована шийка, решта посудин характеризується шийкою середнього профілювання. Посудин типу IV переважно низькоплечі — 78,1 %, трапляються екземпляри з плічком середньої висоти або дуже низьким плічком. Горщики даного типу мають здебільшого (84,4 %) слабовипуклі плічка, у 12,5 % посудин плічка середньої висоти і тільки дві посудини (3,1 %) мають дуже слабовипуклі плічка.

Примітною рисою горщиків типів III та IV є заглиблення з внутрішнього боку вінець.

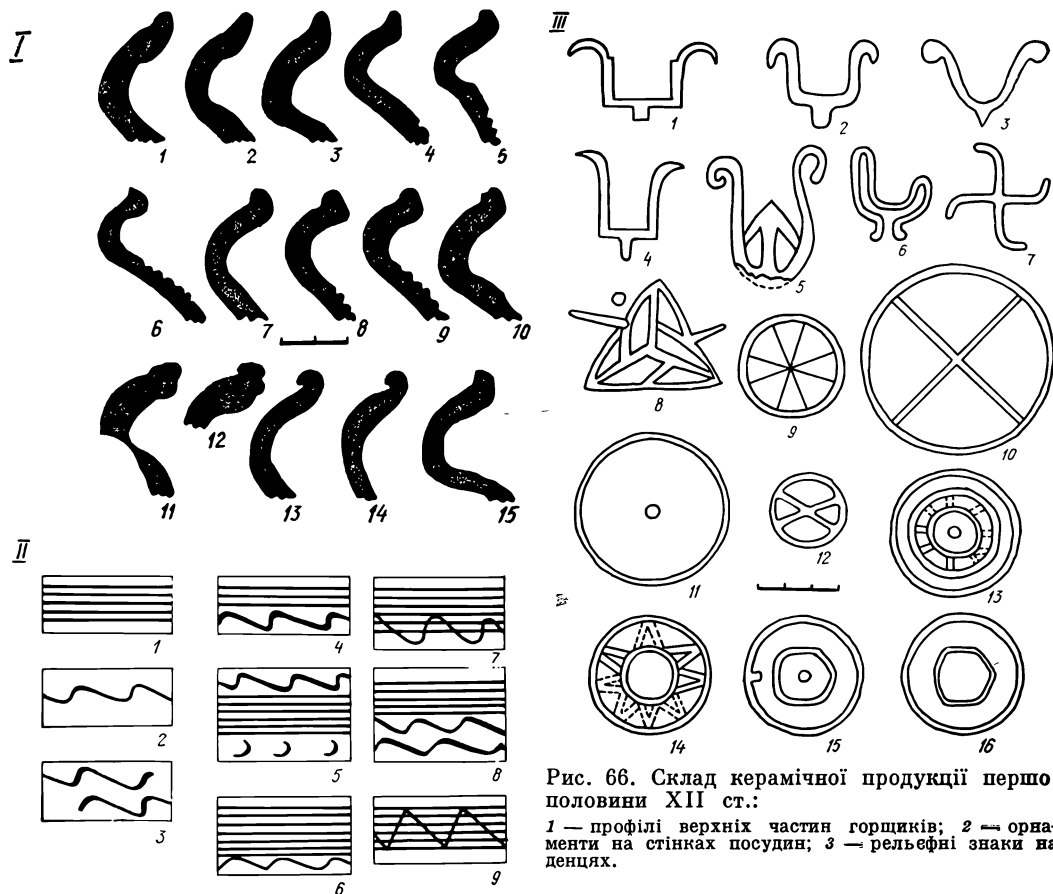

Рис. 66. Склад керамічної продукції першої половини XII ст.:

1 — профілі верхніх частин горщиків; 2 — орнаменти на стінках посудин; 3 — рельєфні знаки на денцях.

Більшість горщиків із зруба (91,8 %) орнаментовані. Орнаменти — різні горизонтальні та хвилясті лінії, що використовувалися самостійно (прості орнаменти) (рис. 66, II, 1—3) або як складові елементи складних орнаментальних композицій (складні орнаменти) (рис. 66 II, 4—9). Як допоміжний елемент у складних орнаментах зрідка застосовувалися насіннеподібні заглиблення (рис. 5). Серед простих орнаментів найбільш поширеною (86,7 %) є горизонтальна лінія в три — десять рядів (95,1 % горщиків з тіста № 1 та 64,5 % — з тіста № 2). Хвилясту лінію як самостійний елемент мали лише 2,7 % посудин. Вони виготовлені з тіста № 1. Складні орнаменти наносилися виключно на горщики з тіста № 2 (35,5 %), у яких орнаментовані лише плічка. Проте спостерігаються відмінності в орнаментативності горщиків різних типів. Так, горщики типів II та III орнаментовані

виключно горизонтальними лініями (83,9 % горщиків типу II та 96,7 % горщиків типу III). Всі горщики типу IV орнаментовані, посудини з тіста № 1 мають декор з горизонтальних ліній, а з тіста № 2 поєднують прості та складні орнаменти.

На загальному фоні орнаментативності киявської кераміки XI—XIII ст., для якого типове збіднення орнаментики [Толочко, 1984, с. 294], посуд з тіста № 2 виступає рідкісним явищем, пов'язаним з особливостями роботи конкретного майстра: багато орнаментованих посудин в незначних кількостях трапляється в шарах XII—XIII ст., але орнаменти вкривають переважно верхню частину плічок посудин.

Особливу увагу привертають донця посудин. Всього в колекції 109 фрагментів та цілих донець. Їх діаметри коливаються від 6 до 15 см, переважають донця діаметром 11 см. Серед дослідже-

них екземплярів 82 (75,2 %) мають рельєфні зображення на зовнішньому боці.

Частина зображень подібна до так званих князівських знаків, інші являють собою комбінації кіл, прямих ліній та крапок. Рельєфні зображення трапляються поодиночі або утворюють серії від 2 до 22 повторень, відтиснутих на одній матриці (рис. 66, III). Серійні зображення характеризуються тотожністю всіх ознак.

Зображення «князівських знаків» представлені прямокутним та дзвоноподібним двозубцями, до перекладини яких знизу примикає вертикальний штрих-відрог. Зубці двозубця завершуються плавно відігнутими дугами чи крапками. За схемою прямокутні двозубці близькі до родового знака князя Мстислава Володимировича [Молчанов, 1985, т. 1, с. 13].

«Знак Мстислава» першого варіанта («Мстислав 1») виявлений на 12 фрагментах від 10 донець. Денця плоскі, прогнуті до середини не перевищує 1 мм. Лінія, що утворює зображення, у перерізі прямокутна. Лінія дуг зубців на відміну від неї має напівокруглений переріз дещо меншого радіуса (рис. 66, III, 1).

Найбільш широко представлений в колекції знак «Мстислав 2», що трапився на 27 фрагментах від 22 донець. Денця з цим знаком дуже увігнуті до середини посудини, тому лінія знака, що досягає завтовшки 4—5 мм, практично не пошкоджувалася. Особливістю донець із цими знаками є постійний діаметр (8 см) увігнутої частини дна, що виникла в результаті випуклості матриці-накладки на диск гончарного круга, на якій був вирізаний негатив зображення. В разі перевищення діаметром денця величини 8 см воно набувало складного профілю — вздовж країв утворювалося горизонтальне кільце, яке обрамляло увігнуту центральну частину дна.

На двох фрагментах від двох донець «знак Мстислава» переданий за допомогою дзвоноподібного двозубця. На відміну від знаків з прямокутним двозубцем знак «Мстислав 3» має зубці, що завершуються великими крапками (рис. 66, III, 3).

Лише одним екземпляром представлений знак «Мстислав 4». За своїми характеристиками він нагадує знак «Мстислав 1», але його зубці вищі і розташовані ближче один до одного (рис. 66, III, 4).

Нагадують своєю формою «князівські знаки» зображення дзвоноподібного двозубця з вписаною до нього стрілою (рис. 66, III, 5) та два ідентичні знаки (один зберігся фрагментарно) у вигляді приземкуватого двозубця, виконаного подвійною рельєфною лінією. Лінія, що утворює знак, у нижній частині зображення має два різно направлених відрогів-завитки (рис. 66, III, 6). Тотожність зображень у вигляді кіл у трьох випадках засвідчує застосування одного інструмента, яким вирізувався негатив основи зображення — двох кіл.

Є серії донець без знаків. Вони поєднуються за спільним рисунком дефектів диска гончарного круга, що відпечатувалася на зовнішньому боці донець, та характерними рисами формування начини виробів. На п'яти денцях простежувалося ідентичне спіралеподібне конструювання дна посудин, на чотирьох відбився рисунок диска у вигляді неглибоких паралельних тріщин (відбиток диска першого виду), тричі зафіксовано інший рисунок (відбиток диска другого виду).

Не повторюються зображення кола радіусом 34 мм з двома взаємно перпендикулярними діаметрами (рис. 66, III, 10), кола радіусом 13 мм з перехрещеними у вигляді «X» діаметрами (рис. 66, III, 12), трьох концентричних кіл, з яких два внутрішні з'єднані перемичками (рис. 66, III, 13).

Серійні зображення та відбитки дефектів дисків трапляються лише на фрагментах від посудин, виготовлених з формувальної маси одного складу.

На двох денцях без зображень виявлено сліди, що характеризують тип гончарного круга, за допомогою якого виготовлялися посудини. В одному випадку на денці виявлено виступ параболічної форми висотою 3 мм та діаметром 6 мм. В іншому — рельєфне кільце шириною 2—2,4 мм, зовнішній діаметр якого становить 8 мм. О. О. Бобринський вважає, що такі сліди на денцях

виробів здатний залишати ручний гончарний круг з грибоподібним диском.

Горщики із зрубу характеризуються використанням круга для профілювання службової частини посудин та обробки поверхонь виробів. Товщина стінок посуду по плічку та на місці переходу плічка в тулуб практично однакова. Подібні ознаки притаманні перехідній ситуації в розвитку функцій круга від етапу РФК-3 до етапу РФК-4 [Бобринський, 1978, с. 51]. Було зроблено розрахунки про приблизні витрати робочого часу на виготовлення одиниці продукції та всього посуду, що зберігався в зрубі. Середній об'єм горщиків становить 9 л, об'єм посудин з тіста № 1 дорівнює 6,4 л, з тіста № 2 — 10,1 л*. На виготовлення горщика об'ємом 9 л потрібно витратити від 90 до 135 хвилин. Тоді за 8 годин роботи можна виготовити 3—5 таких посудин [Калюк, Сагайдак, 1988, с. 45].

З етнографічних матеріалів відомо, що склад формувальної маси найбільш виразно відбивав індивідуальність майстра, його своєрідний творчий почерк, який об'єктивно складався під впливом набутого досвіду, а саме: одержання якісної продукції шляхом використання матеріалів з добре вивченими якостями. Тому подібні вироби, виготовлені з керамічних мас за різними рецептами, визначаємо як продукцію різних майстрів. А приміщення, в якому зберігалися вироби, з огляду на його господарське призначення — як склад, що належав обом майстрам. Належність посуду самим майстрам, а не купцеві-посереднику впливає з належності гончарної продукції з ознаками РФК-3 та РФК-4 до виробництва типу Р-1 та Р-2 (за О. О. Бобринським). Збут продукції таких виробництв відбувається на місці її виготовлення або на території в радіусі близько одного дня шляху від місця виготовлення виробів, що під силу самим виробникам.

Творчий почерк майстрів виявився у варіюванні пропорцій горщиків з тіста

№ 1 порівняно з посудинами з тіста № 2, у відмінностях декорування продукції, різних прийомах моделювання вінець однієї форми. Показовим щодо прояву індивідуальності майстрів є використання ними певної групи зображень для означення своєї продукції: ідентичні знаки нанесено на вироби, виготовлені з керамічної маси одного складу.

Встановлена кількість посудин, що зберігалися на складі, приблизна, оскільки частина матеріалів була пошкоджена. Враховуючи пошкодження шару кераміки та характер його залягання, вірогідно, що в зрубі на час його загибелі зберігалось близько 200 нових посудин, з яких 69 % становить продукція майстра, який використовував тісто № 1 і 31 % — продукція іншого гончара. Виготовлення такої кількості посуду потребувало від одного ремісника 17—28 восьмигодинних робочих циклів, а від іншого, вироби якого були більші за розмірами, — 14—31 робочий день.

Зберігання двома майстрами на одному складі результатів роботи кількох тижнів (можливо, місяця) вказує, очевидно, на поєднання інтересів виробників у сфері не самого виробництва, а збуту продукції. Спільне володіння групою ремісників певної спеціальності складськими приміщеннями — характерна ознака пізньосередньовічних ремісничих об'єднань, так званих рядів. Існування рядових корпорацій зафіксоване писемними джерелами XVI ст., які ведуть своє походження з XIII ст. [Рыбаков, 1948, с. 716, 719]. Склад продукції двох майстрів XII ст. засвідчує виникнення в київському гончарному ремеслі окремих елементів, притаманних рядовим корпораціям пізнього середньовіччя.

Нагромодження великих партій виробів, безумовно, свідчить про анонімний характер збуту продукції у київському гончарстві XII ст. Анонімність споживача вказує на значний ступінь товарності продукції гончарів, який забезпечувався масштабами споживання керамічного посуду та застосуванням технічних пристроїв (гончарного круга та горна) у його виробництві.

* Об'єм повністю реконструйованого горщика з тіста № 2, знайденого поблизу зрубу, 9,7 л, висотний показник 1,10.

Рис. 67. Набір бронзових прикрас, пояса. Вул. Набережно-Хрещатицька. 1983.

Цікавим, на наш погляд, є й топографічне розміщення пам'ятки. Виявлення складу готової продукції на прибережній ділянці Подолу поряд з аналогічними фактами, вказує на існування в цій частині району спеціалізованих приміщень або територій, призначених для збереження товарів або матеріалів, які вивозились із Києва або надходили до міста.

Безпосередньо в зоні розкопок складу в стінці будівельної траншеї на площі трохи більше 1 м² виявлено набір бронзових бляшок для оздоблення пояса (рис. 67), що теж, безсумнівно, були готовою продукцією. Будівельні матеріали, очевидно, теж складувалися на березі річки. При розкопках по вул. Г. Сковороди, 13 по всій площі розкопу на рівні горизонтів XII ст. виявлено потужний шар вапна, який мав штучне походження. Відсутність житлових будівель на розкопі вказувала на те, що це також було місце, де зберігали матеріали для будівельних потреб міста.

Концентрація складів безпосередньо на березі ріки — характерна ознака топографії Києва більш пізнього часу. Такі склади, зокрема, показані на плані Києва 1695 р.

Друга половина XII ст. Треба застерегти, що споруди Подолу цього періоду поки що вивчені не досить ґрунтовно. Адже в шарі погано зберігається деревина, до того ж майже на всіх ділянках він знищений подальшими будівельними роботами. Матеріали, які є в нашому розпорядженні, з розкопів (вул. Волоська, 16, 17—19; Щекавицька, 25—29; Набережно-Хрещатицька; Ярославська, 41) дозволяють визначити декілька розпізнавальних рис у плануванні жител.

Площа зрубних клітей 15—20 м²; вони здебільшого квадратні. Характерно, що такі кліті встановлено на території садиби по дві-три в одній ряд. Кожна кліть має символічний пристрій. Іноді споруди-кліті були опущені в котлован завглибшки до 1 м. Всередині та за межами будівель зафіксовано фрагменти глиняної обмазки.

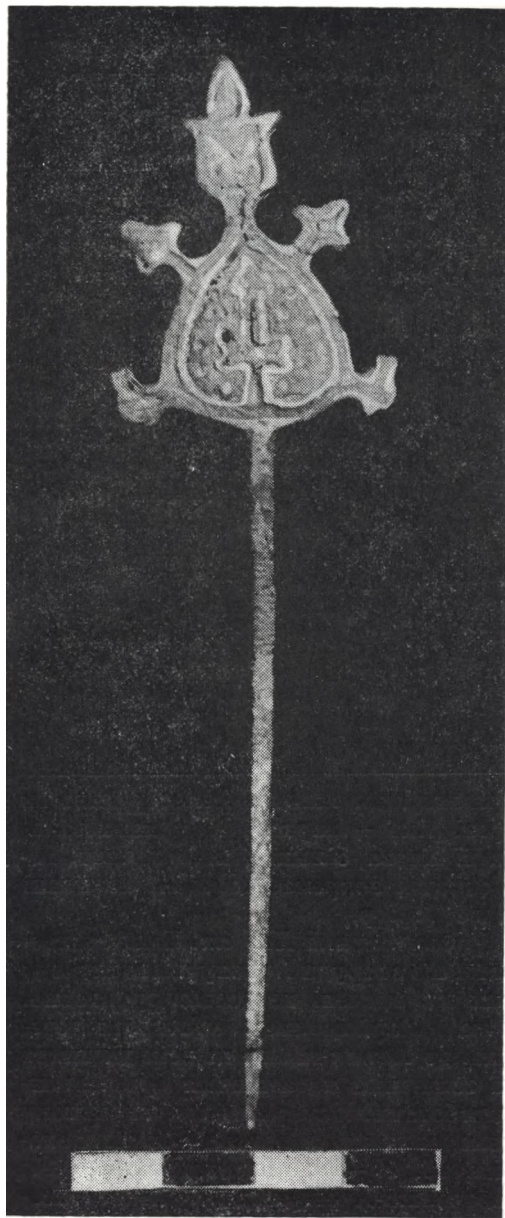

Рис. 68. Бронзова булавка з емаллями. Вул. Волоська, 16. 1983.

Печі споруд вальковані, круглі, їхній діаметр іноді помітно менший, ніж в опалювальних пристроях попереднього часу (0,5—0,7 м). Подекуди в стінах склепіння виявлено спеціальні отвори-продуховини для утеплення в приміщенні. Як і раніше, для спорудження основи печей використовувались відходи та напівфабрикати залізноробного

виробництва (шлак, криця), крім того, під печей підбивався керамікою. В спорудах слалася дощана підлога, яка вкладалася на поперечних лагах.

Описані, особливості житла другої половини XII ст. дозволяють відмітити характерні ознаки, властиві даній хронологічній групі пам'яток. Поява квадратних споруд, поставлених в один ряд близько одна до одної, очевидно, свідчить про дальший розвиток багатоканерних споруд, об'єднаних у великі житлово-господарські комплекси. —

Знахідки вказаного хронологічного періоду виявлені головним чином в розкопах на вул. Волоській, 16, Щекавицькій, 25, Ярославській, 41.

Колекцію невеликих хрестів-натільників з розкопу по вул. Волоській, 16 доповнюють хрест з розширеними кінцями, промені якого прикрашені емальованими вставками; хрест з рівними кінцями, оздобленими кульками (рис. 43, 19).

До середини XII ст. належить бронзовий литий хрест-енколпійон з рельєфним зображенням святих у бічних медальйонах (рис. 43, 6).

У зазначеному ярусі шару знайдено персні круглодротяні, замкнуті, псевдоплетені (вул. Волоська, 16), а також — гратчасті дворядні, з орнаментом у вигляді трикутників (вул. Щекавицька, 25).

У комплексах Подолу другої половини XII ст. чимало знахідок сировини, напівфабрикатів і готових виробів з бурштину. Асортимент виробів найповніше репрезентовано знахідками з розкопу на вул. Ярославській, 41. Тут — бурштинові персні зі щитком, видовжені і круглі намистини, різнокінцеві хрестики [Толочко, Гупало, 1975, с. 14—16]. Найбільш ранньою формою бурштинового персня зі щитком є знахідка на ділянці вул. Волоської, 16. Такий асортимент виробів виготовлявся в майстерні з розкопу по вул. Щекавицькій, 25—27 [Ивакин, Степаненко, 1985, с. 102].

У комплексах другої половини XII ст. — численні знахідки бронзових гудзиків з вушком. Діаметр гудзиків 10—13 мм. Кінцем століття можна датувати бубонець зі швом від лиття (вул. Во-

лоська, 16) та гудзика-бубонця (вул. Щекавицька, 25).

До рідкісних знахідок горизонту (розкоп на вул. Волоській, 16) належить шпилька з довгим стрижнем, кінець якого, ймовірно, був загнутий (рис. 68). Верхній щиток виконано у вигляді розпластаной ящірки і оздоблено різнобарвним візерунком у техніці виїмкової емалі. Головна і верхні кінцівки ящірки — у вигляді квіток крину. Більш розвинутий тип квітки розміщений у центральній частині шпильки. Використано блакитний, білий, зелений та червоний кольори емалі. Найближчим аналогом знахідки може бути шпилька з розкопок В. В. Хвойки на садибі М. Петровського 1907—1908 рр. Серед старожитностей Новгородона аналогічні шпильки із зооморфним зображенням виявлені в шарі кінця XII — першої половини XIII ст. [Седова, 1981, с. 77—81].

Цікаво, що призначення цієї категорії речей лишається до цього часу з'ясованими. Є припущення, що вони могли використовуватися як шпильки для одягу чи волосся. Серед більшості ж дослідників побутує думка, що шпильки із загнутими кінцями та зооморфним зображенням були атрибутами весняних аграрних обрядів і підвішувались до ікон [Рыбаков, 1961, с. 91].

Із кістяних виробів, які мають хронологічні ознаки, на розкопі по вул. Волоській, 17 у шарі межі XI—XII ст. знайдено фрагмент двобічного гребеня (тип К, за Б. О. Колчіним).

За матеріалами розкопу на вул. Волоській, 16 вдалося отримати детальну характеристику такої масової категорії знахідок, як скляні браслети (табл. XXXIII). Вони становлять 31,6 % від загальної кількості. Відзначимо, що і в другій половині XII ст. переважають блакитні браслети, на другому місці — зелені, потім бузкові. Асортимент виробів у цілому збільшився. Тип псевдоплетених — 53,4 %, круглих — 37,2 %.

Перша половина XIII ст. Детальної картини масового дерев'яного будівництва цього хронологічного періоду на матеріалах Подолу до сьогодні відтворити не вдається через погану збереженість залишків. Однак вивчення

комплексів дає можливість охарактеризувати деякі категорії археологічних знахідок.

1975 р. на території садиби Покровської церкви був досліджений комплекс ремісничого виробництва, який за супутніми знахідками та стратиграфією ділянки був віднесений до другої половини XII—XIII ст. [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979, с. 53].

На ділянці порушеного культурного шару разом з керамічними фрагментами XIII ст. виявлено 18 заготовок напівфабрикатів із бурштину. Більшість заготовок — пласкі шматочки бурштину завтовшки до 3 см, квадратної, ромбоподібної, трикутної форм, розміром 1,5—2 см. Є круглі та біпірамідальні заготовки, на яких помітні сліди незавершених отворів. Червонястий колір використовуваного в майстерні бурштину вказує на дніпровське походження сукциніту.

Як бачимо, ця діюча у першій половині XII ст. третя майстерня по виготовленню бурштинових виробів, відкрита на Подолі, демонструє нам рівень спеціалізації, вищий від попередніх. У ній відсутні такі вироби, як хрестики, персні, а переважають заготовки для намистин.

До комплексу знахідок майстерні входили два виконані у техніці рельєфного лиття хрести-енколпіони із зображенням Богоматері і святими в округлих медальйонах (рис. 43, 5). Такий тип хрестів датується кінцем XII—XIII ст. [Зоценко, 1981, с. 123]. Комплекс предметів культу першої половини XII ст. доповнюють знахідки двох хрестів-натільників з ромбоподібними медальйонами в середохресті [Івакін, Степаненко, 1985, с. 93] та невеличких енколпіонів (рис. 43, 3).

Бронзові та мідні вироби репрезентовані плетеним браслетом, зробленим із круглого в розрізі дроту, складеного вчетверо (Щекавицька, 25—27). Привертає увагу ідентичність техніки виготовлення київських браслетів цього типу з новгородськими [Седова, 1981, с. 97].

Тут також знайдена пряжка аварського типу з фігурною основою, фрагмент гратчастого дворядного персня,

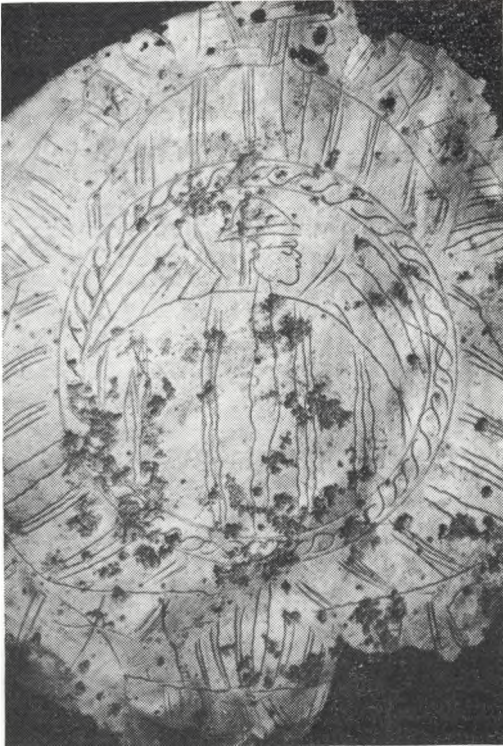

Рис. 69. Західноєвропейський імпорт. Бронзова чаша з поховання. Могильник I. Вул. Почайнинська. 1984.

на якому вирізьблено орнамент у вигляді трикутника.

В заповненні одного з поховань виявлена бронзова чаша (рис. 69). Збереглась центральна частина бронзової посудини. Викована із листової сталі вона посередині прикрашена графічним зображенням. Центрична композиція представляє собою круглий медальйон, заповнений погрудним зображенням в профіль та трьома аналогічними по боках. По ободу малюнків нанесено напис готичним шрифтом. Малюнки умовно-схематичні, виконані різцем штихеля.

Сюжет зображень можна пов'язати з алегоричними зображеннями, які персоналізують християнські пороки і добродійства. Найближчим аналогом знахідці є група романських чаш, що датується XII—XIII ст., типу П-6 [Даркевич, 1966, с. 55—57]. Дослідники пов'язують їх походження з майськорейнсько-вестфальськими ремісничими центрами, які в кінці XII — на початку

XIII ст. переходять від виготовлення унікальних зразків на замовлення до виробництва на широкий ринок. Очевидно, чаші використовувались для здійснення літургічних обрядів.

Скляні вироби — браслети — першої половини XIII ст. характеризуються деякими відмінностями. У матеріалах розкопу по вул. Волоській, 16 вони становлять 38,5 % від загальної кількості виробів, виявлених там. Переважають коричневі та блакитні кольори. Кручені браслети — 56,6 %, потім йдуть гладкі — 30,1 %, далі — решта браслетів (рис. XXXIII, 1).

Приблизно такий самий розподіл типів браслетів дає аналіз цього різновиду виробів, виявлених на розкопі по вул. Щекавицькій, 25—27, щоправда, за кольором тут переважають браслети бузкового (фіолетового) та болотяного забарвлення [Івакін, Степаненко, 1985, с. 93].

У комплексах першої половини XIII ст. вироби із каменю представлені здебільшого прясельцями з рожевого овруцького шиферу. Асортимент цих виробів сталій порівняно з попереднім часом. Прясельця бітрапецієподібної форми домінують.

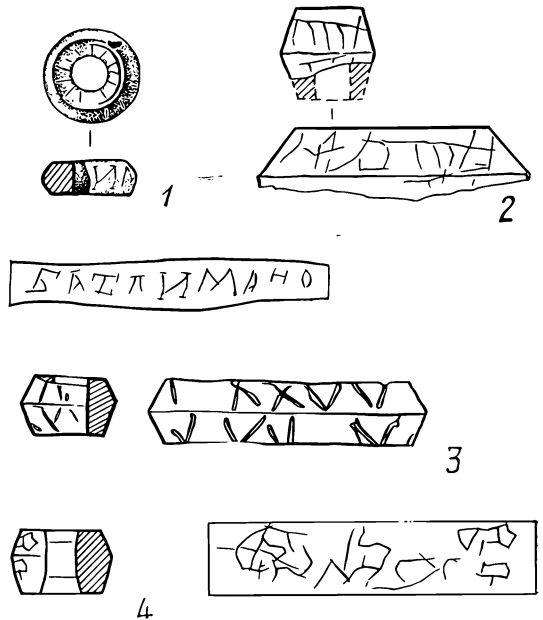

Рис. 70. Знахідки з графітти:

1—3 — вул. Волоська, 16, 1981—1984; 4 — вул. Героїв Трипілля, 1983.

На розкопі по вул. Щекавицькій, 25—27 останнім часом знайдено чотири ливарні формочки, призначені для відливки бронзових виробів. Дві з них — частини роз'ємної форми для виготовлення щиткових перснів з круглою вставкою в центрі та імітацією зерен в облямівці. В інших міських центрах Русі знахідки цього типу активно поширюються з середини XII ст. В Новго-

роді аналогічні персні побутовали до кінця XIV ст. [Сєдова, 1981, с. 140] (рис. 19).

Датування археологічних комплексів Подолу завдяки новим відомостям про них дозволяє до певної міри періодизувати археологічні старожитності Києва і з високою хронологічною точністю відтворити головні етапи розвитку матеріальної культури міста.

ВИСНОВКИ

Планувальна структура давньоруських міст дитинець + посад, як правило, несе в собі і соціальну характеристику. Дитинець — місце поселення феодальної верхівки, військово-політичний і адміністративно-культурний центр; за посадом стабільно закріпилась функція торговельно-ремісничого осередку, виникнення і становлення якого фіксує утворення міських форм життя.

Широкі археологічні дослідження Київського Подолу останніх років та узагальнення археологічних джерел дозволяють прослідкувати, з одного боку, етапи складання території Подолу, з другого — утвердження і вирізнення його функції в загальноміському організмі.

Найбільш дискусійною лишається проблема первісного освоєння прибережного району. Найвні археологічні знахідки, що вкладаються в хронологічні рамки першої половини I тис. н. е., здебільшого належать до випадкових та й знайдені переважно на «околиці» історичної території. І все ж, з великою долею гіпотетичності можна говорити про спорадичну появу тут кількох невеликих поселень. Відзначена міграція вказаних осередків заселення може пояснюватись як способом ведення господарства, так і лімітуючими природними факторами.

Слідів заселеності Подолу в третій четверті I тис. поки що не відмічено, тільки з IX ст. можна говорити про локальні поселення, що згодом переростають у міські квартали. На початку X ст. починає формуватися планувальна структура Подолу, каркасом якої служать історично і природно виформовані комунікації: узвози, що сполучали га-

вань з дитинцем; невеличкі річки — ручаї. Забудова кварталів починається біля підніжжя Замкової та Старокиївської гір, витягується вздовж цих комунікацій. Заняттям населення є ремесло і торгівля, хоч не виключається, що якась частина приймала участь у перерозподілі тих матеріальних цінностей, які надходили до міста з навколишніх феодальних володінь. З цим етапом розвитку Подолу можна пов'язувати утворення двочленної структури Києва.

В другій половині X — на початку XI ст. спостерігається різке збільшення освоєних під забудову територій. До кінця XI ст. освоєна вже вся прибережна рівнина, де могло проживати не менше половини населення Києва. Композиційним центром району стає «Торговіще» — торгово-вічова площа, до якої стягуються всі головні вулиці. Поблизу річки на незначному підвищенні розміщується подільський некрополь, у північній частині утворюються освоєні для господарчих потреб «резервні» території. Головним ядром забудови лишається подвір'я — садиба, що нерідко служить ремісничим осередком, виникають цілі квартали, зайняті переважно ремісничим населенням.

Перша половина XII ст. позначена спалахом активності природніх факторів, які впливали на процес містоутворення, однак уже в другій половині століття його дія помітно затухає. Це дозволяє освоїти нові території (уроч. Кожем'яки). Оборонні споруди — «столпіє» — фіксують північно-західні межі Подолу, і хоч вони помітно програють перед загальноміськими укріпленнями, все ж становлять собою їх органічне продовження. На Подолі

споруджується ряд монументальних культових споруд (церква Пирогоща, Борисоглібська, Новгородська або Михайлівська), божниця, храми в районі вул. Верхній Вал — Волоська та біля сучасної церкви Миколи Притиска. Помітно зростає активність ремісничої діяльності, що в цей час має здебільшого універсальний багатопрофільний характер. Поруч з тим з'являються вузькоспеціалізовані артілі, в роботі яких відчутні елементи рядових корпорацій (склади готової продукції).

Нами зроблено підсумок археологічного вивчення Подолу. Не всі проблеми вдається вирішити повною мірою, до деяких з них археологія тільки-но приступає.

Роботи на Подолі показують виняткову перспективність розв'язання проблем взаємодії людини і природи в межах I—II тис. н. е. Якщо наступні дослідження підтвердять припущення про активний вплив на формування рельєфу історичних територій міста (тектонічні коливання), то вдається виробити новий погляд на малоз'ясовані проблеми історичної топографії міста, зокрема найбільш ранніх етапів його розвитку.

Вже зараз видно, що територія в центрі якої опиняється Замкова гора разом з Дитинкою, Уздихальницею, Кудрявцем та Подолом, зазнавали в історичному часі дії одних і тих самих геологічних процесів. У результаті опускань або коливань, очевидно, деформу-

валось колись суцільне нагірне плато, з'явилась сітка сучасних ярів, на подільській рівнині створились сприятливі умови для акумуляції мас ґрунту, що виносився з ярів та приносився рікою.

Свідченням інтенсивного опускання вказаної території, яку можна назвати подільським блоком, є весь комплекс стратиграфічних матеріалів, одержаних за останні роки. Особливо ж промовистими є дані, одержані на розкопах в межах Контрактової площі: найдавніший зруб № 7 (дендродата — 913 р.) залягав на глибині 12 м, а верхній обріз фундаментів церкви Пирогощі (1131—1135 рр.), який відповідав денній поверхні часу будівництва, знаходився на глибині всього 2 м. Отже, за 222 роки згадана ділянка Подолу «наросла» (тобто опустилась) приблизно на 10 м.

Якщо звернути увагу на помітно нижчий рівень верхів'я гори Замкової порівняно, скажімо, із Старокиївською, то вірогідним видається припущення, що головною причиною, яка змусила у VI—VII ст. перенести звідси центр міста на Старокиївську гору, стало те, що вказана територія за короткий хронологічний проміжок помітно відособлювалась від основного масиву давньокиївських узвиш. Місто, що росло, мало більшу перспективу на Старокиївському плато. Важливість нових пошуків у цьому напрямку не викликає сумніву.

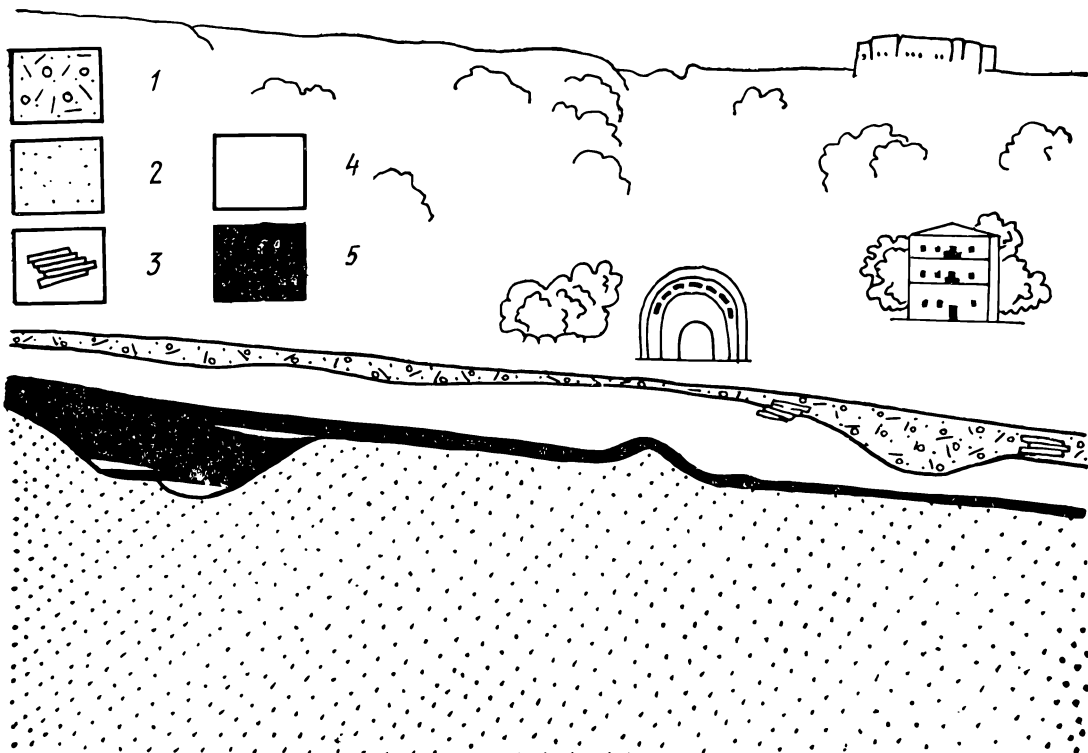

Табл. I. Стратиграфія культурного шару Подолу по лінії будівництва другої черги метрополітену
 1 — перемішані верхні шари; 2 — пісок материковий; — = дерево; 4 — пісок в культурному шарі; 5 — культурний шар.

Табл. II.

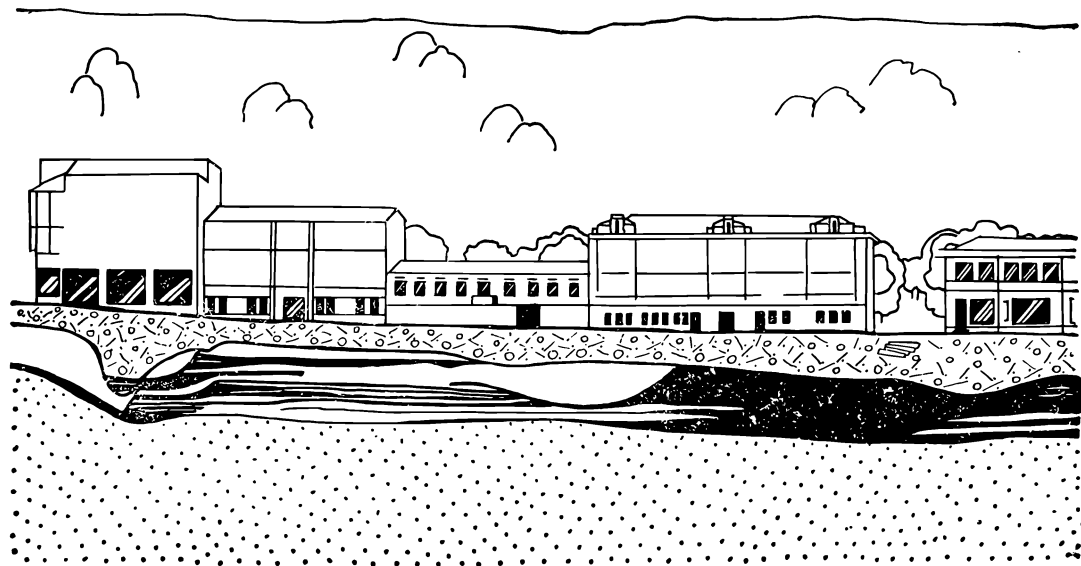

Табл. III.

Табл. IV.

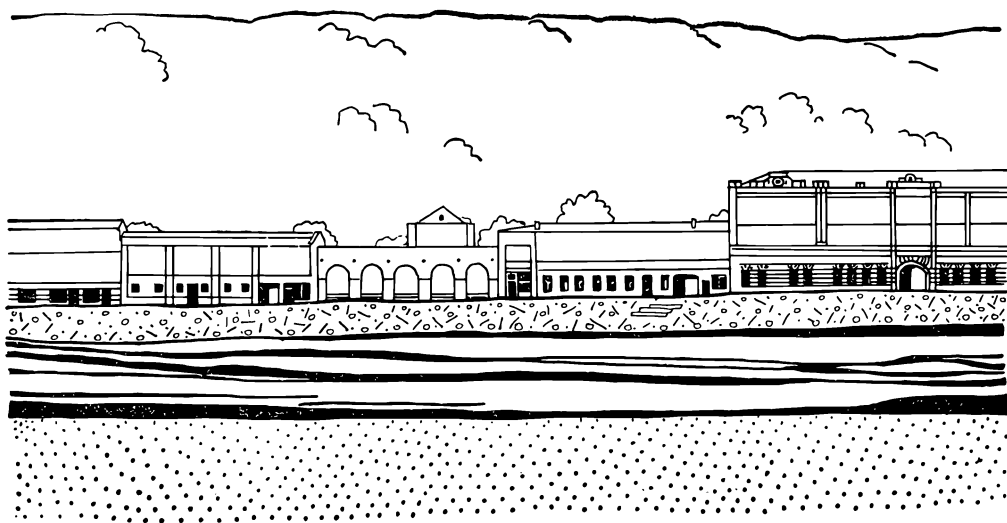

Табл. V.

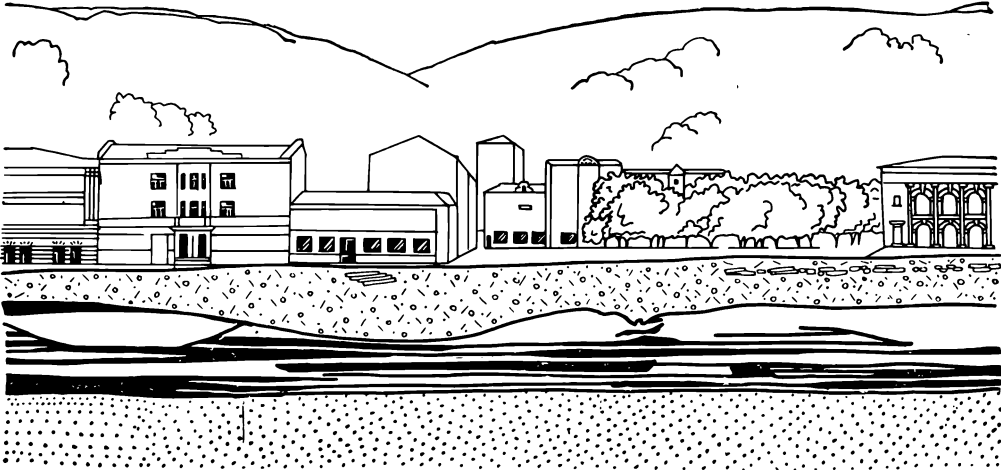

Табл. VI.

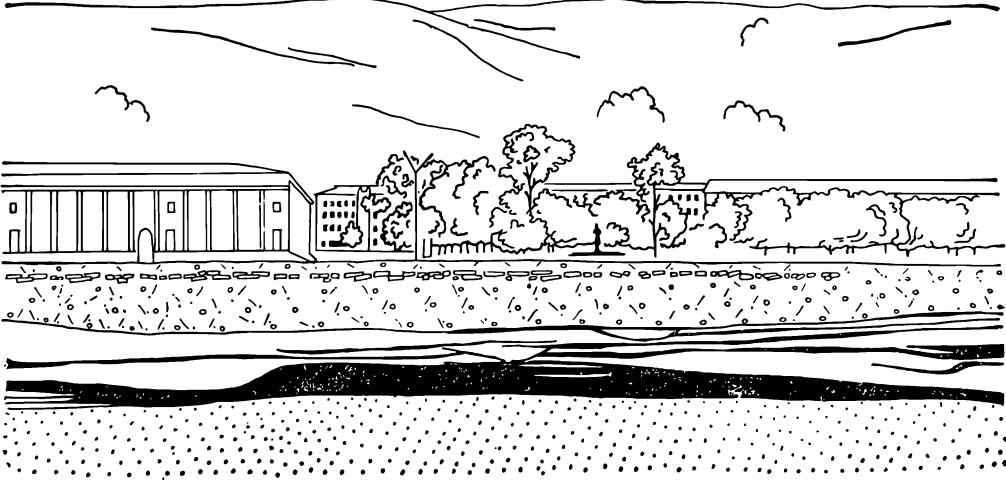

Табл. VII.

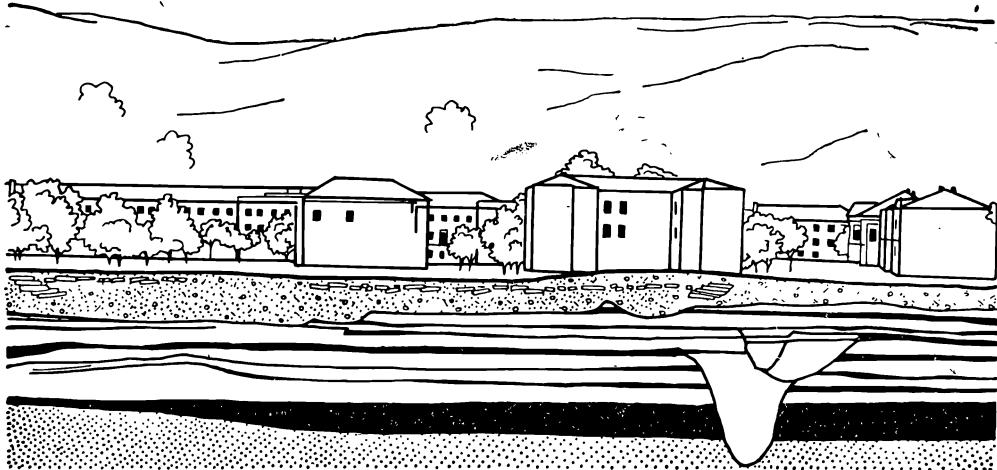

Табл. VIII.

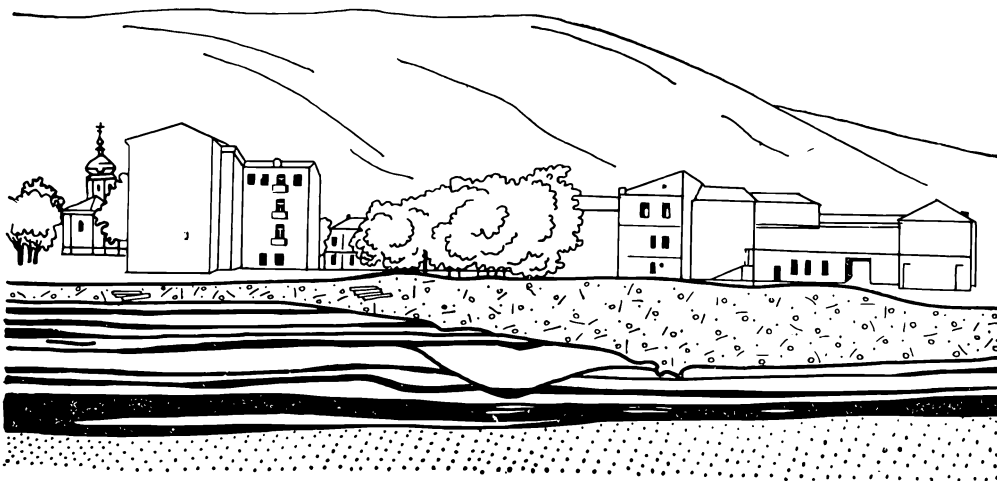
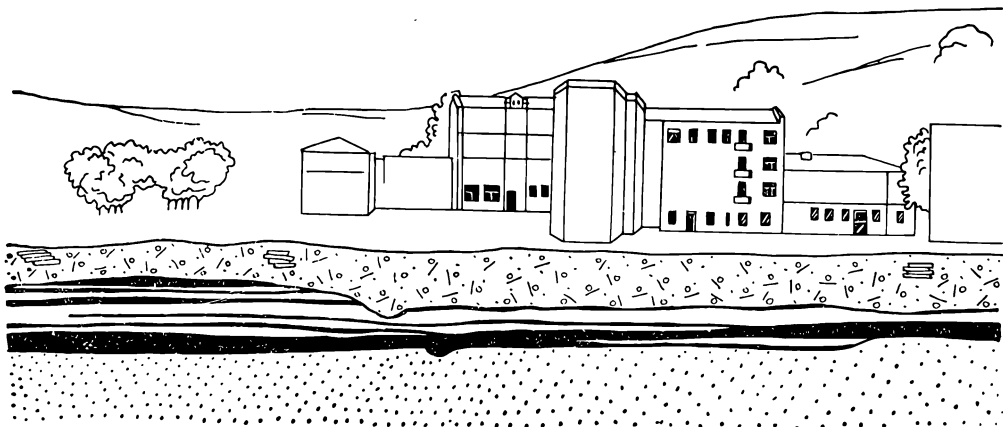

Табл. IX.

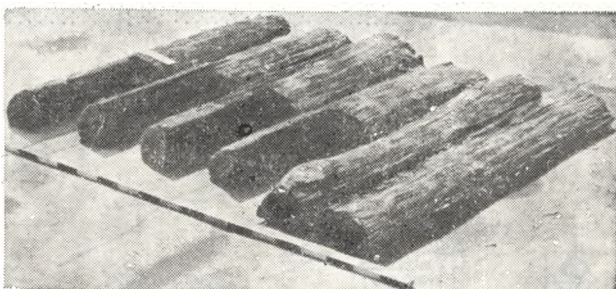

2

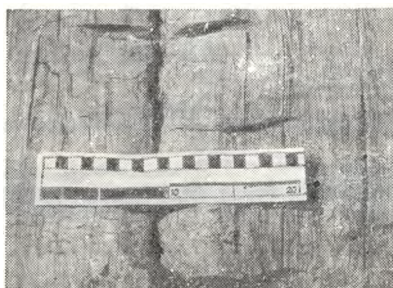
1

3

5

4

6

Табл. X. Рештки гідротехнічної споруди XI ст. Вул. Хорива, 30. 1985:
 1 — пази на нижній частині опор північної стінки; 2 — південна стіна; 3 — північна стіна;
 4 — будівельні позначки; 5 — опорний стовп споруди; 6 — внутрішня сторона північної стінки,

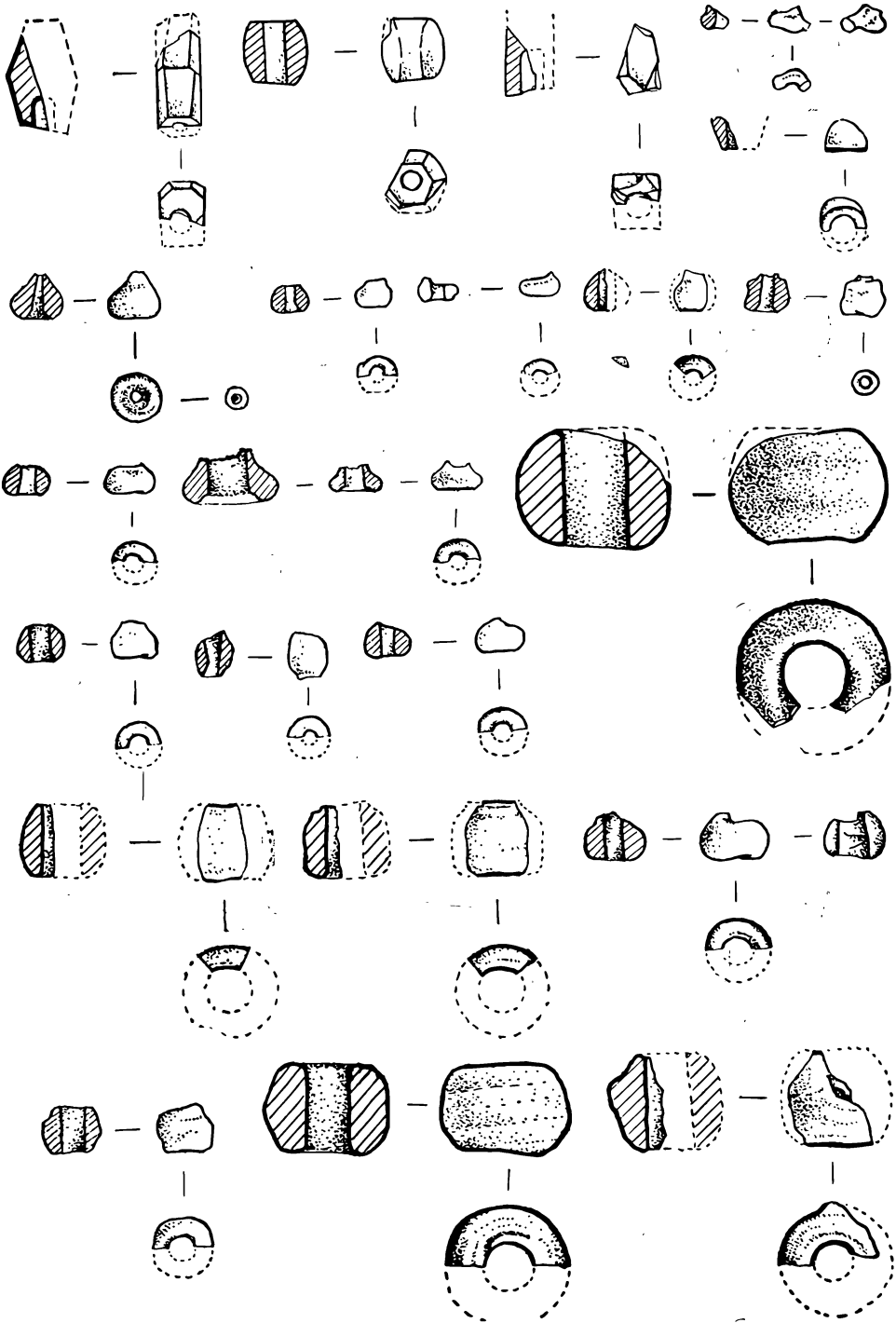

Табл. XI. Скупчення (склад) скляних виробів. Вул. Набережно-Хрещатицька. 1984.

Табл. XII.

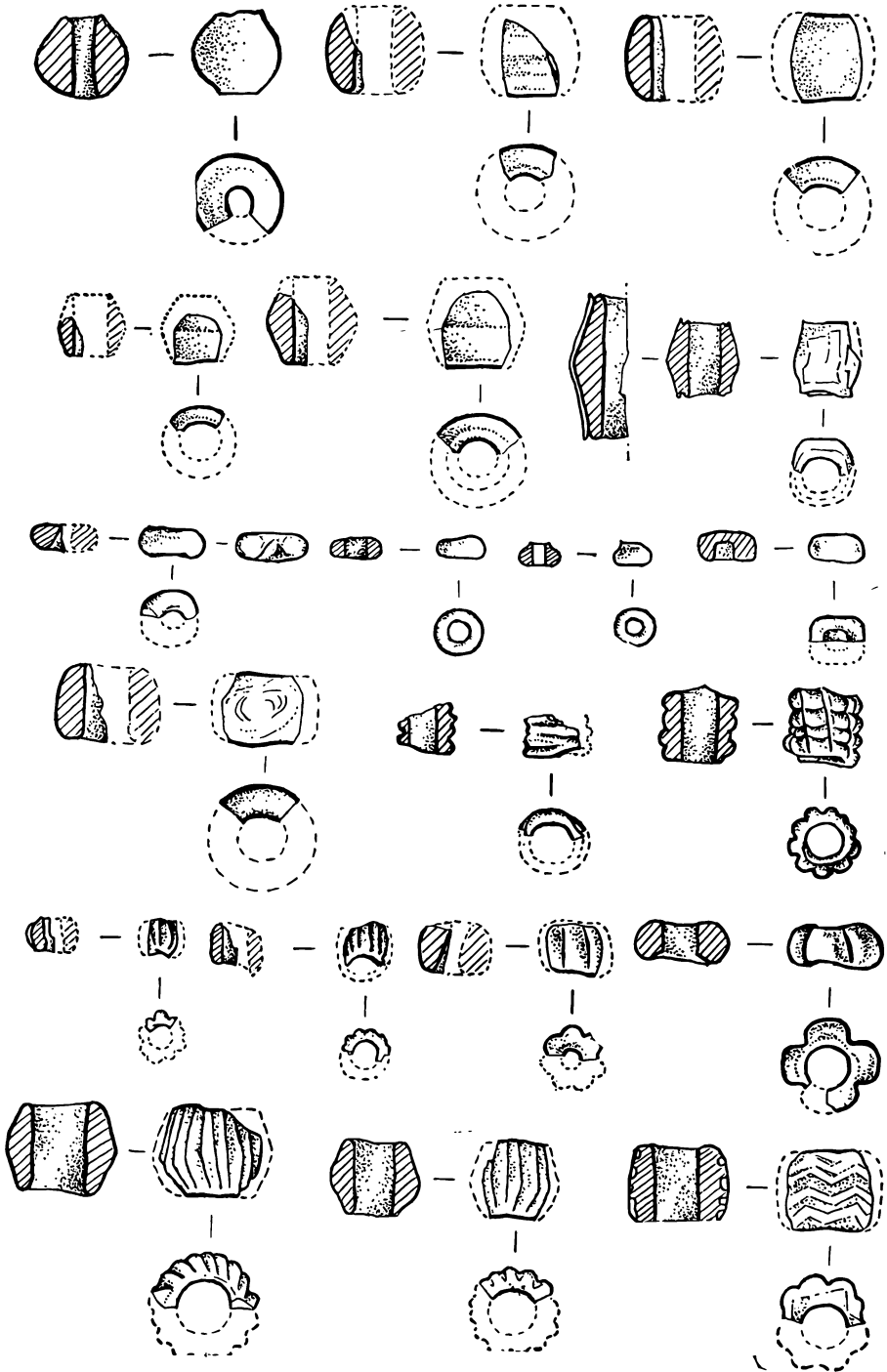

Табл. XIII.

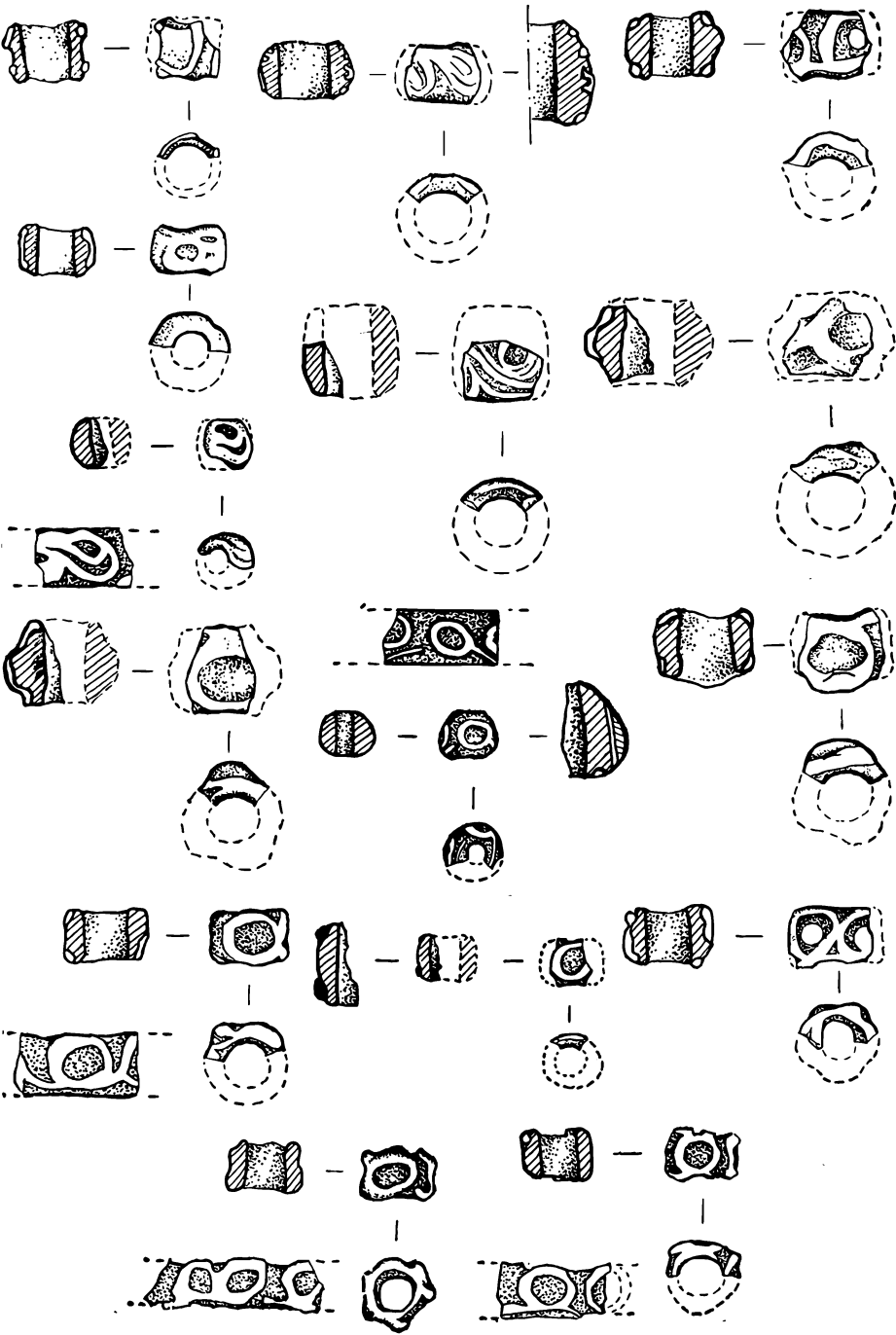
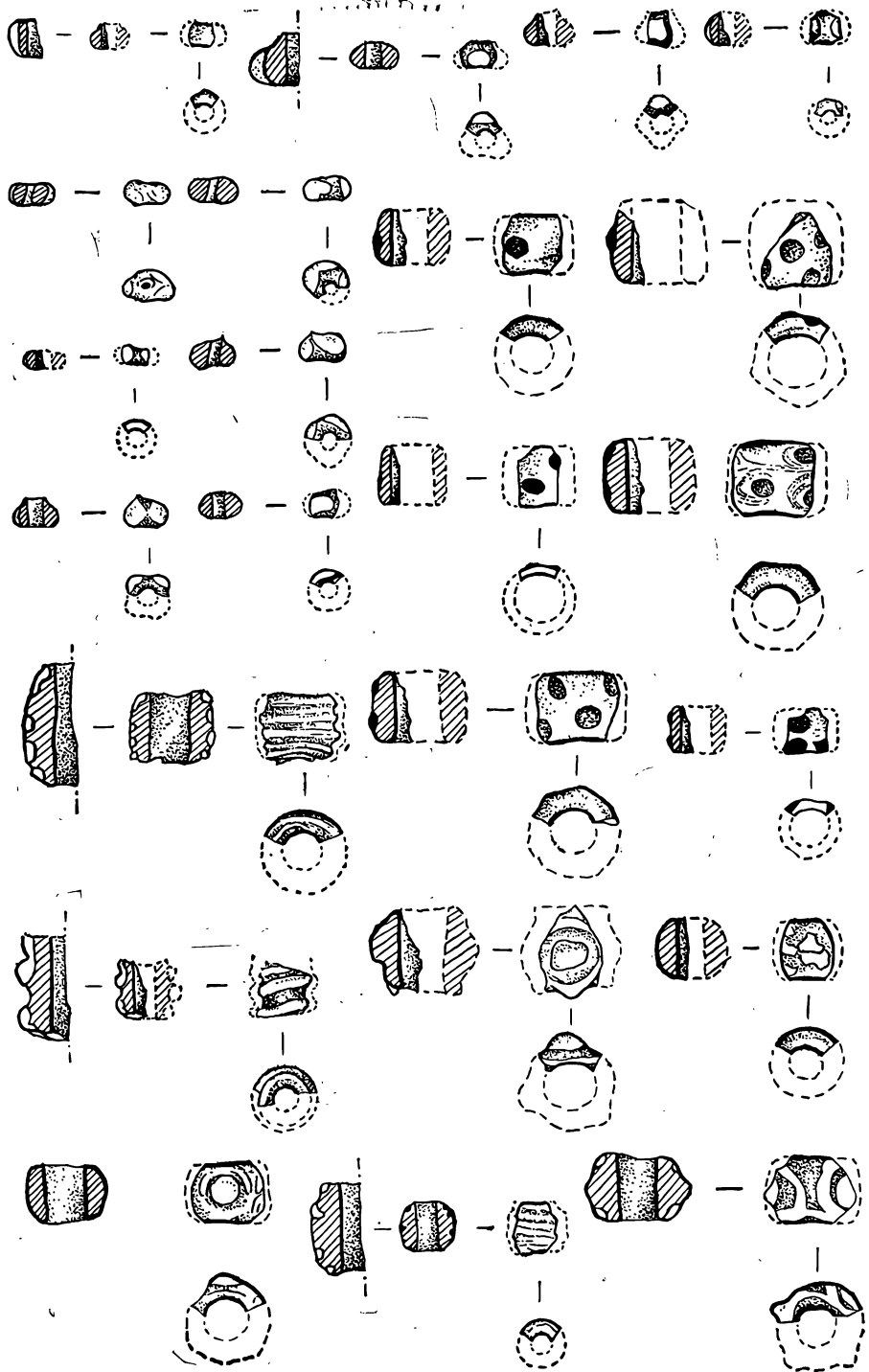

Табл. XIV.

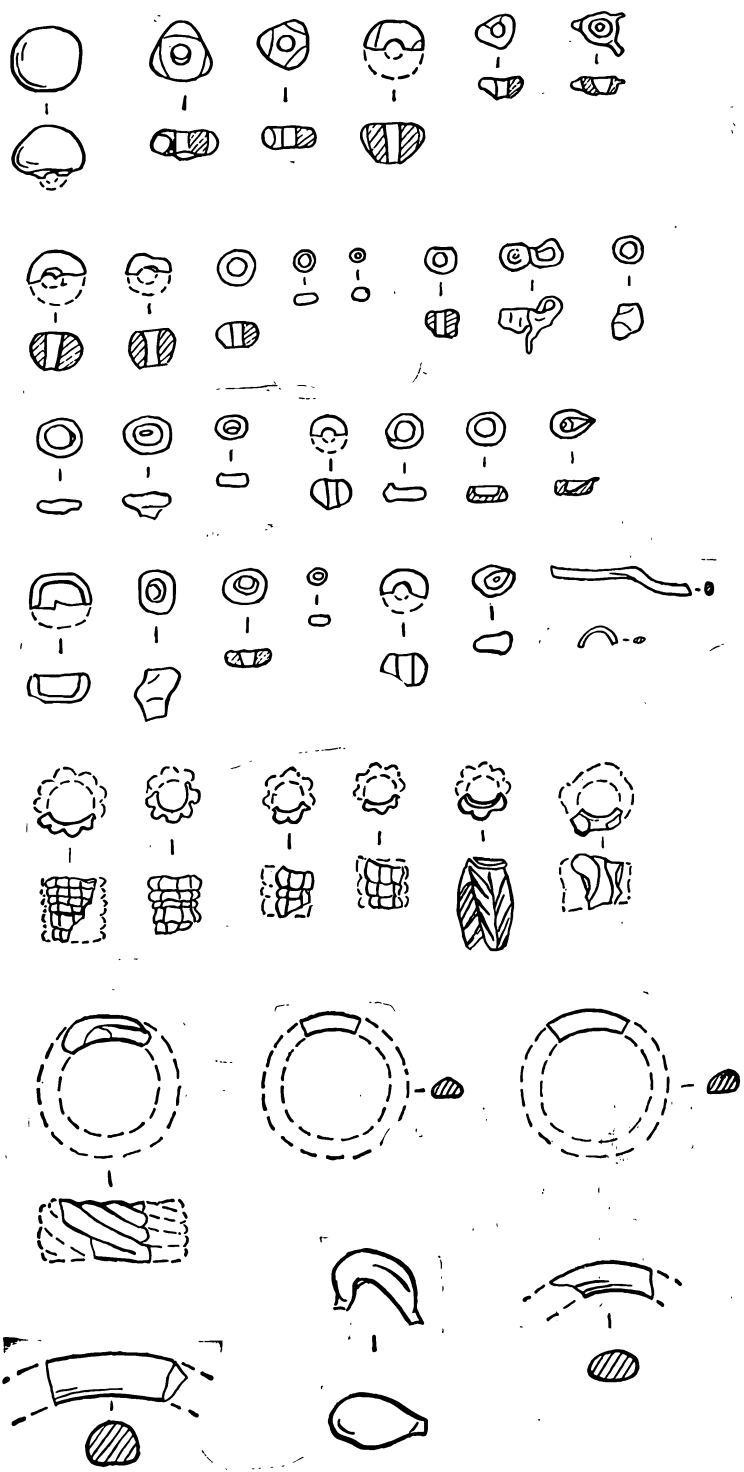

Табл. XV. Склад скляних виробів з граншеї по вул. Набережна-Хрещатицька. 1984.

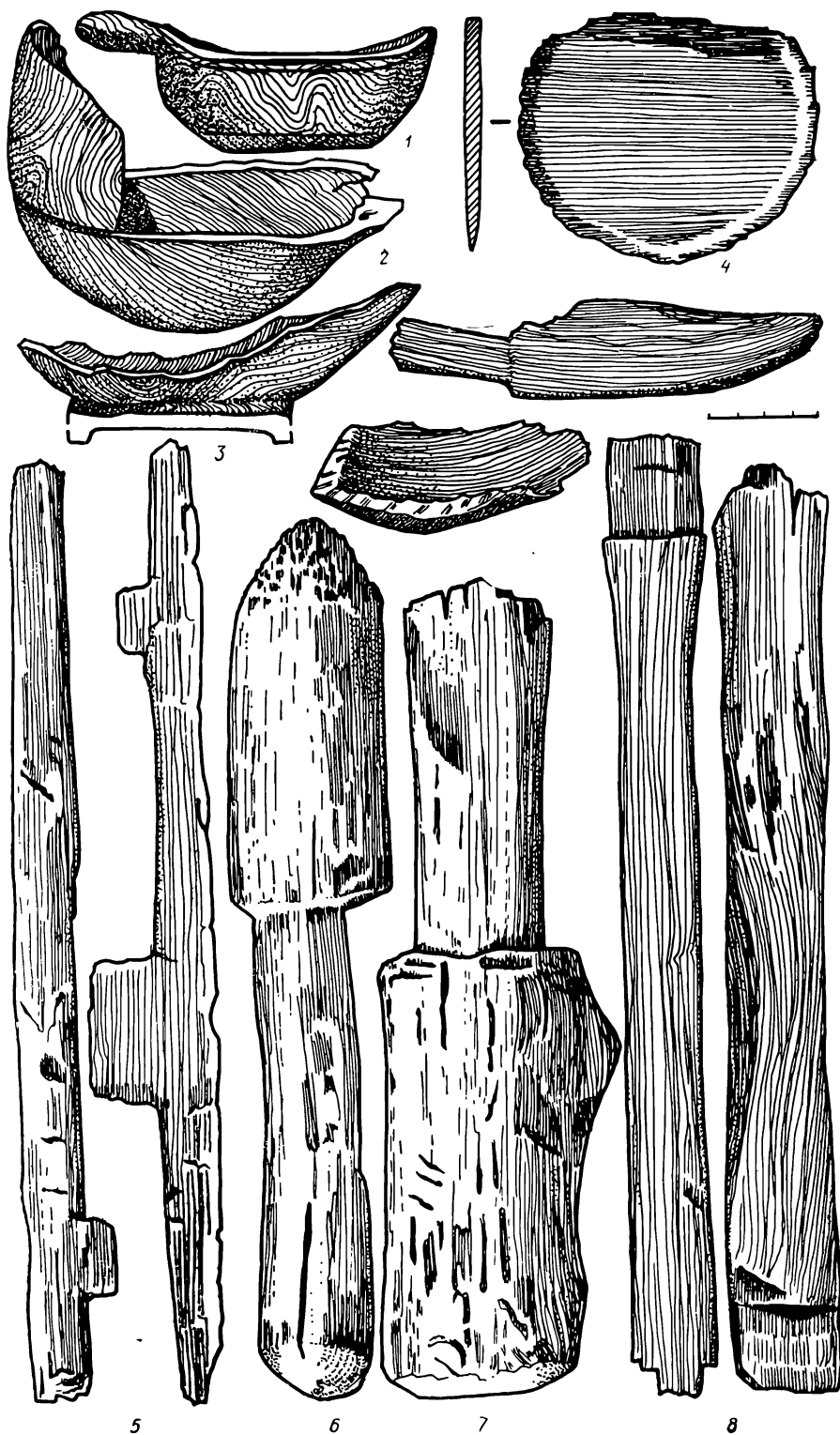
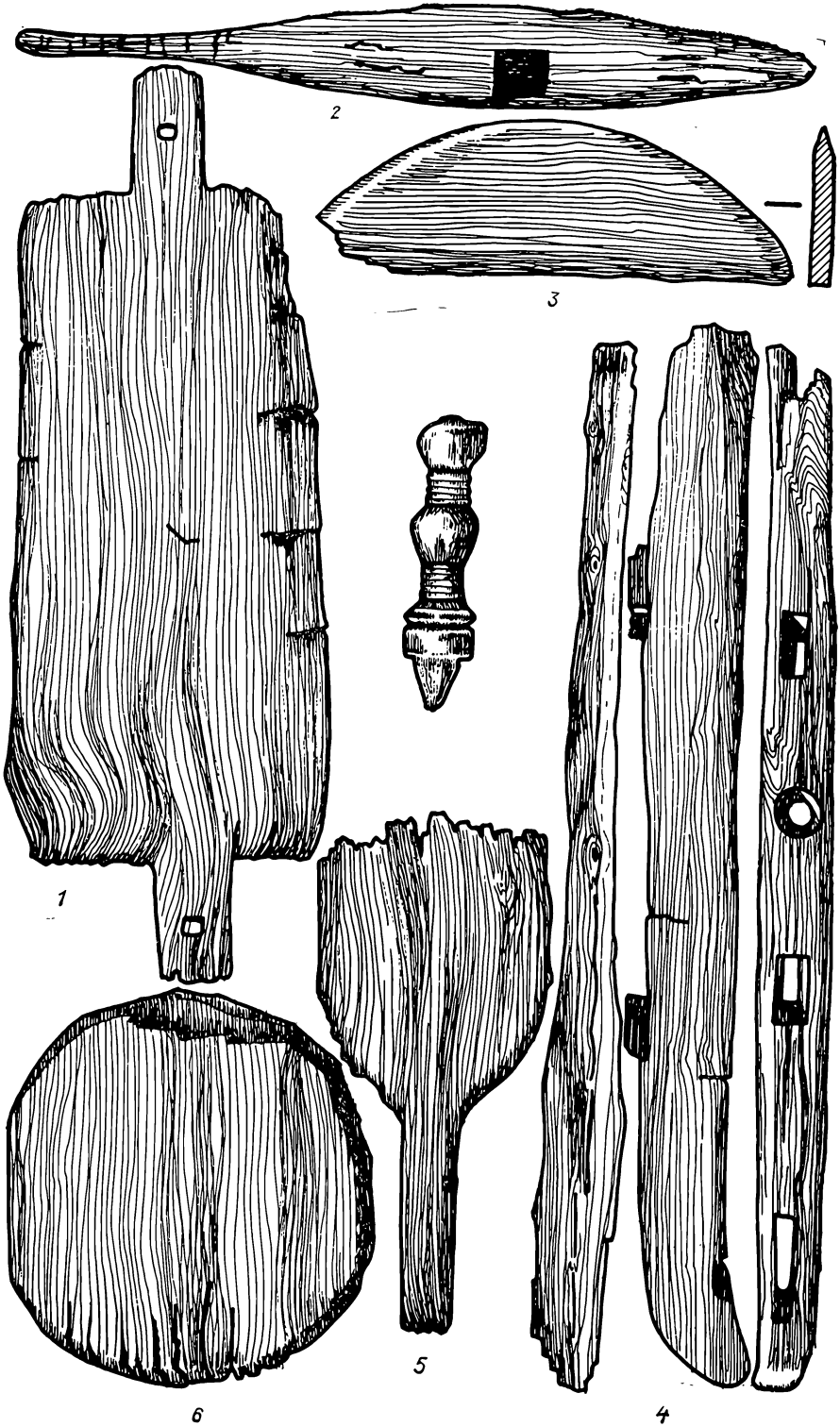

Табл. XVI. Дерев'яні вироби. Житній базар. 1973.

Табл. XVII.

Табл. XVIII.

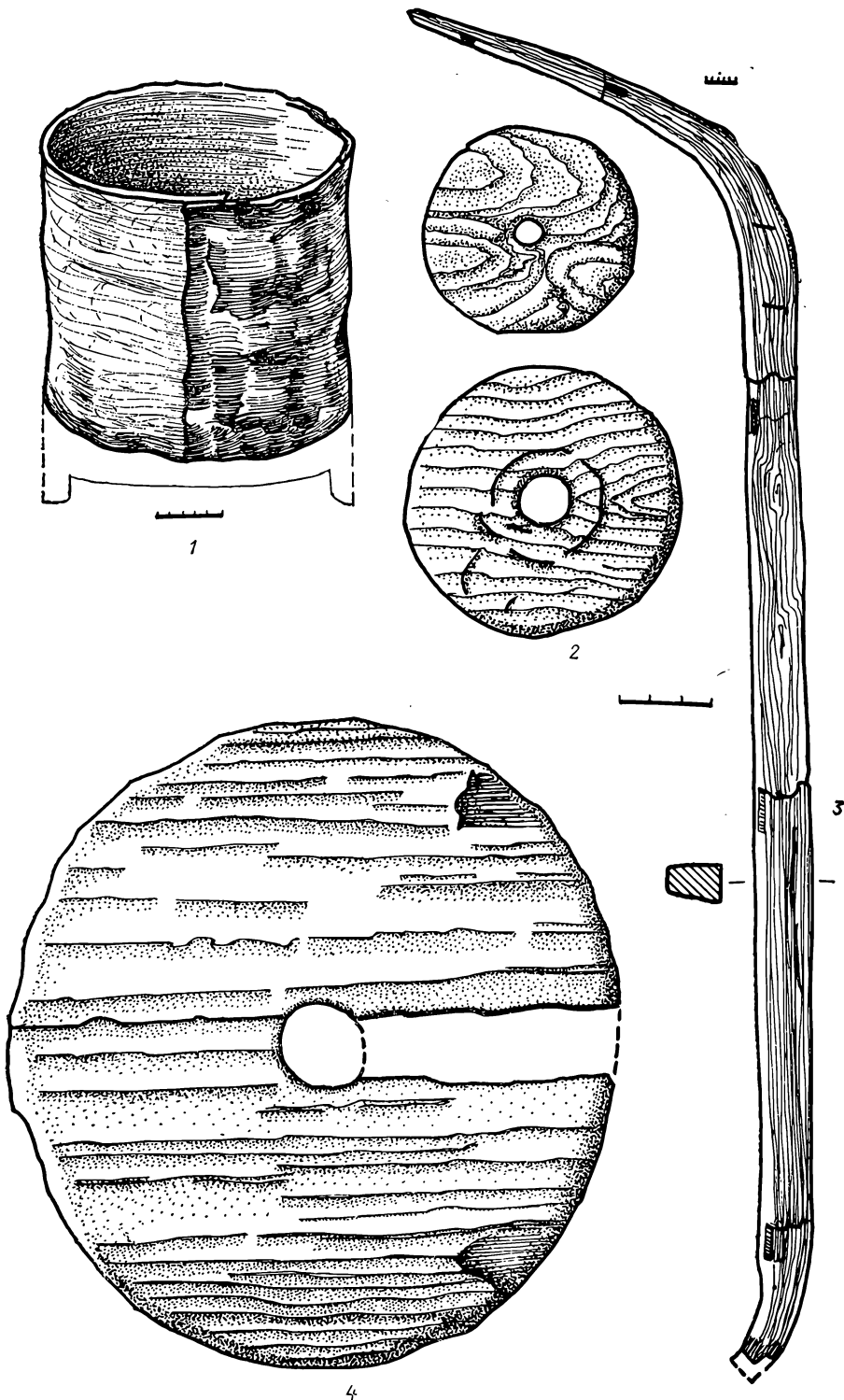

Табл. XIX. Вироби з дерева і кори.

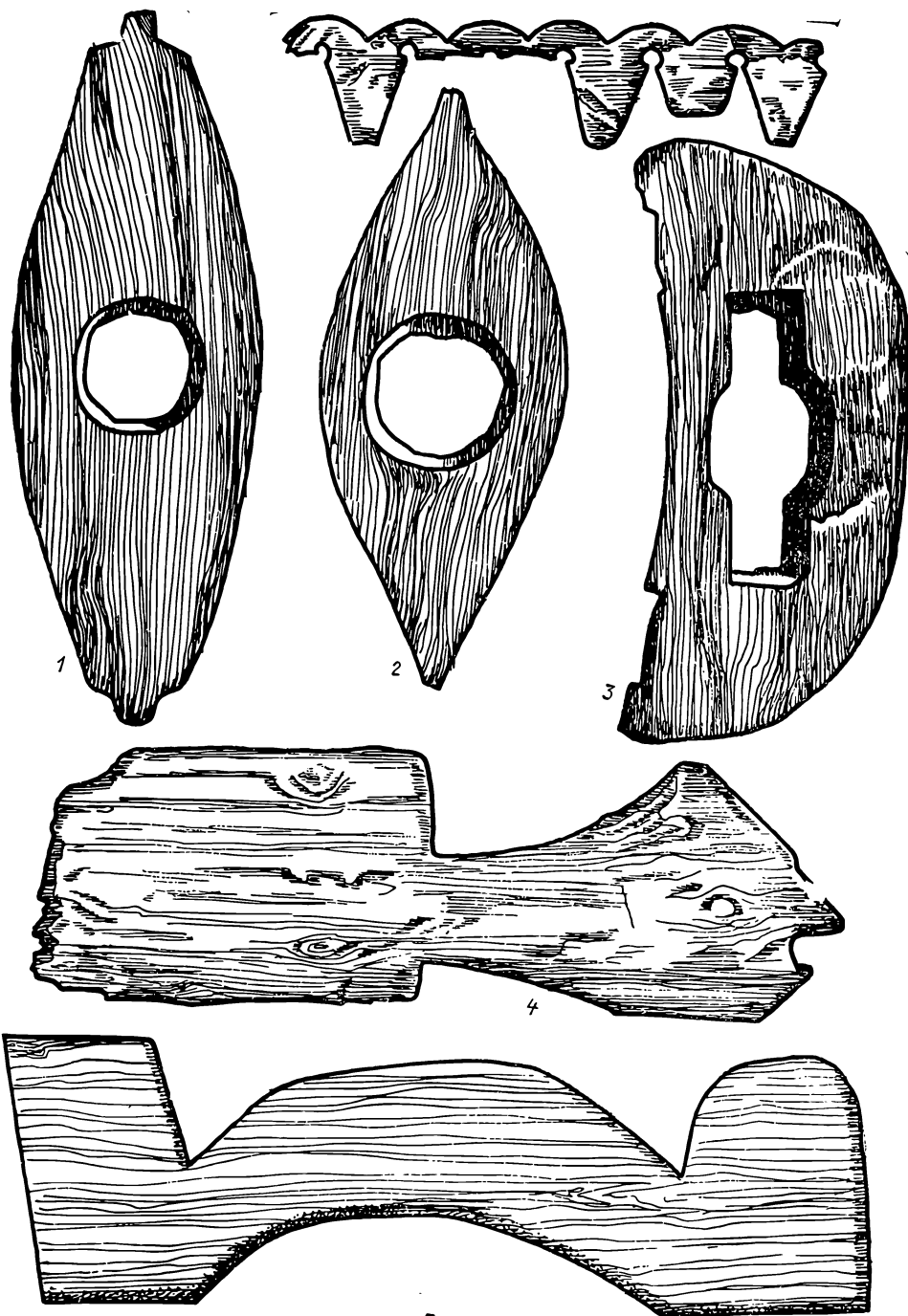

Табл. XX. Дерев'яні архітектурні деталі.

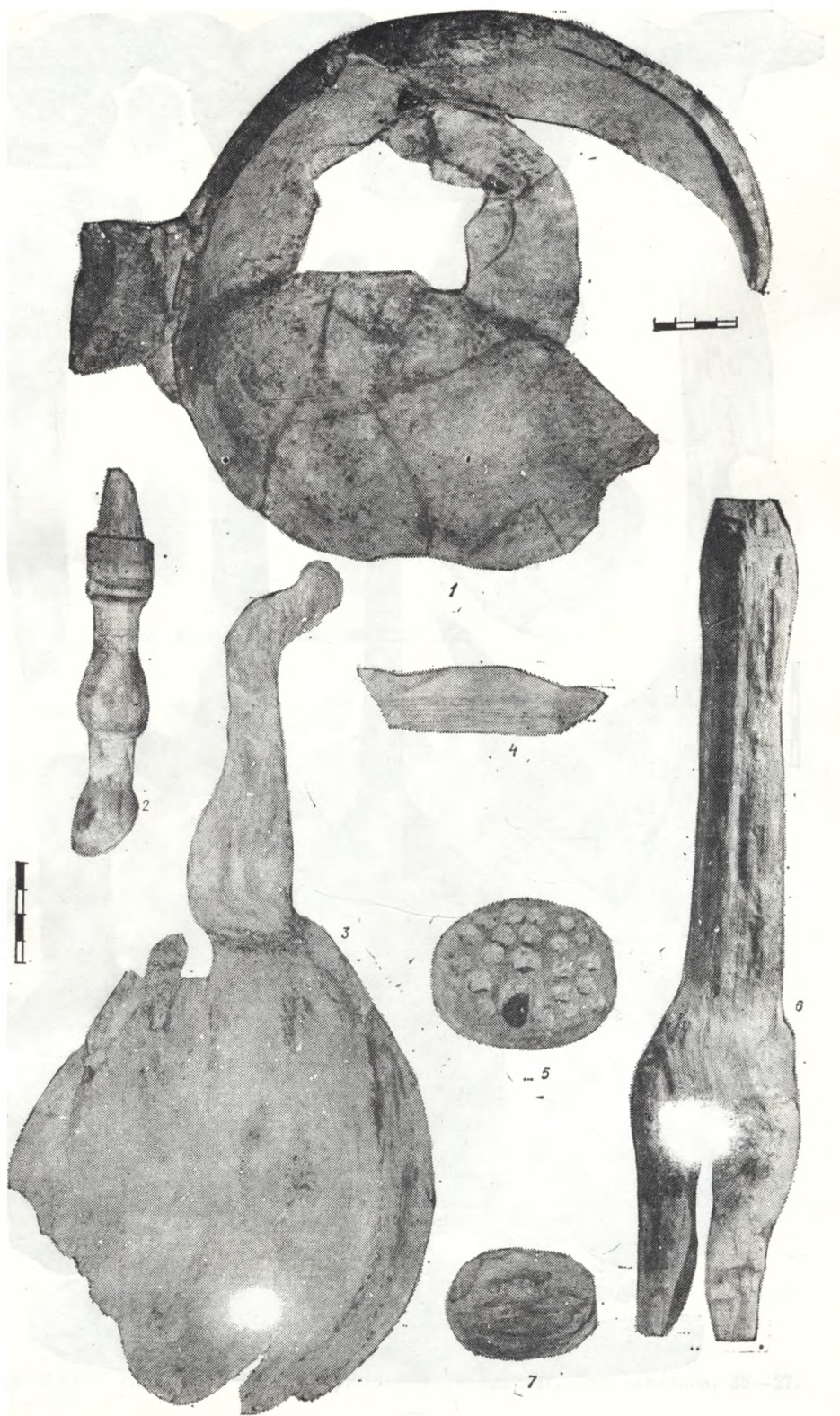
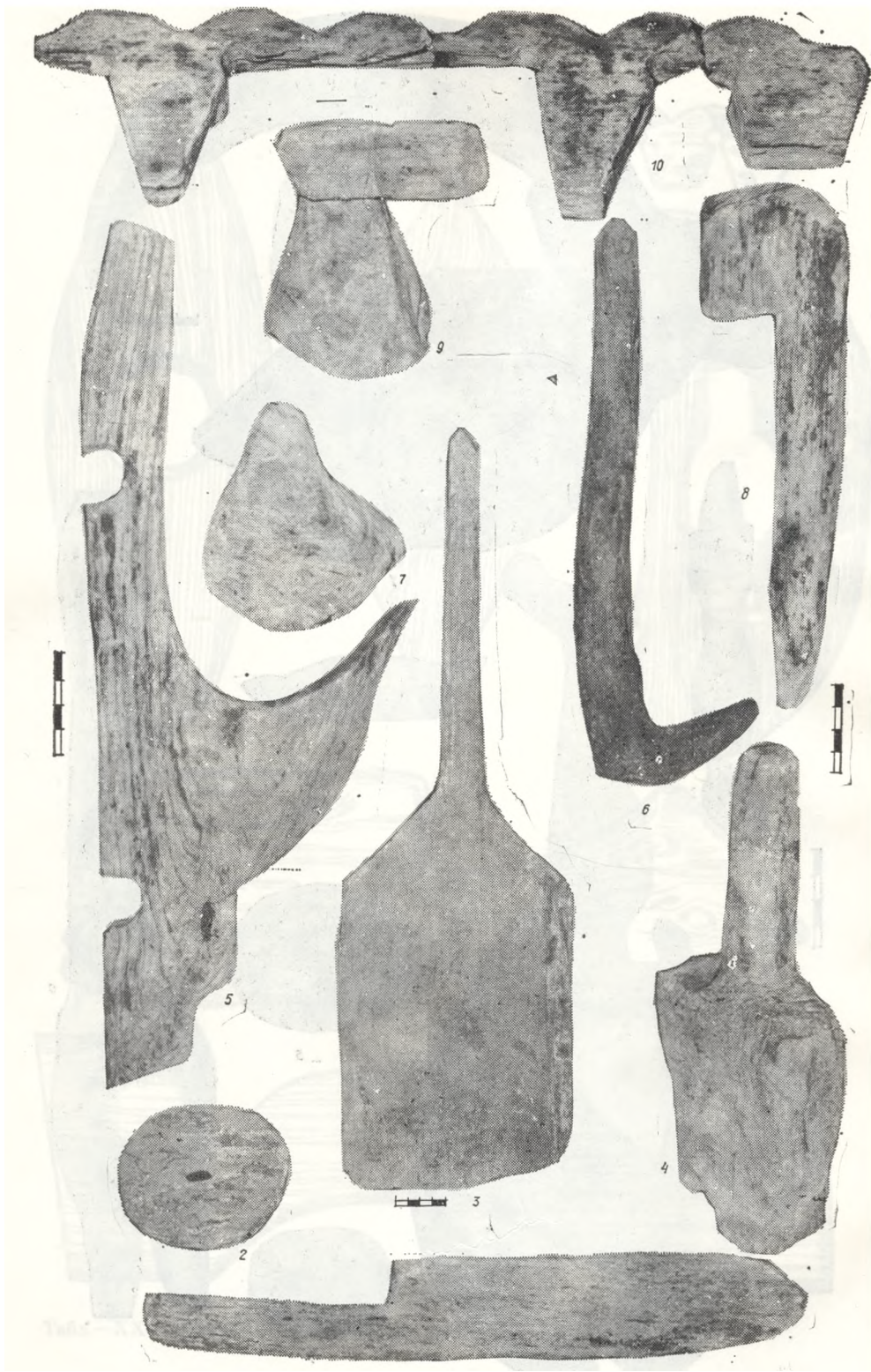

Табл. XXI. Вироби з дерева. Контрактова площа. 1972.

1
Табл. XXII. Вироби з дерева. Контрактова площа та розкопу між вул. Героїв
Трипілля і Хорива, 1972.

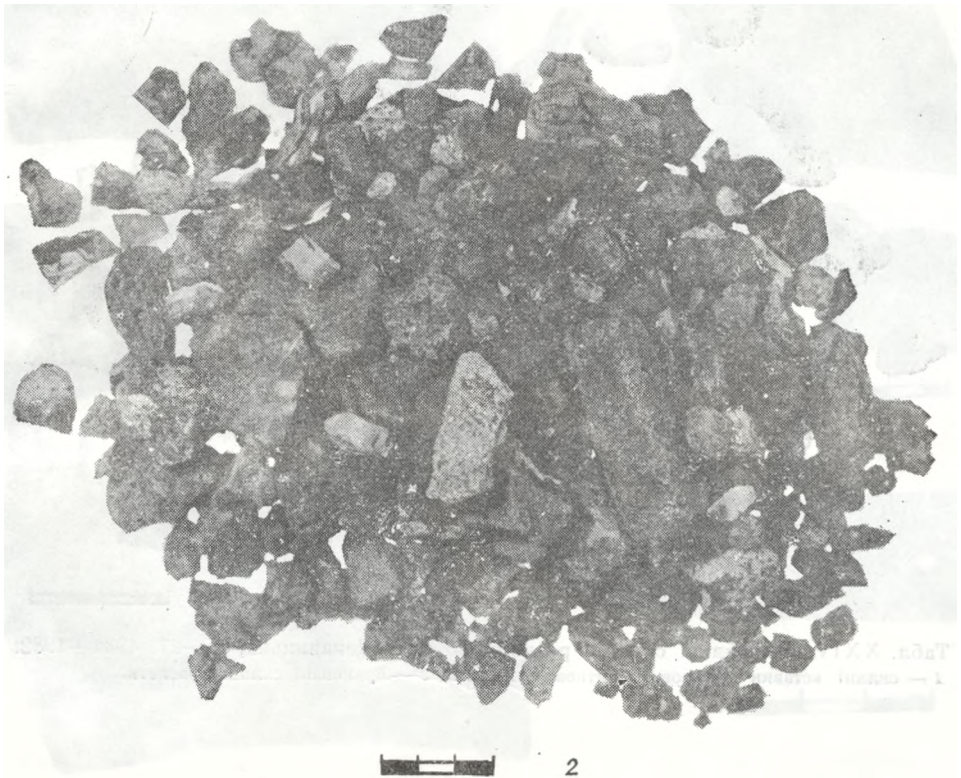
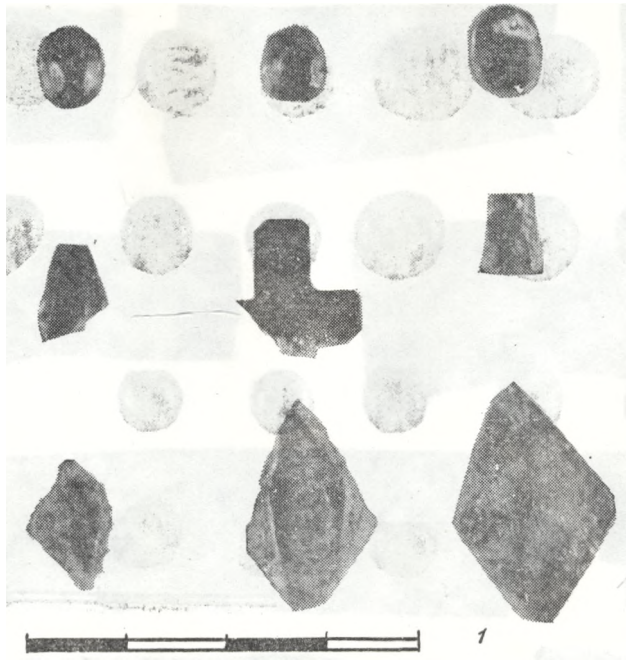

Табл. XXIII. Вироби із скла і бурштину (сировина). Вул. Щекавицька, 25—27. 1981—1982.

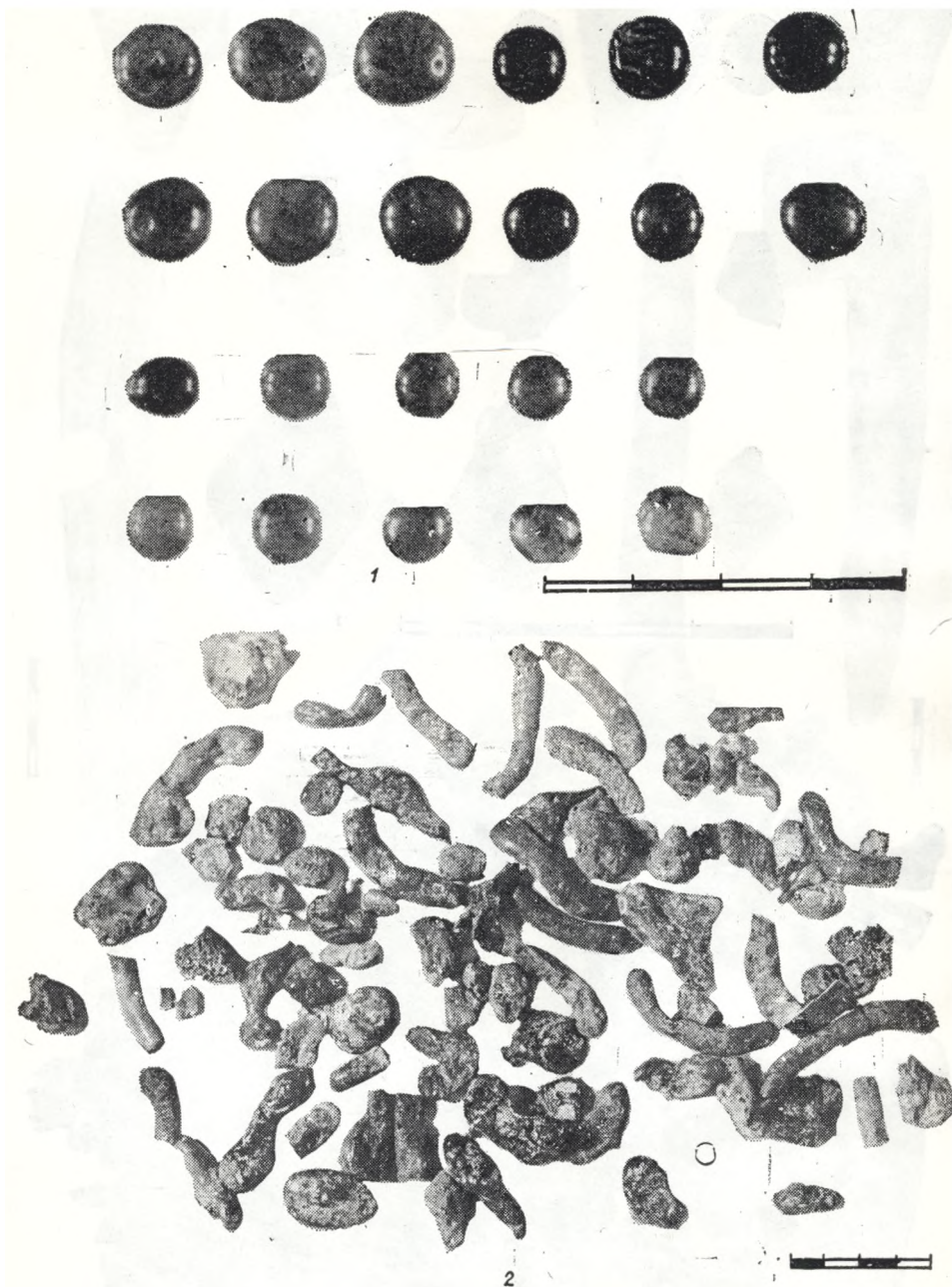

Табл. XXIV. Вироби зі скла із розкопу по вул. Щекавицька, 25—27. 1981—1982: 1 — скляні вставки бронзових щиткових пернів; 2 — браковані скляні браслети.

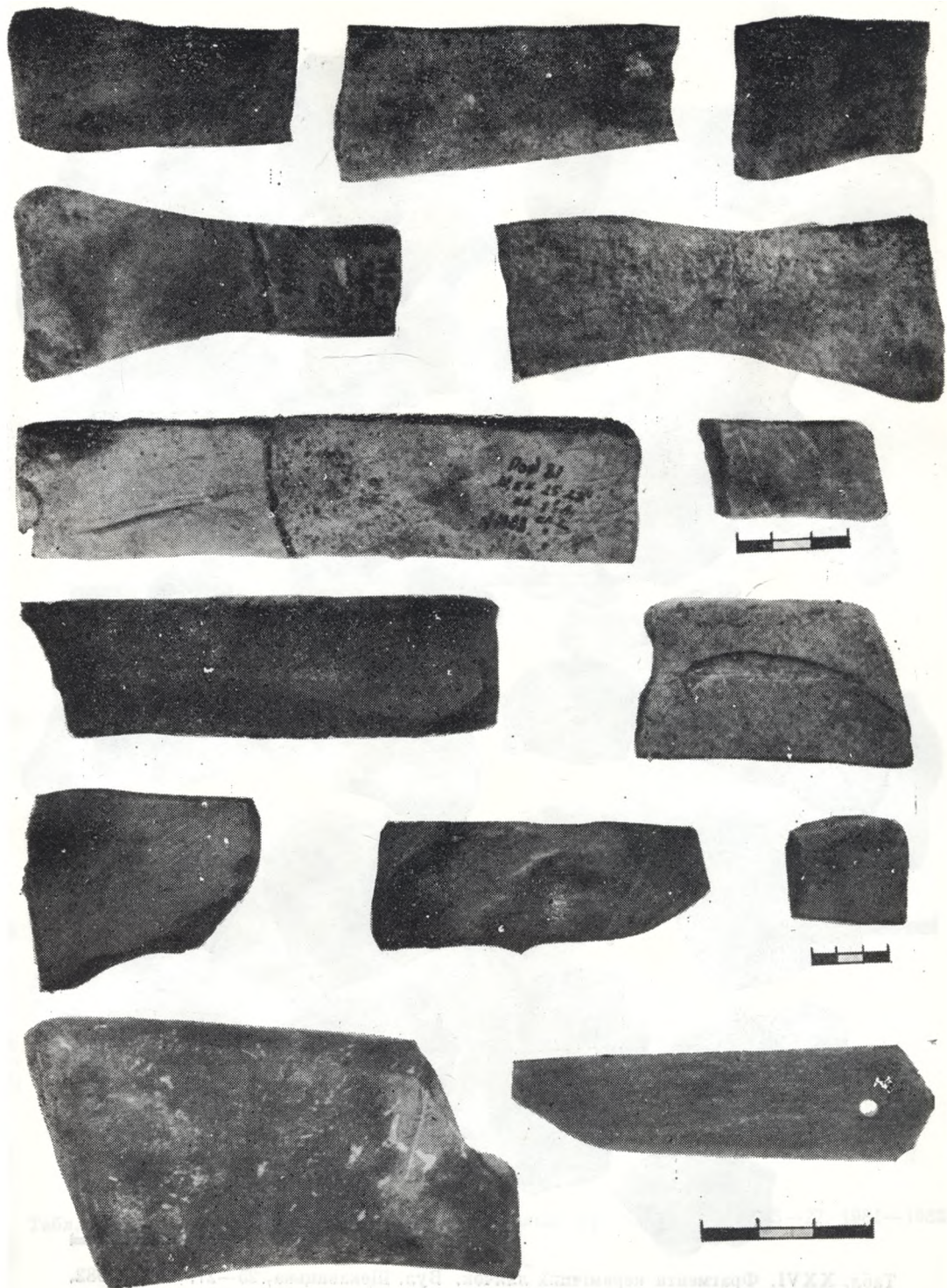

Табл. XXV. Набір точильних брусків. Вул. Щекавицька, 25—27. 1981—1982.

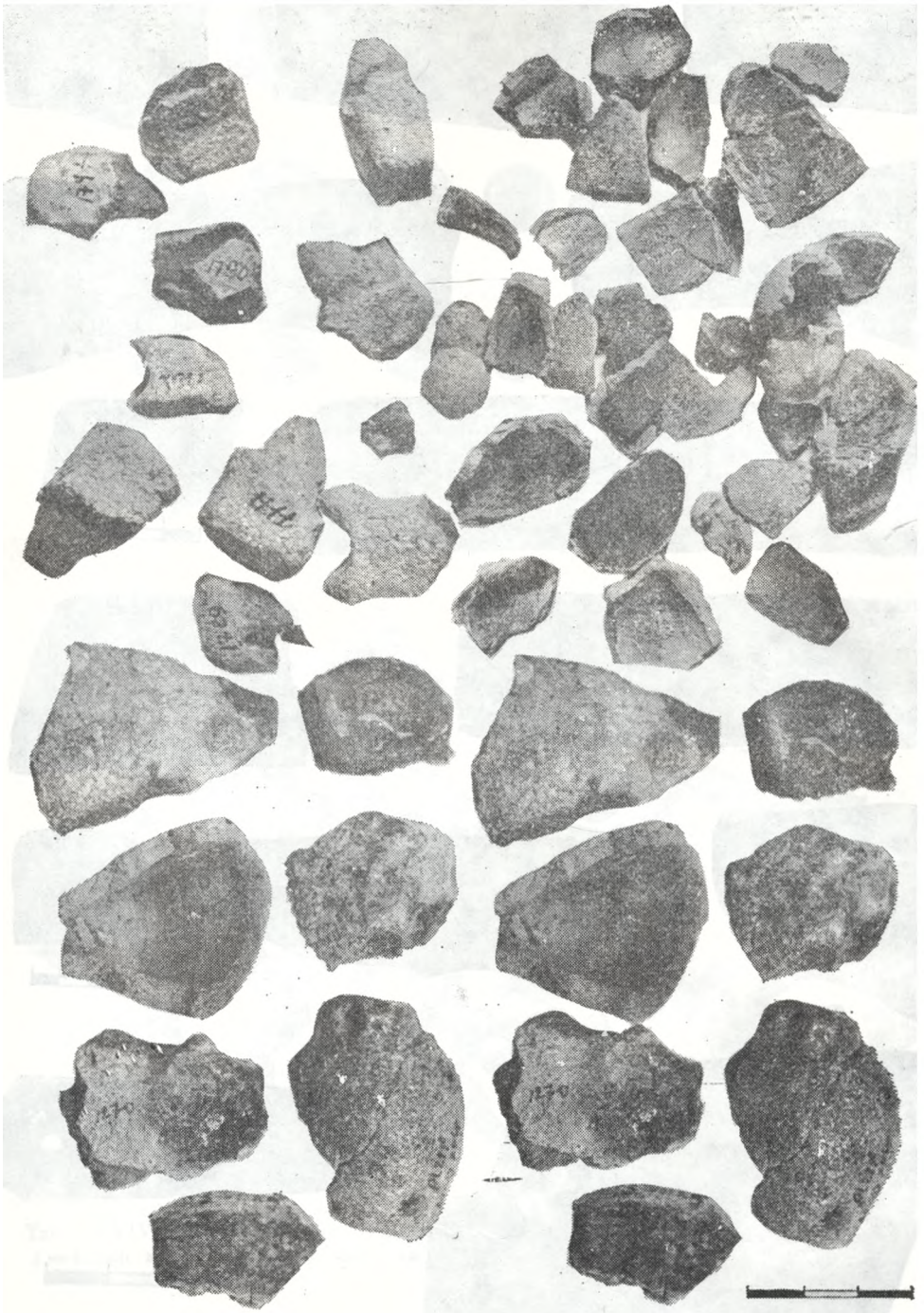

Табл. XXVI. Фрагменти керамічних лячок. Вул. Цекавицька, 25—27. 1981—1982.

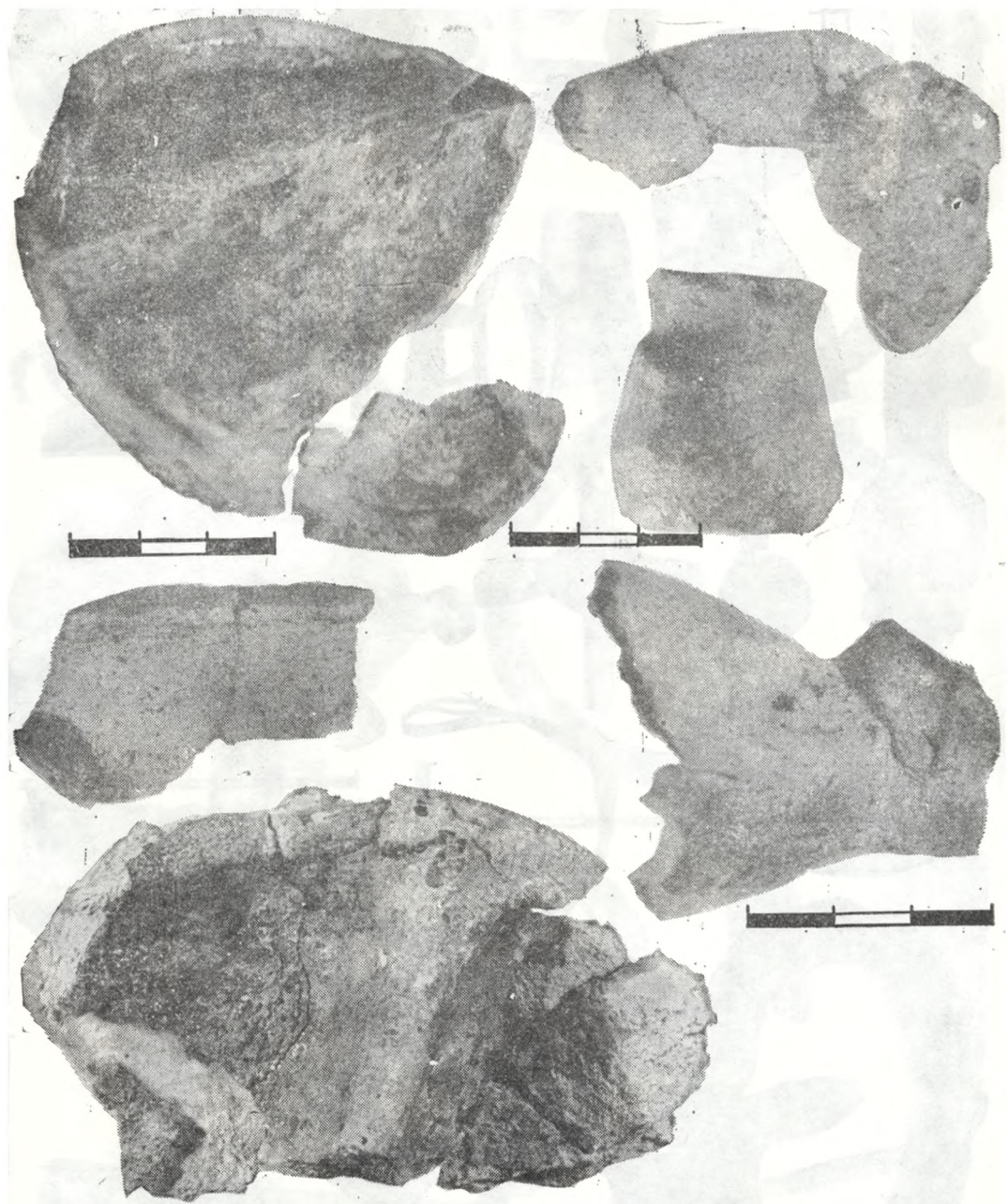

Табл. XXVII. Керамічна посуда для роботи з емаліями. Вул. Щекавицька, 25—27. 1981—1982.

Табл. XXVIII. Вироби із бронзи. Вул. Щекавицька, 25—27. 1981—1982.

Табл. XXIX.

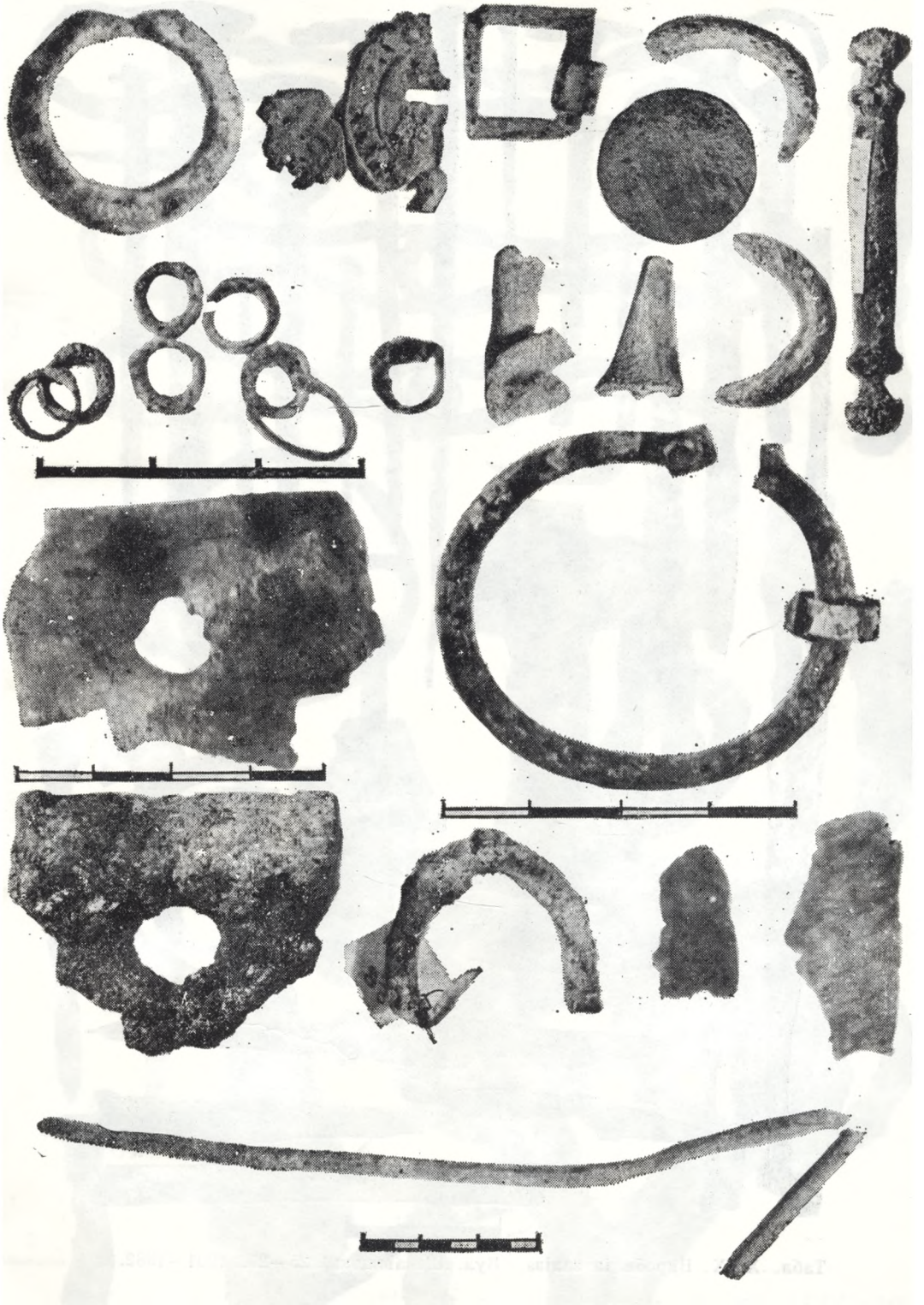

Табл. ХХХ. Вироби із заліза. Вул. Щекавицька, 25—27. 1981—1982.

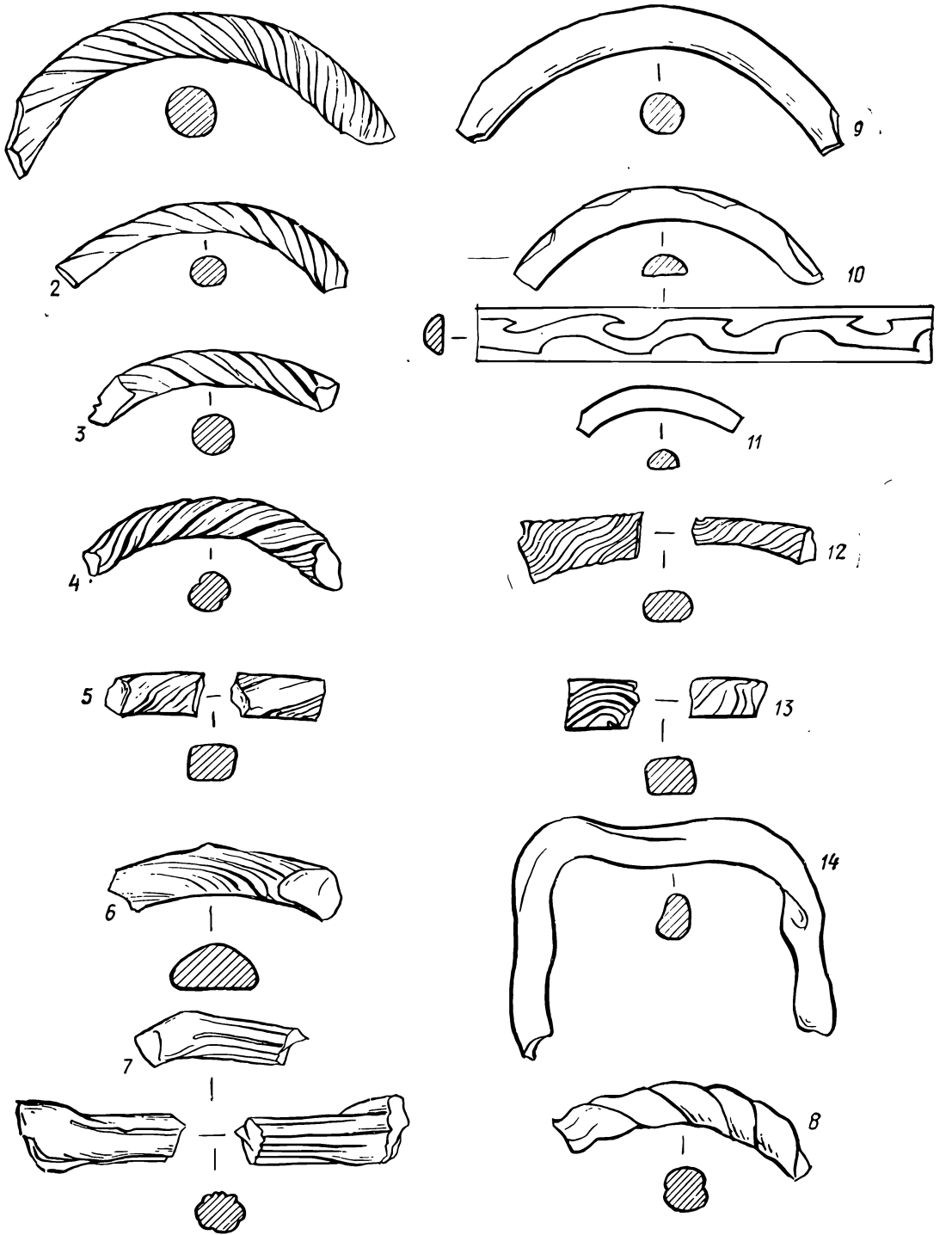

Табл. XXXII. Типи скляних браслетів. Вул. Волоська, 16. 1981—1983. Штик, 1.

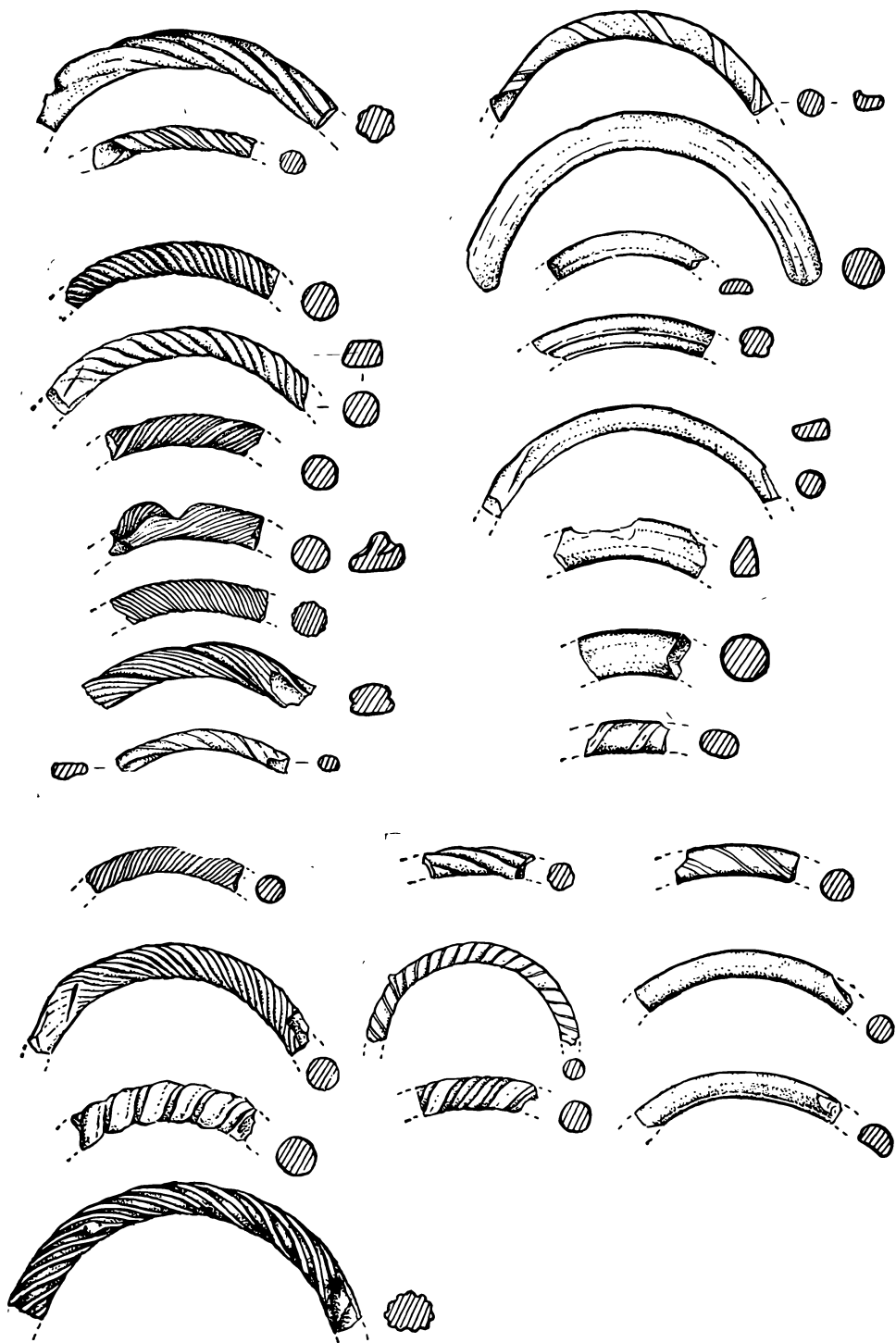

Табл. XXXIII. Типи скляних браслетів. Вул. Волоська, 16. 1981—1983. Штик. 1, 2.

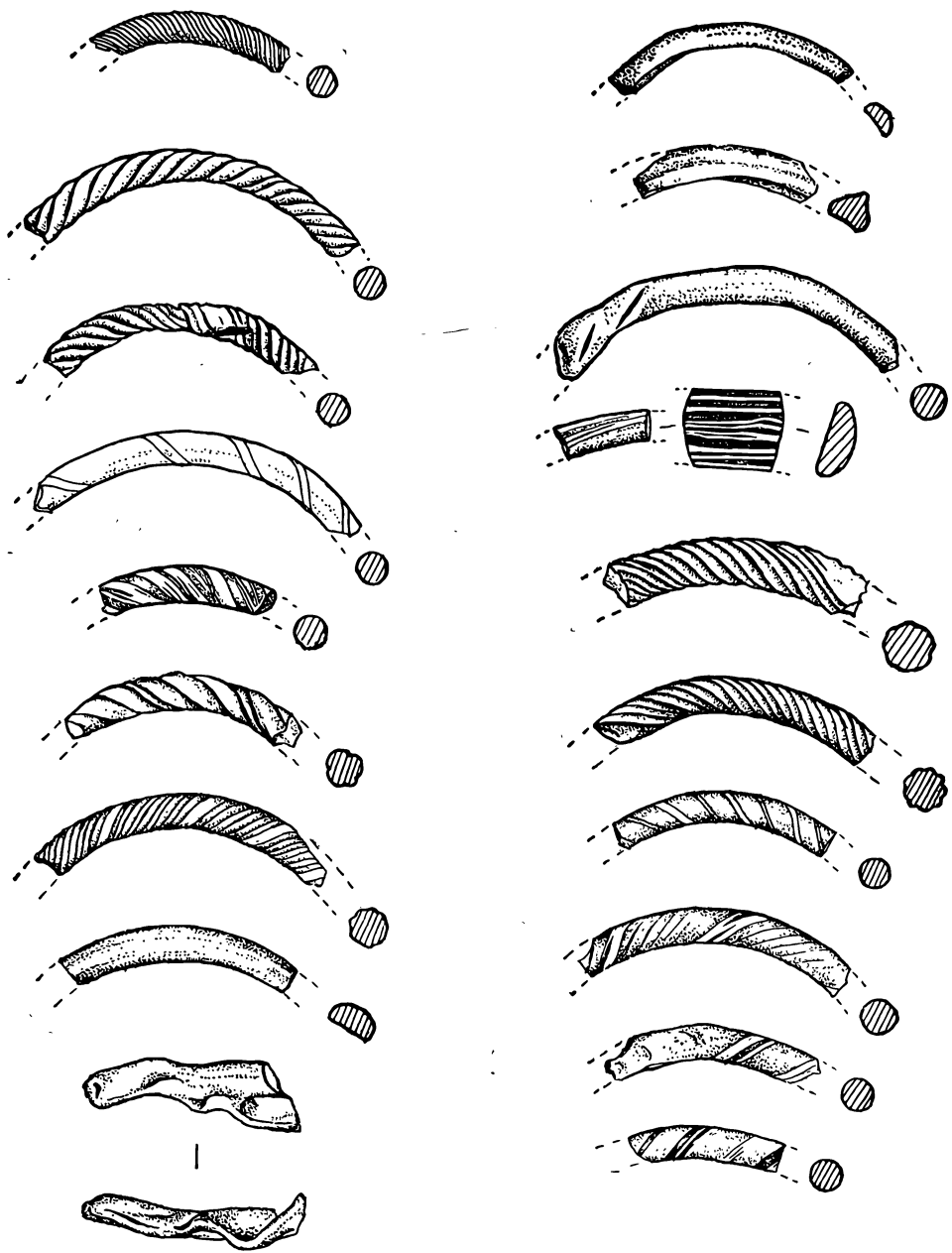

Табл. XXXIV. Типи скляних браслетів. Вул. Волоська, 16. 1981—1982. Штик. 3—4.

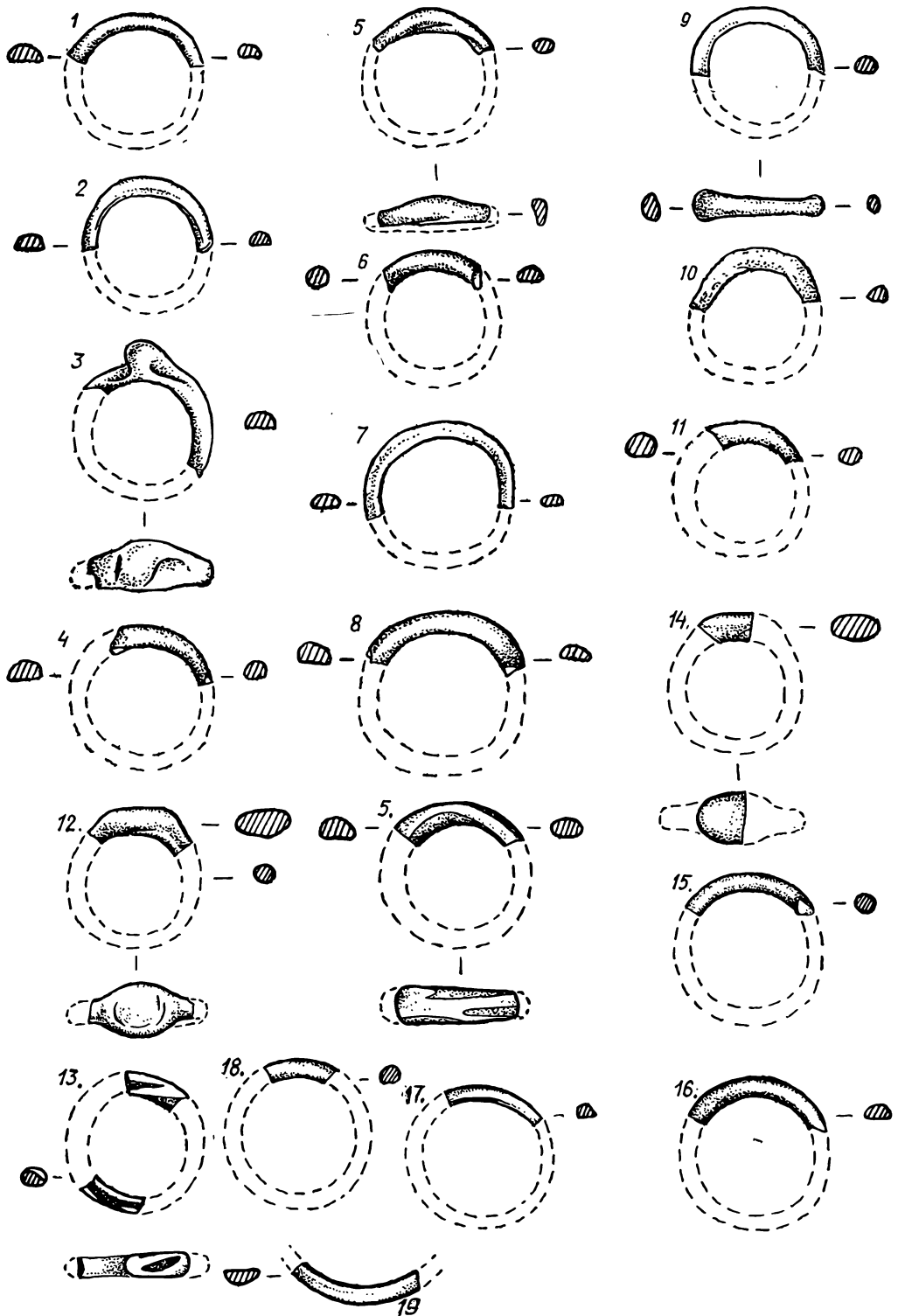

Табл. XXXV. Типи скляних перснів. Вул. Волоська, 16. 1981—1983:

1, 2, 10, 12, 15—18 — зелений; 3, 6, 7 — голубий; 4 — темно-зелений; 5 — золотавий; 9 — прозорий; 13 — жовто-прозорий; 14 — зелений з жовтими вкрапленнями; 19 — коричневий.

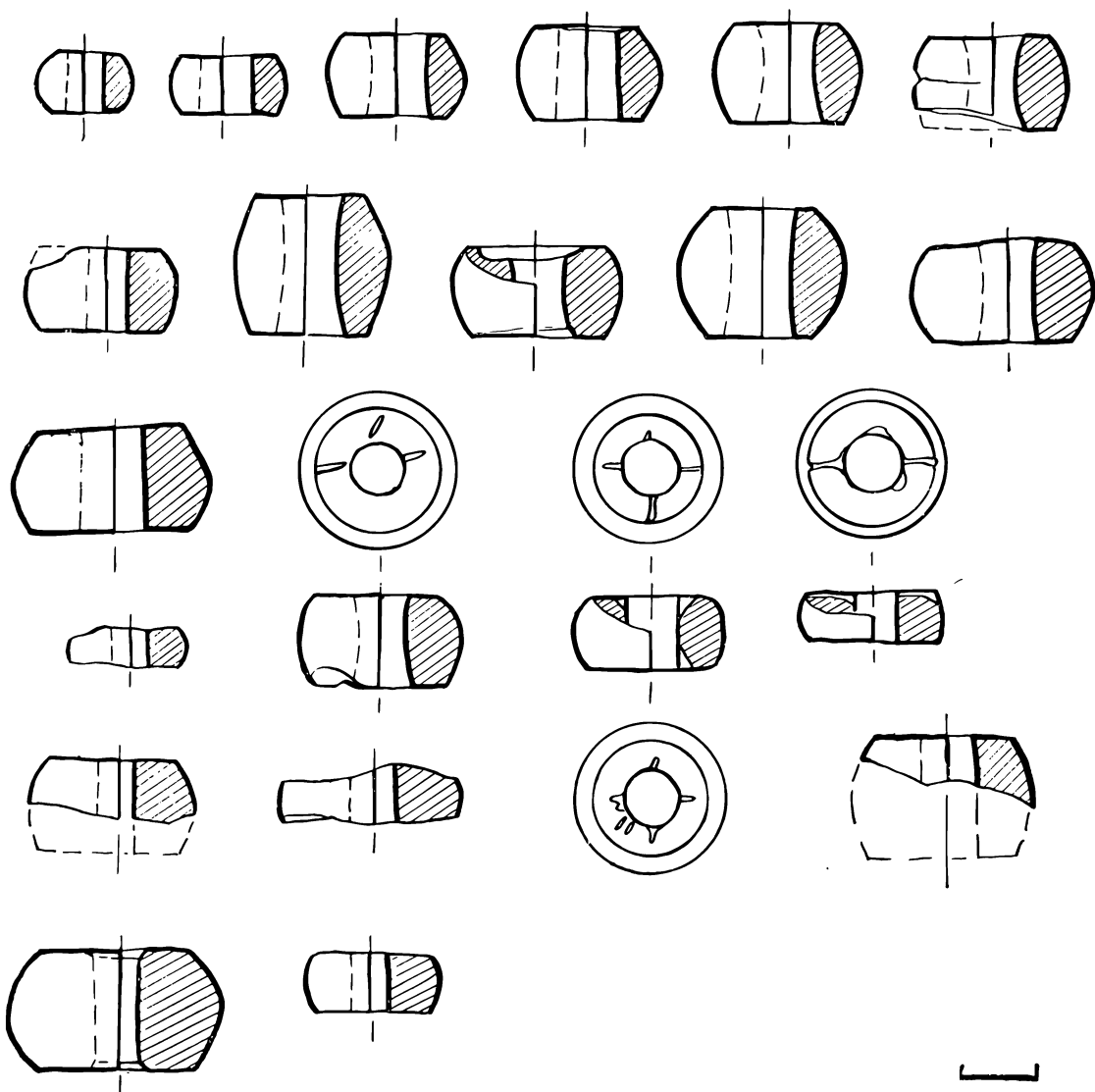

Табл. XXXVI. Типы шиферних прясельць, Вул. Волоська, 16. 1981—1982.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Алфєрова Г. В., Харламов В. А.* Киев во второй половине XVII века.— Киев : Наук. думка, 1983.— 160 с.
- Антонович В. Б.* Археологическая карта Киевской губернии.— М. : Моск. археол. о-во, 1895.— 139 с.
- Антонович В. Б.* Описание Киевского клада, содержащего римские монеты III и IV столетий // ДТМАО.— 1878.— 7.— С. 241—244.
- Армашевский А., Антонович В.* Публичные лекции по геологии и истории Киева.— Киев, 1897.— 414 с.
- Археология.* Розкопки в Києві на Киселівці в 1940 р.— К., 1947.
- Археология* Української РСР.— К.: Наук. думка, 1975.— Т. 3.— 500 с.
- Арциховский А. В.* Раскопки на Славне Новгороде // МИА.— 1949.— № 11.— С. 179—193.
- Арциховский А. В.* О новгородской хронологии // СА.— 1959.— № 4.— С. 107—128.
- Арциховский А. В.* Ответ Б. А. Рыбакову // СА.— 1961.— № 3.— С. 122—136.
- Беднаж З.* Географический предел подобия кривых годичных приростов кедр европейского в Европе // Биологические основы дендрохронологии.— Вильнюс; Ленинград, 1975.— С. 75—83.
- Белецкий С. В.* Культурная стратиграфия Пскова // Археологические данные к проблеме происхождения города // КСИА АН СССР.— 1980.— № 160.— С. 3—19.
- Белецкий С. В.* Псковское городище (Керамика и культурный слой) // Археологическое изучение Пскова.— М., 1958.— С. 46—80.
- Беляева С. А.* Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв.— Киев : Наук. думка, 1982.— 120 с.
- Берлинский М. Ф.* Краткое описание Киева.— Спб., 1820.— 204 с.
- Берлинский М.* История міста Києва // Києвська старовина.— К., 1971.— С. 74—201.
- Битвинкас Т. Т., Дергачев В. А., Кайрайтис И. И., Зекарка К. А.* К вопросу о возможности построения сверхдолгосрочных дендрохвал в Южной Прибалтике // Дендроклиматохронология и радиоуглерод (Материалы Второго Всесоюз. совещ. по дендрохронологии и дендроклиматологии, Каунас, 1972).— Каунас, 1972.— С. 69—76.
- Бліфельд Д. І.* До питання про Боричів узвіз стародавнього Києва // Археологія.— 1948.— Т. 2.— С. 130—144.
- Бліфельд Д. І.* Давньоруські пам'ятники Шестовиці.— К.: Наук. думка, 1977.— 236 с.
- Бобринский А. А.* Древнерусский гончарный круг // СА.— 1962.— № 1.— С. 35—37, 48—49.
- Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы.— М. : Наука, 1978.— 271 с.
- Бобринский А. А.* К изучению техники гончарного ремесла на территории Смоленской обл. // СЭ.— 1962.— № 2.— С. 32—33.
- Богусевич В. А.* Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. // Археологія.— 1954.— Т. 9. С. 42—53.
- Борисенков Е. П., Пасецкий В. М.* Экстремальные природные явления в русских летописях XI—XVII вв.— Л. : Гидрометеоиздат, 1983.— 239 с.
- Борисов А. А.* Климаты СССР.— М. : Просвещение, 1987.— 294 с.
- Брайчевський М. Ю.* Римська монета на території України.— К. : Вид-во АН УРСР, 1959.— 244 с.
- Брайчевський М. Ю.* Коли і як виник Київ.— К. : Вид-во АН УРСР, 1963.— 163 с.
- Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі.— К. : Наук. думка, 1988.— 254 с.
- Ваганов Е. А., Терсков И. А.* Анализ роста дерева по структуре годичных колец.— Новосибирск : Наука, 1977.— 93 с.
- Вальтер Г.* Общая геоботаника.— М. : Мир, 1982.— 259 с.
- Вихров В. Е.* Некоторые наблюдения за стойкостью древесины из археологических раскопок // СА.— 1959.— № 2.— С. 135—143.
- Висоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.— Киев : Наук. думка, 1966.— 237 с.
- Висоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской.— Киев : Наук. думка, 1976.— 453 с.
- Висоцкий С. А.* Киевские граффиты XI—XVII вв.— Киев : Наук. думка, 1985.— 135 с.
- Вознесенская Г. А.* Кузнечное ремесло // Новое в археологии Киева.— Киев, 1981.— С. 165—354.

Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII—XIII вв.— Л.: Наука, 1979.— 410 с.

Войлошников В. Д. Полевая практика по геологии.— М.: Просвещение, 1984.— 142 с.

Геннинг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА.— 1973.— № 1.— С. 114—136.

Генцирук С. А., Бондар А. С. Лісові ресурси України, їх охорона і використання.— К.: Наук. думка, 1973.— 224 с.

Голубева С. Т. Спорные вопросы о древней топографии Киева.— Киев, 1910.

Голубева Л. А. Киевский Некрополь // МИА.— 1949.— № 11.— С. 103—118.

Голубева Л. А. Вещь и славяне на Белом озере X—XIII ст.— М.: Наука, 1973.— 209 с.

Голубинский Е. История русской церкви.— М., 1901.— Т. 1.

Гончаров В. К. Райковецкое городище.— Киев: Наук. думка, 1950.— 216 с.

Греков Б. Д. Киевская Русь.— Л.: Госполитиздат, 1953.— 568 с.

Грушевский М. Очерк истории Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія.— Киев, 1891.

Гупало К. М. До питання про формування посаду давнього Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 12—19.

Гупало К. Н. Подол в древнем Киеве.— Киев.: Наук. думка, 1982.— 125 с.

Гупало К. М., Ивакин Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу (1974—1975 рр.) // Археологія Києва.— К., 1979.— С. 38—62.

Гупало К. Н., Ивакин Г. Ю., Сагайдак М. А., Зоценко В. Н. Исследования Киевского Подола // АО 1976.— М., 1977.— С. 286—287.

Гупало К. Н., Ивакин Г. Ю., Сагайдак М. А. Исследования церкви Успения Пирогощи // АО 1977.— М., 1978.— С. 317—318.

Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ.— К., 1975.— С. 40—79.

Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок.— Л.: Наука, 1981.— 160 с.

Давидан О. И. К вопросу о происхождении и датировке ранних гребенок Старой Ладоги // Материалы и исследования по археологии СССР.— Л., 1968.— С. 54—64.

Давидан О. И. Стратиграфия нижнего слоя Староладожского городища и вопросы его датировки // АС.— 1976.— Вып. 17.— С. 101—118.

Даниленко В. М. Київська експедиція: З історії найдавнішого Києва (звіт за археологічні дослідження ранньослав'янської експедиції Великий Київ в 1969—1970 рр.) // НА ІА АН УРСР, 1969 — 70/26а.— 56 с.

Дмитриева Е. В. Влияние климата на прирост деревьев различных местообитаний северной части южной тайги // Биоэкологические основы дендрохронологии.— Вильнюс, 1975.— С. 61—63.

Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі.— К.: Вид-во АН УРСР.— 1961.— 268 с.

Дубов И. В. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья.— Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1982.— 247 с.

Дулов А. В. Географическая среда и история России: Конец XV — середина XIX в.— М.: Наука, 1983.— 252 с.

Завитневич В. З. Замок князя Семена Омельковича и летописный городец под Киевом // ЧИОНЛ.— 1891.— Кн. 5, от. 3.— С. 132—141.

Закревский Н. В. Описание Киева.— М., 1868.— 884 с.

Загорумский Э. М. Возникновение Минска.— Минск: Изд-во Белорус. ун-та 1982.— 360 с.

Замоторин И. М. Относительная хронология Пазырыкских курганов // СА.— 1959.— № 1.— С. 21—32.

Зверуго Я. Г. Древний Волковыск X—XIV вв.— Минск: Наука и техника, 1975.— 144 с.

Зоценко В. Н. Об одном типе древнерусских энколпионов // Древности Среднего Поднепровья.— Киев: Наук. думка, 1981.— С. 104—124.

Ивакин Г. Ю. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 214—221.

Ивакин Г. Ю. Памятники сфрагистики и нумизматики // Новое в археологии Киева.— Киев, 1981.— С. 403—424.

Ивакин Г. Ю., Степаненко Л. Я. Раскопки северо-западной части Подола // Археологические исследования Киева, 1978—1983.— Киев, 1985.— С. 77—105.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.

Историческая геология.— М.: Недра, 1974.— 318 с.

Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева.— К.: Изд-во АН УССР, 1951.— 250 с.

Киевский синопис или краткое собрание от различных летописцев о начале славяно-русского народа и первоначальных князей богоспасаемого града Киева.— Киев, 1836.— 150 с.

Каргер М. К. Древний Киев.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958.— Т. 1.— 581 с.

Київ // Енциклопед. довід.— К.: УРБ.— 1982.— 736 с.

Килиевич С. Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков.— Киев: Наук. думка, 1982.— 176 с.

Кириков С. В. Человек и природа Восточноевропейской лесостепи в X — начале XIX вв.— М.: Наука, 1970.— 171 с.

Колішук В. Г., Петрич О. П., Половинков Л. Й. Прирост ели, его структура, динамика и обусловленность // Биоэкологические основы дендрохронологии.— Вильнюс; Л., 1975.— С. 39—42.

Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // СА.— 1958.— № 2.— С. 92—111.

Колчин Б. А. Дендрохронология Новгорода // СА.— 1962.— № 1.— С. 113—130.

Колчин Б. А. Дендрохронология Новгорода // МИА.— 1963.— № 117.— С. 2—103.

- Колчин Б. А.* Дендрохронология Восточной Европы // Археология и естественные науки.— М., 1965.— С. 62—85.
- Колчин Б. А., Шер Я. А.* Абсолютное датирование в археологии // Проблемы абсолютной датировки в археологии.— М., 1972.— С. 3—10.
- Колчин Б. А.* Дендрохронология Новгорода, 1970 // Проблемы абсолютного датирования в археологии.— М., 1972.— С. 113—118.
- Колчин Б. А.* Хронология новгородских древностей // НС.— М., 1982.— С. 156—177.
- Колчин Б. А., Черных Н. Б.* Абсолютные дендрохронологические шкалы северных регионов восточной Европы протяжением в 12 столетий // Биоэкологические основы дендрохронологии.— Вильнюс; Ленинград, 1975.— С. 27—31.
- Колчин Б. А., Черных Н. Б.* Дендрохронология Восточной Европы // НС.— С. 3—137.
- Кочин Г. Е.* Материалы для терминологического словаря.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937.— 487 с.
- Корзухина Г. Ф.* Русские клады.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1954.— С. 62.
- Корзухина Г. Ф.* Предметы убора с выемчатыми эмальями V — первой половины VI в н. э. в Среднем Поднепровье // САИ.— 1978.— Вып. Е1—43.— 123 с.
- Куза А. В.* Малые города Древней Руси.— М.: Наука, 1989.— С. 167.
- Кучера М. П.* Гончарная керамика дофеодалного времени из раскопок древнего Плиснеска // СА.— 1961.— № 2.— С. 292—295.
- Кузьмин А. Г.* Начальные этапы древнерусского летописания.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1977.— 403 с.
- Лабутина И. К.* Культурный слой Пскова // Археологическое изучение Пскова.— М., 1983.— 241 с.
- Лаврентьевская летопись* // ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 1.— 577 с.
- Лаггет Р.* Города и геология.— М.: Мир, 1976.— 557 с.
- Лесман Ю. М.* К методике разработки хронологии древнерусских памятников Северо-Запада // КСИА АН СССР.— 1981.— № 166.— С. 98—102.
- Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью* // ПСРЛ.— СПб., 1862.— Т. 9—13.
- Летопись Руський за Іпатським списком / Перек. Л. Махновець.*— К.: Дніпро, 1989.— 589 с.
- Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени.— Л.: Худ. лит-ра, 1978.— 359 с.
- Львова З. А.* Технологическая классификация стеклянных бус домонгольской Руси // СГЭ.— 1958.— Вып. 10.— С. 12—23.
- Львова З. А.* Стеклянные браслеты и бусы из Саркело — Белой Вежи // МИА.— 1959.— № 75.— С. 307—332.
- Львова З. А.* Стеклянные бусы Старой Ладogi // Материалы и исследования по археологии СССР.— Л.: Сов. художник, 1968.— С. 64—94.
- Львовская летопись* // ПСРЛ.— СПб., 1910, 1914.— Ч. 1—2.— 686 с.
- Лысенко П. Ф.* Города Туровской земли.— Минск: Наука и техника, 1974.— 200 с.
- Ляскоронский В. Г.* Римські монети, які знайдено на території міста Києва // Український музей.— К., 1927.— Т. 1.— С. 29—39.
- Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К.: Наук. думка, 1972.— 183 с.
- Максимович М. А.* Обзорение Старого Киева. Собр. соч.— Киев, 1877.— Т. 2.
- Медынцева А. М.* О датировке некоторых типов энколпионов // АС.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961.— С. 32—47.
- Мезенцева Г. Г.* Давньоруське місто Родень.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968.— 182 с.
- Межевич М. Н.* Социальное развитие и город.— Л.: Наука, 1979.— 173 с.
- Молчанов А. А.* Об атрибуции личнородовых знаков князей Рюриковичей // ВИД.— 1985.— Т. 16.— 67 с.
- Молчанов А. А.* Дендрохронологические основы прогнозов погоды.— М.: Наука, 1976.— 176 с.
- Мякушко В. К.* Сосновые леса равнинной части УССР.— Киев: Наук. думка, 1978.— 251 с.
- Новгородские летописи* // ПСРЛ.— СПб., 1941.— Т. 3.
- Орлов Р. С.* Деякі особливості художньої культури Києва в X ст. // Археологія Києва.— К.: Наук. думка, 1979.— С. 18—22.
- Остромысленский Е.* Исследования о древней киевской церкви св. Ильи, упоминаемой в договоре великого князя киевского Игоря Святославича с греками 945 года, сохраненном в летописи преподобного Нестора.— Киев, 1830.
- Пачкова С. П., Петрашенко В. О.* Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Гринчук // Археологія.— 1982.— № 39.— С. 51—53.
- Петров Н. И.* Историко-топографические очерки древнего Киева.— Киев.: Тип. унив. св. Владимира, 1897.— 267 с.
- Повесть временных лет.*— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950.— Т. 1.
- Пригоднюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е.— К.: Наук. думка, 1980.— 152 с.
- Раппопорт П. А.* Метод датирования памятников древнего смоленского зодчества по формату их кирпича // СА.— 1976.— № 2.— С. 83—93.
- Раппопорт П. А.* Архитектура Древней Руси и археология // КСИА АН СССР.— 1982.— № 1.— С. 3—10.
- Розанов М. И., Нестеров В. Г., Кириенко Г. И.* Особенности динамики прироста деревьев и их учет при сопоставлении дендропалка // Биоэкологические основы дендрохронологии.— Вильнюс; Ленинград, 1975.— С. 17—20.
- Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.— М.: Наука, 1948.— 792 с.
- Рыбаков Б. А.* К вопросу о методике определения хронологии новгородских древностей // СА.— 1959.— № 4.— С. 82—107.
- Рыбаков Б. А.* Русалии и бог Семаргл-Переплут // С А.— 1961.— № 2.— С. 91.

- Рябинин Е. А.* Бусы Старой Ладоги // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. — С. 165—173.
- Сагайдак М. А.* Хронология археологических комплексов древнего Киева // Труды V Международного конгр. археологов-славистов. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 136—141.
- Сагайдак М. А.* О конструкциях погребальных комплексов Киевщины и Черниговщины IX—XI вв. // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 125—135.
- Сагайдак М. А.* До питання абсолютного датування археологічного матеріалу стародавнього Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 56—62.
- Сагайдак М. А.* Дендрохронологічні дослідження дерев'яних будівель Подолу // Археологія Києва. — К., 1979. — С. 62—70.
- Сагайдак М. А.* Пам'ять дерева // Наука і культура. — К., 1985. с. 247—253.
- Сагайдак М. А.* Бяше около града лесъ и боръ великъ // Наука и культура. — К., 1988. — С. 251—257.
- Сагайдак М. А.* Про що розповіла стратиграфія Подолу // Отчий край. — К., 1988. — С. 203—208.
- Сагайдак М. А.* К истории хозяйственного освоения киевской территории в конце I — начале II тысячелетия // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 124—130.
- Сагайдак М. А.* Давньокієвський Поділ: складання території та становлення функції // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 195—196.
- Сагайдак М. А.* Стратиграфія і строительні горизонти киевского Подола // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 151—169.
- Сагайдак М. А., Селивачев М. Р.* Общность и специфика художественной деревообработки Русского Севера и Украины (по археологическим источникам) // М. В. Ломоносов и Север. — Архангельск, 1986. — С. 134—136.
- Самойловський І. М.* Пам'ятки культури полів поховань у Києві // Археологія. — 1952. — Т. 7. — С. 153—157.
- Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.* — Киев, 1874.
- Седова М. В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — М.: Наука, 1981. — 192 с.
- Словник гідронімів України.* — К.: Наук. думка, 1979. — 779 с.
- Словарь русского языка XI—XVII вв.* — М.: Наука, 1982. — 354 с.
- Сотникова М. П., Спаский И. Г.* Тысячелетие древнейших монет России. — М.: Искусство, 1983. — 240 с.
- Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. — М., 1958. — Т. 2. — 1802 стб.
- Стріленко Ю. М., Нестеренко Т. Е.* Дослідження будівельних розчинів і плінф пам'яток архітектури стародавнього Києва X—XII ст. // Археологія Києва. — К., 1979. — С. 195—202.
- Татищев В. Н.* История Российская. — М.; Л., 1962. — Т. 1.
- Тимощук Б. О.* Давньоруська Буковина. — К.: Наук. думка, 1982. — 206 с.
- Тихомиров М. Н.* Исследование о «Русской правде». — М.: Изд-во АН СССР, 1941. — С. 62—64.
- Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. — М.: Госполитиздат, 1956. — 477 с.
- Тихомиров М. Н.* Древняя Русь. — М.: Наука, 1975. — 394 с.
- Толочко П. П.* Древний Киев. — Киев: Наук. думка, 1983. — 27 с.
- Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город. — Киев: Наук. думка, 1989. — 253 с.
- Толочко П. П.* Історична топографія стародавнього Києва. — К.: Наук. думка, 1970. — 218 с.
- Толочко П. П.* Гончарное ремесло // Новое в археологии Киева. — Киев, 1981. — С. 284—301.
- Толочко П. П.* Исследование культурного слоя // Там же. — С. 8—32.
- Толочко П. П., Боровський Я. С.* Язическе кашіще в «городі» Володимира // Археологія Києва. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 3—11.
- Толочко П. П., Гупало К. М.* Розкопки Києва у 1969—1970 рр. // Стародавній Київ. — К., 1975.
- Толочко П. П., Гупало К. Н., Сагайдак М. А. и др.* Раскопки Киевского Подола // АО. — 1973. — М., 1974. — С. 352—353.
- Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О.* Розкопки Подолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 14—40.
- Устюжский летописный свод:* Архангелогородской летописец. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — 128 с.
- Фроянов Н. Я.* Киевская Русь. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. — 256 с.
- Харламов В. О.* Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу X—XII ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 47—56.
- Чавчавадзе Е. С.* Древесина хвойных. — Л.: Наука, 1979. — 189 с.
- Чеботарева Л. Е.* Изучение направленности голоценовых и современных эрозийно-аккумулятивных процессов в долинах рек киевского Приднепровья // Физ. география и геоморфология. — 1983. — Вып. 29. — С. 96—101.
- Черных Е. Н.* Металл и древние культуры: Узловые проблемы исследования // Естественнонаучные методы в археологии. — М.; 1989. — С. 14—30.
- Черных Н. Б.* Абсолютная дендрохронологическая шкала древнего Белоозера // Археология и естественные науки. — М., 1965. — С. 86—90.
- Черных Н. Б.* Дендрохронология средневековых памятников Восточной Европы // Проблемы абсолютного датирования в археологии. — М., 1972. — С. 93—112.
- Черных Н. Б.* Опыт корреляции дендро-

хронологических и палеоклиматических данных XII—XIV вв. // Естественно-научные методы в археологии.— М., 1989.— С. 193—204.

Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— Спб., 1908.

Шведов Ф. Н. Дерево как летопись за-сух // Дендрохроноклиматохронология и радиоуглерод.— Каунас, 1972.— С. 10—12.

Швец Г. Г. Водність Дніпра.— К.: Вид-во АН УРСР, 1960.— 180 с.

Швец Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР.— Л.: Гидрометеоиздат, 1972.— 242 с.

Швец Г. И. Многовековая изменчивость стока Днепра.— Л.: Гидрометеоиздат, 1978.— 82 с.

Шовкопляс Г. М. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві // Праці / Київ. держ. іст. музей.— 1958.— Вип. 1.— С. 133—157.

Шовкопляс Г. М. Київ — найдавніше місто слов'янських народів // Нове в музеях України.— К., 1963.— С. 22—27.

Шовкопляс А. М. Памятники зарубинецкого времени в г. Киеве // МИА.— 1969.— № 160.— С. 75—81.

Шовкопляс А. М. Раскопки зарубинецкого поселения в Киеве // АО, 1972 г.— М., 1973.— С. 350—351.

Штыков Г. В. Древний Полоцк (IX—XIII вв.).— М.: Наука и техника, 1975.— 131 с.

Шевелева Н. И. Киевская миссия польских доминиканцев // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1984.— С. 139—151.

Шапова Ю. Л. Стекланные бусы древнего Новгорода // МИА.— 1936.— Т. 1, № 55.— С. 165—179.

Шапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972.— 216 с.

Шапова Ю. Л. Естественно-научные методы археологии.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988.— 149 с.

Юшков С. А. Нариси з історії виникнення та початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.— К., 1939.— С. 18—21.

Яковсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврии.— Л.: Наука, 1979.— 162 с.

Янин В. Л. Вислые печати из новгородских раскопок 1951—1954 гг. // МИА.— 1956.— № 55.— С. 138—164.

Язин В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV ст.— М.: Наука, 1970.— 327 с.

Янин В. Л. Очерки комплексного источниковедения.— М.: Высш. шк., 1977.— 239 с.

Янин В. Л. Я послал тебе бересту...— М.: Изд-во Моск., ун-та, 1975.— 235 с.

Beker B., Ciertz V. Ein e über 1100-jährige Tannechronologie // Flora.— 1970.— Bd 159.

Dabrowski M., Ciuk K. Materialu do dendrochronologicznej stratigrafii osadu na ostrowku w Opolu // Arcgeologia Polski.— 1972.— Т. 17, z. 2.

Fletcher J. M. Tree-ring Chronologies for tge 16tg Centuries for Oans of Southern and Eastern England // J. Arcgaeol. Sci.— 1977.— 4.

Hensel W. Slowianszczvzna Wczesnosredniowieczna.— Warszawa, 1965.

Huber B., Gieztz Siebenlist V. Unsere tausendjährige Eichen // Jahrringchronologie Sitzungsberichten der Osterreich Akademie der Wissenschaften // Wien.— 1969.— Bd. 178, abt 1, h 1—4.

Kunel J. Botanicku Ustav ČSAV.— Brno, 1983.

Müller-Stoll H. Vergleichende Untersuchungen über die Abhängigkeit der Jahrringfolge von Holzart. Standortung Klima // Bibliotheca Botanica, 1951.— Bd 122.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	— Археологические открытия	ПВЛ	— Повесть временных лет
АС	— Археологический сборник	ПЛДР	— Памятники литературы Древней Руси
АИЗМАО	— Археологические Известия и Записки Московского археологического общества	ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
ВИД	— Вспомогательные исторические дисциплины	СА	— Советская археология
ДТМАО	— Древности. Труды Московского археологического общества	САИ	— Свод археологических источников
ЕСЛГНПР	— Етимологічний словник літописних і географічних назв Південної Русі	СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа
КС	— Киевская старина	СМИТКО	— Сборник материалов по исторической топографии Киева и его окрестности
КСИА		СЭ	— Советская этнография
АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР	УЛС	— Устюжский летописный свод
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР	УРЕ	— Українська радянська енциклопедія
НС,	— Новгородский сборник	ЧИОНЛ	— Чтения в Историческом обществе Нестора летописца

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ПОДІЛ І ПАМ'ЯТКИ КИЄВА І ТИС. Н. Е.	5
ЛІТОПИСНА ІСТОРІЯ ПОДОЛУ	12
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВ- НЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК	31
СТРАТИГРАФІЯ ПОДОЛУ	52
СИРОВИННА БАЗА МІСЬКОГО БУДІВ- НИЦТВА	66
ДЕНДРОХРОНОЛОГІЯ ПОДОЛУ . . .	70
ХРОНОЛОГІЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ . .	84
ВИСНОВКИ	126
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	159
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	164

Научное издание

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии

Сагайдак Михаил Андреевич

ДРЕВНЕКИЕВСКИЙ ПОДОЛ

ПРОБЛЕМЫ ТОПОГРАФИИ,
СТРАТИГРАФИИ, ХРОНОЛОГИИ

Ответственный редактор П. П. ТОЛОЧКО

Киев, издательство «Наукова думка», 1991

На украинском языке

Художній редактор

С. П. КВИТКА

Технічний редактор

И. Н. ЛУКАШЕНКО

Коректори

К. С. МІРЗАМУХАМЕДОВА,

Л. І. СЕМЕНЮК

ИБ № 11328

Здано до набору 05.10.90. Підп. до друку 27.12.90.
Формат 70×100/16. Папір друк. № 1. Звич. нова
гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 13,65. Ум. фарбо-
відб 14,14. Обл.-вид. арк. 15,28. Тираж 1200 пр.
Зам. 0—3328. Ціна 3 крб. 30 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601. Київ 4,
вул. Репіна, 3.

Віддруковано в матриць Головного підприємства
республіканського виробничого об'єднання «Полі-
графкнига». 252007, Київ-57, вул. Довженка, 3 в
Київській книжковій друкарні наукової книги. 252004
Київ 4, вул. Репіна, 4. Зам. 1-100.

- Сагайдак М. А.**
С13 Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратегії, хронології / АН УРСР. Ін-т археології; Відп. ред. П. П. Толочко.— Київ: Наук. думка, 1991.— 168 с.— Бібліогр.: с. 159—163.
ISBN 5-12-002135-2 (в опр.): 3 крб. 30 к. 1200 прим.

В монографії узагальнюються результати досліджень археологічних пам'яток одного з головних районів давнього Києва. Уточнюється його роль в організмі середньовічного міста. Розглядаються спірні питання історичної топографії та хронології, детально характеризується культурний шар.

Для археологів, істориків, краєзнавців.

**ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
В 1991 Р. ВИПУСТИТЬ В СВІТ
КНИГИ:**

Гераськова Л. С. **Скульптура середньовічних кочівників степів Східної Європи.**— 13 арк.— 2 крб. 90 к.

Монографія є узагальнюючим дослідженням монументальної кам'яної скульптури середньовічних кочівників Східної Європи. Велику увагу в ній приділено детальному описові методів дослідження, використаних для вирішення конкретної історичної проблеми. Встановлюється приналежність скульптури трьом етносам, які змінювали один одного в розглядуваному регіоні протягом X—XIII ст. Простежується еволюція різних типів статуй і їх генетичний зв'язок із скульптурою тюркомовних кочівників азіатських степів VI—X ст.

Для археологів, істориків, етнографів, мистецтвознавців, краєзнавців, викладачів і студентів вузів, усіх, хто цікавиться стародавньою історією нашої Батьківщини.

Козловський А. О. **Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я.**— 9 арк.— 1 крб. 90 к.

Монографія присвячена питанням історії й культури осілого населення Південного Подніпров'я у IX—XIV ст. На підставі аналізу всіх категорій археологічних знахідок розроблено ознаки матеріальної культури осілого населення, критерії культурно-хронологічного членування, дано характеристику його соціально-економічного розвитку. Виділено три періоди в існуванні пам'яток осілого населення Південного Подніпров'я, в окрему групу виділено пам'ятки, які продовжували існувати після татаро-монгольського нашествия. Розглядаються основні заняття населення: розвинуте землеробство і скотарство, а також ремесло і торгівля, що дозволяє вважати досліджувані поселення торгово-ремісничими центрами. Особливу увагу приділено визначенню етнічного складу населення, а також їх взаємовідносинам з кочовими племенами. Окремий розділ присвячено маловивченому питанню про бродників, про можливість їх проживання в Південному Подніпров'ї.

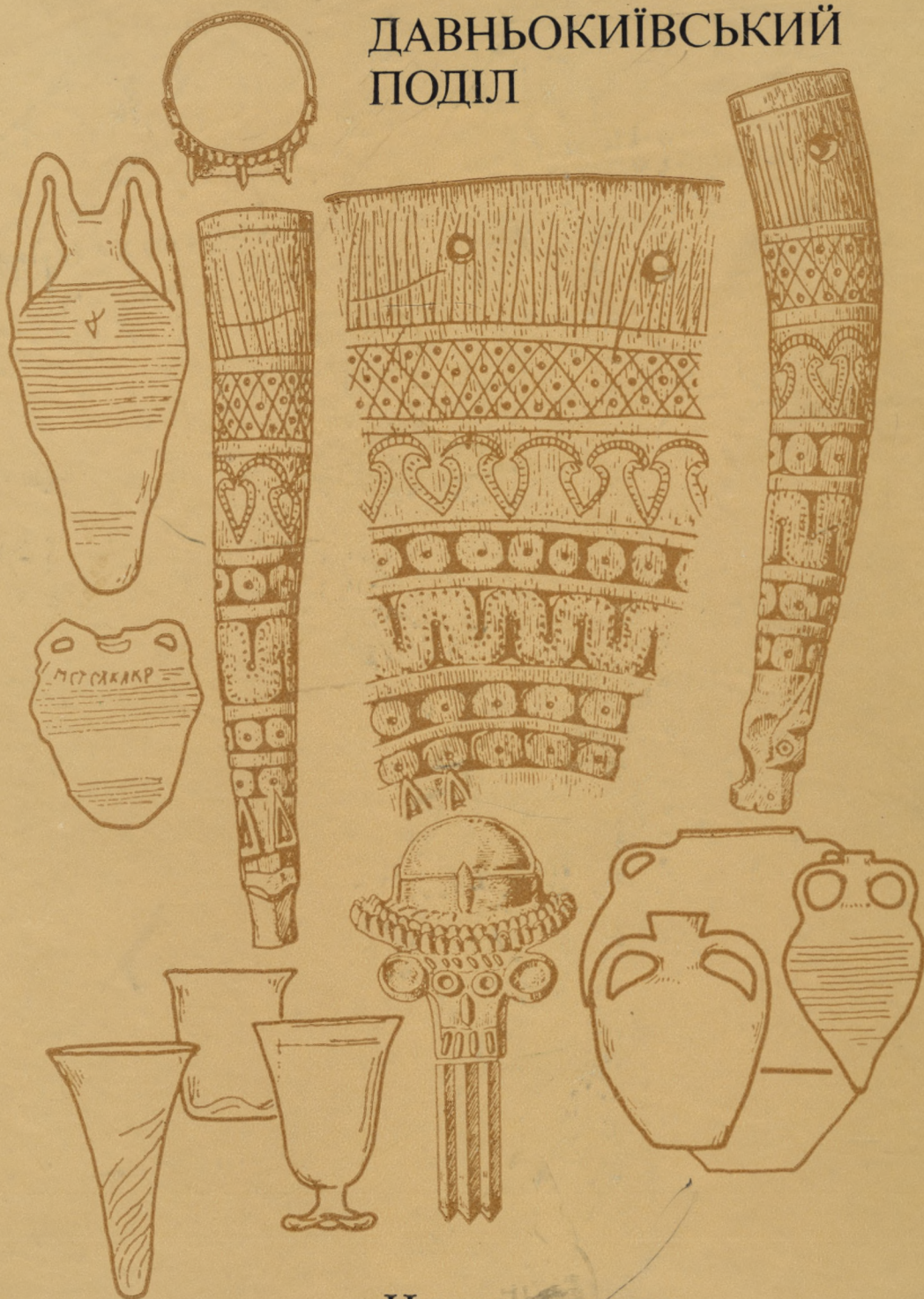
Для істориків, археологів, етнографів, усіх, хто цікавиться історією слов'ян.

Просимо користуватися послугами магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), а також магазинів — опорних пунктів видавництва: «Будинку книги» (340048 Донецьк 48, вул. Артема, 147 а) «Книжкового світу» (310003 Харків 3, пл. Радянської України, 2/2).

Магазин в Києві надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

3 крб. 30 к.

М.А.САГАЙДАК
ДАВНЬОКИЇВСЬКИЙ
ПОДІЛ

Наукова думка